

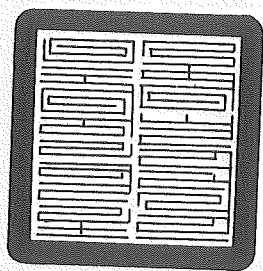
KELETKUTATÁS

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1987 tavasz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL
közreműködésével

BUDAPEST

LIGETI LAJOS

**akadémikus, a Kőrösi Csoma Társaság
tiszteletbeli elnöke, világhírű
orientalista, a magyar őstörténet
kimagasló kutatója
1987. május 24-én elhunyt.**

Tartalom

A cikkek előadásként elhangzottak a Szigetvárott 1986. V. 21–25.
megtartott

Török világ Magyarországon – A hódoltság művelődéstörténete
című tudományos ülészekon

Klaniczay Tibor, Elnöki megnyitó	5
Barta Gábor, A törökös ideológia kezdetei Magyarországon	8
Fodor Pál, Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában (egy 17. századi török elbeszélő forrás tükrében)	20
Markus Köhbach, A görögáli hősök	39
Ágoston Gábor, Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban	47
Haraszi György, Szép új dal Budáról	66
Gerelyes Ibolya, A török hagyatéki leltárak művelődéstörténeti tanulságai	83
Kakuk Zsuzsa, Török kultúrhatás jövevényszavaink tükrében	94
Kovács Zsuzsa, Török költészet Magyarországon	105
Orlovsky Géza, Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai	114
Rózsa György, Hódoltságkori várostörténetünk képes forrásai: A Dilich-kró- nika vedutái	122
Hóvári János, Adalékok a magyarországi török hódoltság történetének his- toriográfiájához	135
SZEMLE	
Könyvek	
Káldy-Nagy Gyula, <i>A budai szandzsák 1546–1580. évi összeírásai. Demog- ráfiai és gazdaságtörténeti adatok</i> (Zsiga-Kiss Andrea)	146
Konferenciák	
Tudományos ülészekon Buda visszavívásának 300. évfordulóján (Hegyi Klára)	148
Kiállítások	
Emlékkiállítások Buda török uralom alóli felszabadulásának 300. évforduló- ja tiszteletére (Gerelyes Ibolya)	151
Krónika, 1986 (Dávid Géza) 154 – A Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozatának 1986. évi programja (Torma József) 158	
Angol nyelvű összefoglalók/Brief Summaries of the Papers	160
A borítón: A követségek szállása Karlócán. Egykorú holland rézkarc részlete. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok	

Klaniczay Tibor

Elnöki megnyitó

Idei reneszánsz ülésszakunkat a török világ magyarországi kultúrájának szenteljük, s ehhez keresve sem találhattunk volna jobb színhelyet mint Szigetvár városát, a várat, illetve a dzsámit. Nemcsak a genius loci és a couleur locale, a szigetvári ostrom és a szigetvári hős emléke, a Szigeti veszedelem cselekményének színtere, valamint a nagy ellenfél, Szolimán halál- és nyugvóhelye, s a magyarországi török építészet egyik szép alkotásának bennünket körülvevő falai teszik e helyet oly alkalmassá tanácskozássunk számára, de a hagyományokat fenntartó és éltető mai Szigetvár, a mai szigetváriak megértő segítsége és szíves vendéglátása is. Mindenekelőtt üdvözlöm ezért körünkben Szigetvár városának képviselőjét, Petőh Sándort, a városi tanács elnöke helyettesét, megköszönve neki, hogy felkarolta kezdeményezésünket és megtisztelt jelenlétével. Különös megbecsüléssel és szeretettel szeretném köszönteni a Szigetvári Várbarátok Körét. Azt az intézményt, amely nagy részt vállalt az ülésszak előkészítésében, s személy szerint tiszteletbeli elnökét, sokunk kedves barátját, Molnár Imrét, ülésszakunk előkészítő bizottságának tagját. A Szigetvári Várbarátok Köre, melynek évtizedek óta Molnár Imre a lelke és animátora, az ország egyik legeredményesebben működő honismereti, hagyomány-ápoló egyesülete. Ama kevés ilyen intézmény közé tartozik, amely egyszerre és együtt szolgálja a szélesebb értelemben vett népművelést és a tudományos kutatást. Az évről évre megrendezett Zrínyi-ünnepségek tömegeket mozgatnak meg, és újabb és újabb nemzedékek számára teszik élménnyé a szigetvári hősi múlttal való találkozást. De ugyanakkor a Várbaráti Kör szívósan törekszik az új ismeretek, új források feltárására; értékes gyűjteményének, könyvtárának ritkaságokkal, fontos emlékekkel való gyarapítására, a szaktudományt szolgáló kiadványok közrebocsátására. Az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának és a reneszánsz-kutatásban, illetve a mostani témánkban érdekelt egyetemi tanszékeknek a terve, egy szigetvári tudományos ülésszak szervezése, ezért találkozhatott a helyi politikai és társadalmi szervek s mindennekfelett a Várbaráti Kör megértésével, amiért mindannyian hálával tartozunk.

Tanácskozásunk beleilleszkedik abba az eseménysorozatba, mellyel társadalmunk és tudományos életünk Buda vára 1686. évi visszafoglalására emlékezik, s ennek köszönhetően élvezi a Magyar Tudományos Akadémia és a Hazafias Népfront erkölcsi és anyagi támogatását, melyért őszinte köszönetünket nyilvánítjuk. Ülésszakunk témája azonban nem közvetlenül a jubileumi eseményhez kapcsolódik, ez némileg kívül is esik már kompetenciánk időkorén, hanem figyelmünket arra kívánjuk összpontosítani, hogy mi ért véget 300 évvel ezelőtt, milyen volt az 1686-ban megszűnő magyarországi török világ kultúrája. És itt a szó szoros értelmében a török világ érdekel bennünket, vagyis, a kultúra a török hódoltság területén. Ebből eleve következik, hogy a török által elfoglalt terület sokszínű és sok-etnikumú mű-

velődése, az egyes kultúrák egymás mellett élése és egymásra hatása a figyelmünk tárgya. Témánk ezért magyar is, nemzetközi is. Ezt az alkalmat ragadom meg arra, hogy tisztelettel köszöntsem osztrák és török vendégeinket, akik közreműködésükkel éppen témánk nemzetközi jellegét és fontosságát dokumentálják.

Ülésszakunk programja felöleli a hódoltság korabeli magyar–török–szerb–zsidó kulturális egymás-mellett, illetve együtt-élés legkülönbözőbb témáit. E témák természetesen még tovább bővíthetők lennének. Eredetileg több előadást is terveztünk, de részben a rendelkezésünkre álló időkeret, valamint a török hódoltság több kitűnő szakemberének másirányú elfoglaltsága határt szabott tematikánk gazdagításának. A tervezett előadások közül egynek az elmaradását azonban fokozottan fájlalnunk kell. Kitűnő kollegánk és kedves barátunk Dán Róbert előadása is szerepelt eredetileg programunkban. Tragikus gyorsasággal távozott el körünkől, mindannyiunk s a magyar reneszánsz-kutatás nagy veszteségére. Annak az állandó, de ugyanakkor folyton megújuló közösségnek, mely most itt a szigetvári dzsámiban gyűlt össze, Dán Róbert az egyik hűséges és legaktívabb tagja volt. Tudományos karrierje is ebben a baráti közösségben bontakozott ki; különleges szakismeretével pedig a 16–17. századi magyar kultúra addig nem ismert összefüggéseit, vonatkozásait tudta számunkra megmutatni. Ezt a célt szolgálta volna az immár örökre elmaradt szigetvári előadása is.

Bevezető szavaimban még arról szeretnék néhány szót szólni, hogy mit is várunk ettől a tanácskozástól. Elsősorban a török-kérdés realisabb, illúzióktól és egyoldalúságoktól mentes megítélésének elősegítését. Történettudományunk sokat tett már ennek érdekében, különösen az utóbbi évtizedekben, építve turkológusaink igen jelentős munkásságára, forráskiadványaira. Mégis, a másfél évszázados török hódoltság magyar történetét elsősorban mint a királyi Magyarország és Erdély történetét tárgyalja még ma is történetírásunk. Tény, hogy a magyar politikai történet az országnak a töröktől meg nem szállt területein volt folyamatos, de a magyar nép és Magyarország története a török uralom alatt is folytatódott, más körülmények, más feltételek között. A hódoltság ismerete még korántsem épült be Magyarország történetének egészébe. Pedig, ha a 16. század utazóinak leírásait vagy a nyugat-európai országokban ekkoriban oly sűrűn megjelenő földrajzi, világ-ismertető munkákat, kézikönyveket nézzük, akkor ezek számára evidens tény az országnak, mint történeti alakulatnak az egysége, a politikai széttagoltság ellenére is. A Konstantinápolyba tartó követek útibeszámolóikban magától értetődően a Száván átkelve jelzik, hogy most hagyják el Magyarországot, holott már jó ideje ugyanannak a török hatalomnak a területén jártak. S ez nem is meglepő, hiszen világos, egyértelmű határvonal általában nem volt a hódolt és hódolatlan területek között, sőt – miként újabban különösen Hegyi Klára és Szakály Ferenc művei erre nagy nyomatékkal rámutattak –, a hódoltság jelentős részén kialakult egy sajátos török–magyar kondominium.

Sajnos, a kutatások kevésbé terjedtek még ki a kulturális összetevőkre. Pedig ezek vizsgálata elengedhetetlen ahhoz, hogy realisan vonhassuk meg a török hódoltság mérlegét. Így mindenekelőtt ideje volna, ha művelődéstörténetünk végre valóságos képet tudna alkotni arról, hogy kulturális értékeink (épületek, művészeti alkotások, könyvek, levéltárak stb.) közül mi pusztult el a hódoltság idején és ki volt a pusztító. Mert bár a pusztulás fő oka kétségkívül a török hódítás, de a pusztítás végrehajtói

nem feltétlenül a törökök. A török vallási okokból rombolta a képeket és szobrokat, de ugyanezt tette a reformáció helvét iránya is. S mi történt a könyvtárakkal? Menyitit menekítettek el belőlük a tulajdonosaik, s mi lett a sorsa a visszamaradó anyagnak. Erre egyszerűen rámondjuk, hogy elpusztította a török. Nem vagyok benne biztos, hogy a dolog ilyen egyszerű. A szegedi és gyöngyösi ferences kolostor könyvtára pl. megmaradt, sőt az utóbbiba számos más kolostor könyveiből is sokat begyűjtöttek. Mint ahogy a levéltárak sorsa sem egyértelmű. A török uralom alá került területek levéltárai ma nincsenek meg. De különös dolog, hogy midőn Báthory Zsigmond csapatai az 1590-es években visszafoglalták a csaknem félévszázada török kezén volt Aradot és Csanádot, mindkét káptalan levéltárát helyükön találták, s azt biztonság kedvéért Gyulafehérvárra szállították – hogy ott azután néhány év múlva Basta csapatai gyűjtogatásának essenek áldozatul. S az ország kulturális örökségének talán legrepresentatívabb részét alkotó épületek: templomok, kolostorok, paloták, várak stb.? A hódítás vagy a visszafoglalás volt-e a fő oka pusztulásuknak? Vagy esetleg a 18. század nemtörődömsége? A székesfehérvári bazilikában a 18. század elején még miséztek, s a magyar királyok koronázó templomának utolsó még álló épületrészét, Mátyás sírkápolnáját 1800-ban rombolták le, mert zavarta a püspöki kert kialakítását. Kiknek esett áldozatul tehát a középkori Magyarország épületkinccse? A hódítóknak, a felszabadítóknak vagy az újjáépítőknak?

És van-e világos képünk arról, hogy mi új épült a hódoltság területén? Ha nem is magyarok építkeztek, megbecsüléssel kell őriznünk amit mások, törökök, szerbek – vagy ahogy akkor mondták rájuk –, zsidók alkottak. Ezekből is kevés maradt, különösen a török emlékekből.

De ami minket talán leginkább érdekel, hogyan élt tovább a magyar irodalom vagy pontosabban a magyar írott kultúra a hódoltság területén. Megmaradt-e a magyar irodalom valamelyes fokú kontinuitása a hódoltságban? A 16. század egyik leg szebb magyar éneke, Vég Mihály zsoltára török uralom alatt született, s Szegedi Kis István Ráckeven olyan műveket írt, melyeket számos kiadásban jelentettek meg azután Svájc nyomdászai. S milyen szálak fűzték össze a szabad és hódolt területek értelmiségét, milyen mértékben jutottak el a könyvek a hódoltsági területekre? Esze Tamás és Kathona Géza tanulmányai nagyon megfontolandó tényeket sorakoztattak már fel e vonatkozásban.

Nem óhajtom szaporítani e rögtönzés-szerű kérdések számát. Csupán jelezni kívántam, hogy a kutatásnak a hódoltság művelődéstörténete terén még rengeteg a tenivalója. Biztos, hogy e mostani ülésszak csak a megválaszolásra váró kérdések kis részére tudhat feleletet adni. Kezdeményezésünkötől nem várhatjuk valamiféle összefüggő kép kialakulását, de jelentős előrelépést igen, s talán a jövőbeli kutatás ösztönzését is. Ennek egyik legfőbb záloga az ülésszak előadógárdájának jól ismert felkészültségén és várható fontos új eredményein túl, programunk interdiszciplináris jellege. A hódoltság művelődéstörténete másképpen nem is volna tárgyalható. Csak történészek, irodalomtörténészek, művészettörténészek, turkológusok, szlavisták, hebraisták, stb. közös erőfeszítésével érhetünk el ezen a téren igazi sikert. Előre is köszönet illeti ezért mindazokat a kollegákat, akik felkérésünknek eleget téve, saját tudásuk gyümölcseit a most következő napokban idehordják majd e dzsámi falai közé a tudomány gazdagítására és mindannyiunk okulására.

A törökös ideológia kezdetei Magyarországon

E dolgozatnak illendőség szerint egy visszatekintéssel kellene kezdődnie, melyben a magyar–török ellentét ideológiai vetületét tárgyalnám. Részben a terjedelmi korlátok, részben az általam vizsgálni kívánt korai korszakra vonatkozó szakirodalom meglehetősen szegényessége azonban arra indítottak, hogy mindezt összefoglaljam néhány rövid bekezdésben.

A „nemzeti hivatástudatunkról”, illetve a nemesi nacionalizmusról az elmúlt évtizedekben megjelent két legigényesebb munka – Benda Kálmán, illetve Szűcs Jenő műve¹ – a török-ellenes ideológia jellemzésében szinte teljesen egyetért. A magyar „hivatástudat” első formája az egyetemes keresztény eszmekör helyi alkalmazási változata, amelyik a kereszténység védelmét teszi meg fő mozgósító gondolatnak: az oszmánok elleni háborúban ezen kívül más ideológikus elemet szinte nem is lehet kimutatni.

A „kereszténység védőbástyája” általában elismert, de mások (horvátok, lengyelek) által is igényelt eszmekörétől szinte teljesen függetlenül létezik a hun–magyar rokonság tudatára épített „szittyá” öntudat, mely a némileg keleties vitézi erények dicsőítésén túl főképpen a magyar nyelv, nemzet és vér (lingua, gens, sanguis) védelmét hirdeti, minden idegen, de elsősorban a német befolyás ellenében. Ez az öntudat a török háborúk egyre veszélyesebbé válásakor sem tudott összekapcsolódni a „védőpajzs” gondolattal. Szűcs Jenő megfogalmazása szerint a magyar nemzeti öntudat „nem a déli bánásokban, a török harcmezőn csírázott ki, hanem Rákos mezén”. „A nemesség, mint testület erkölcsi létalapjává ekkor már az ősök szüntelen vérehullatása lett, amire a középkor végi nemesség annál többet hivatkozott, minél inkább csak a tumultuózus országgyűlési jelenetek során került ki kardja a hüvelyéből”.²

Arról, hogy a kereszténység védelmezőiből és egyben alapvetően német-ellenes büszke „szittyákból” hogyan lesz a török szövetségese, már csak Benda Kálmán próbál meg véleményt alkotni.³ Úgy véli, a magyar politika még Szapolyai udvarában is alapvetően török-ellenes maradt egészen 1527 végéig, s az 1528-ban bekövetkező nagy fordulatot jórészt I. János király délszláv környezete készítette elő: ők voltak a törökkel való szövetkezés fő szószólói. Ez a szövetkezés azonban – ideológiáról szólva – mindvégig a keresztény közösség és a magyar haza közös érdekeire való hivatkozás mögé rejtezik, azaz indokolását meglehetősen furcsa logikával változtatlanul a „kereszténység védelme” gondolatkörből meríti. A nemesség német-ellenessége olymódon kapcsolódik be e kialakuló új szemléletbe, hogy a németekkel szembeni ellenségesség, bizalmatlanság a Habsburg uralom nyújtotta segítségért kéne megkérdőjelezéséhez, a török és a német uralom következményeinek ez utób-

bi kárára való összehasonlításához, a német katonának a törökét meghaladó kegyetlensége felhánytorgatásához vezetett.

Meglehetősen szegényes kép – vajon nem lehet színesebbé vagy mélyebbé tenni? A rendelkezésemre álló, minden korábbinál gazdagabb forrásanyag arra csábít, hogy megkíséreljem ezt a bővítést.

Először a „hivatalos”, tehát a Szapolyai-kormányzat által hirdetett „ideológiát” vegyük szemügyre. Hadd kezdjem ebbeli ténykedésemet azzal, hogy a „megalkuvó délszláv szellemet”, e Szekfű Gyulától kölcsönvett érvet⁴, különösebb elmélkedés nélkül a legendák világába utaljam. Tényszerűen bizonyítani tudom ugyanis, hogy az 1528. februári török–magyar megegyezés előkészítésekor nem Brodaries István, Frangepán Ferenc, Statileo János és Fráter György voltak János király fő tanácsadói, hanem Werbőczy István, Pestyáni Gergely, Czibak Imre, az Ártándy-testvérek és néhány hozzájuk hasonló magyar úr és nemes.⁵

Ami magát az ideológiát illeti: azt ma már teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy János király trónrakerülésekor még valóban nem török szövetségben kívánt politizálni. Velencébe küldött követe, Jozefics Ferenc zenggi püspök 1526. december 14-én azt fejtegette a Signoria urai előtt, hogy uralkodójának Mátyás király a példaképe. Maga az Esztergomban telelő Szapolyai december 23-án nyíltan tiltakozik a „török barátság” már ekkor nyakába varrt vádjá ellen, s egyelőre a címzett német fedelmeket kéri arra, tartsák vissza az ellene készülő Ferdinándot, mivel „a kereszténység védőbástyája” hátbatámadva nem lehet képes a töröknek ellenállni. Pár hónappal később a Zsigmond lengyel királyhoz küldött Statileo János még mindig azt az utasítást viszi magával: „János király azt kívánná, ... hogy Ferdinánd cseh király a közös ellenség ellen forduljon, és ővele (ti. Jánossal) jóbarátságban legyen.” Ugyanezt megismétli a pápának 1527. I. 20-án elküldött levél is. Egy pár hónappal későbbi, Krakkóba küldött üzenet pedig azzal érvel az ellenkirályok között megkezdődő béketárgyalások mellett, hogy azokra „a kereszténység egészének nyugalma érdekében” van szükség. A morva rendeket ugyancsak a kereszténység megvédéséért próbálják lebeszélni Ferdinánd megkoronázásáról.⁶ Nyilván az sem véletlen, hogy János király egyik első adománylevelét az a Radics Bosics kapja (1526. november 28-án), aki – az oklevél indokolása szerint – a török ellen még a mohácsi csata után is vitézül küldött.⁷ Mindez persze nem jelenti azt, hogy a budai udvar ugyanekkor nem röpítette volna föl a törökkel való esetleges megegyezés rémképét, de ennek egyelőre ugyanúgy pusztán „agitatív” szerepe van a keresztény világ előtt, mint ahogyan már Mátyás király idejében is az volt.⁸

Habsburg Ferdinánd támadásának és az ún. „belháború” kitörésének kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a hang és a mondanivaló megváltozzon. Kétségtelen, 1526 végének gondterhelt napjaiban egyszer már kiejtette a száján János király a súlyos vádat „a német uralkodók gyakran megkísérelték ..., hogy ezt a földet elfoglalják és a magyar nemzetségét kiirtsák”.⁹ Ennek ellenére e hagyományosnak tekinthető frázisok csak megkésve és korántsem magukban bukkannak föl a hivatalos iratokban.

Egyes elemek egyszerűen megmaradnak a feudális társadalom tipikus gondolkodásánál. A koronával együtt Ferdinándhoz pártoló Perényi Péternek küldött korholó levélben János király mindössze azzal tud érvelni, mit követelne meg egy magyar úrtól a „debita fidelitas”, családjának feddhetetlen híre – és a hűségeskü szentsége.

Hasonló hangvételű a Kassa városának – 1527. december 3-án, Tasnádon – írt intés is.¹⁰

Más típust jelent az a dörgedelem-sorozat, amelyet még korábban, 1527. augusztus 24-én és az azt követő napokban küldött szét János király országa fontosabb városainak. Ránk a Kassának, Bártfának, Besztercenek és Nagyszebennek küldött példányok maradtak. Ferdinánd ezekben mint a törvényesen uralkodó király ellensége szerepel, a hozzá csatlakozók éppen azért a következő megtorlással számoljanak: „feleségeiteket, gyermekeiteket megöletjük, javaitokat felprédáljuk”. E kevésbé gondolati érvekhez azért más is járul: a nevezetes 1505-ös rákosi végzésre való hivatkozás („externe nationis homo” nem lehet többé magyar király); vagy az a szintén ősinék mondható kijelentés: a németek a magyar nemzet (natio Hungarica) ellenségei. (Az más kérdés, hogy mennyit érhetett ez az érv a címzett városok főleg német polgársága szemében...).¹¹

A „magyar nemzet” érzelmeire, főképpen németellenességére való apellálás válik tehát a propaganda vezérmotívumává. 1527. szeptember 2-án Mohi mellől Bethlen Elek erdélyi alvajdának írat János király. E levél szerint Ferdinánd „magyar nemzetünket és nyelvünket karddal és fegyverrel akarja maga alá gyűrni, és jó barátság leple alatt meg akarja semmisíteni. ... Úgy hisszük, a legszörnyűbb dolog, ha a magyar nemzetet természetes ellensége, a német nemzet uralkodna”. A zárómondat pedig a „haza és a magyar nemzet szeretetére” emlékezteti a címzettet.¹²

Az október 4-én Nagyváradon kelt, Ferdinánd budai országgyűléséhez intézett kiáltvány már ezt a stílust folytatja: „Ellenségünk minden törekvése oda irányul, hogy az országot fegyver hatalmával meghódítsa és titeket örökös szolgaságba hajtson. A keresztény vallást, melyet szabadságokkal együtt tönkre akar tenni, gyalázzattal illeti. Zsoldosai, nemzetünk örökös ellenségei, mindenütt, ahol alkalom kínálkozik, mészárlásokkal elégitik ki régi gyűlöletüket és a nyomorba jutott magyar nemzet kiirtásán fáradoznak. ... (vigyázzatok) nehogy a félelem vagy valami hamis győzködés olyan helyzetbe juttasson titeket, honnan lábatokat visszahúzni már nem tudjátok; hogy mindazt, amit őseitektől szabadon kaptatok, szolgaként hagyjátok utódaitokra. E királyságot mindeddig soha senki, hogy magát saját akaratából királlyá tenné, fegyverrel le nem gyűrte, mégis azt halljuk, hogy Ferdinánd sűrűn mondogatja: még a magyarok akarata ellenére is a magyarok királya lesz. Pedig megesküdtek, mint atyáitok is, hogy soha külföldit vagy idegent királlyá nem teszten; jól tudjátok, idegenek miatt jutott ilyen szükségbe ez az ország. Arra is emlékeznetek kell, amit a legutóbbi országgyűlésen együttesen feleltetek Ferdinándnak. Kimondtátok, fenn és egyhangúan, hogy őt királyotokul nem akarjátok. Ezt a határozatot, ha nektek a szabadság és a haza kedves, szilárdan meg kell tartanotok; s ha ez titeket kevésbé indítana meg, akkor tartsátok szemetek előtt testvéreitek legyilkolását, javaitok elrablását, a hajadonok elragadását és a minden némű zaklatásokat, melyeket a németek közöttetek mindenütt elkövettek...”¹³

Az 1527. november 12-én Tasnádon kelt, ezúttal az ország egészéhez címzett kiáltvány talán még élesebben szól: „... *ne is beszéljünk azokról a gaztettekről, melyeket fegyveres seregével itt ez országban elkövetett, mely erkölcsstelenségeket, nemre és állásra való tekintet nélkül való sanyargatásokat, s más, keresztény vallásunkra gonosz példák elkövetését okozott*; hogy csak azt az egyet hozzuk fel pél-

dának, hogy a zürzavarnak és a mieink elnyomásának milyen fájdalommal károsított meg a ti „jó védőitök”, midőn a minap *a törökök, Ferdinánd fenyegetéseitől felbőszítve*, (meg azért), hogy kitapasztalják, vajon mit ér ez a „nagy hadakozó” a harcban, *ez országot megrohanták, s alig kevesebb lelket, mint az előző évben (ti. Mohács évében – B.G.) hurcoltak magukkal*. Ez a Ferdinánd a török ez országbeli büntetlen pusztításáról többek levelei által értesítve, elegendő válasznak vélte, hogy *ő bizony nem törődik vele, még ha az összes lakost elhurcolják is, mert akkor helyükre mindjárt németeket telepít le....* Régi javaslat már, hogy a németek a magyar nemzet kiűzésével ez országot maguknak akarják; s hallottátok már, milyen szörnyű s milyen hosszadalmas háborúkat viseltek őseink e nemzetség ellen e hazáért.... Mert a többi háborúkon kívül, amit a magyarok a németek ellen viseltek... midőn Mátyás király... a törökök elleni hadjáratra készült, Frigyes, a németek királya által megakadályozva tervétől elállni és győzedelmes seregét a közjó eme háborítója ellen fordítani kényszerült, s az ő halála után Miksa, (aki) az őt és atyját ért sérelmeket akarta megtorolni – mennyi zürzavart és pusztítást hozott ez országra, azt mindenki tudja. *Ha ezek után Ferdinándot, aki ez ősök utóda, inkább a ti védelmetekre, mint saját magára ügyelni gondoljátok*, és őseinek nálatok is kiérdemelt büntetéseitől alól mentesíteni vélték, bizony tévedtek. *Semmi egyebet sem forral éjjel-nappal, s nem másra törekszik, mint hogy nemzetsége régi sérelmét a mi nemzetünkön ahogy csak tudja, megtorolja, s titeket örök szolgaságba taszítson...*”, és így tovább.¹⁴

Erre az időszakra tehát szinte egészében érvényben hagyhatjuk a Benda Kálmán által fölállított képletet. Legfőljebb annyit érdemes külön kiemelni, hogy a törökkel való viszony szemmel láthatóan nem tartozik az érvrendszerhez. Az oszmánok, ha egyáltalában szóba kerülnek, akkor is csak arra szolgálnak, hogy Ferdinánd és párthívei cselekedeteinek bűnös voltát ki lehessen hangsúlyozni általuk.

Az 1527. őszi és 1528. tavaszi harcok a Szapolyai-párt kárára végződtek. János király csekély kísérettel Lengyelországba, Tarnów várába menekült. A győztes I. Ferdinánd pénztelensége és politikai ügyetlensége azonban hamarosan megfordította a helyzetet: a száműzött uralkodó már 1528 őszén visszatérhetett az Alföldre. De mire ez az újabb fordulat bekövetkezett, addigra Szapolyai követe, Hieronym Łaski lengyel főnemes Sztambulban létrehozta a magyar–török szövetséget.

Vajon követte-e ezt a korszakos fordulatot a hivatalos ideológia alakulása?

Bár a Łaskinak adott követi utasítások nem maradtak ránk, tárgyalásairól írott naplója mégis némi betekintést enged abba, milyen eszmei alapozást kapott a korábbi ellenséggel való megegyezés.

A kép első pillantásra furcsa. A követ elvi kérdést csinált abból, hogy Magyarország nem fizet adót hatalmas szövetségésének, és pedig azért nem, mert „ez az ügylet... tönkretenné a franciákkal fönnálló barátságunkat, ... megszüntetné összes alattvalónk szeretetét, s az egész kereszténységben örökös szegységet hozna ránk.” Közben jellemző, pimasz nyíltsággal utal a segélykérés kényszerű voltára („mert eleddig titeket, csak mint ellenséget vettünk számításba”...), „mert egyszerre veletek és Ferdinánddal hadakozni nagy munka lenne”), s végül is egyetlen egyszer próbál valami „ideológikusát” mondani: „mindazonáltal Isten rajtunk és rajtatok is uralkodik...; mert Dávid, a mi prófétánk egyben a tiétek is”.¹⁵

A tárgyalási pozíció keménysége bizonyíthatóan a kapott királyi utasításból kö-

vetkezett. A tárgyalás módjára viszont Łaski személyisége nyomja rá bélyegét: ha nem is „mit néki Hekuba” alapállásból intézte a magyar politika e korszakos fordulatát, (mint ahogyan Szekfű Gyula vádolta) az biztos, hogy – egész Európát bejárt, igen művelt humanista létére – ritka közömbösséggel viseltetett cselekedetei eszmei háttére iránt. Sztambuli útját pl. a következőképpen jelentette be egy lengyel barátjának: „ha nem kapunk segítséget koronás királytól, szerzünk olyantól, aki lenvász-
nat visel a fején”; s a korban elég szokatlan módon magától értetődő természetességgel állítja egymás mellé, egyenrangúként, a magyar, lengyel, német és török nemzeti büszkeséget.¹⁶

Łaski sikeréről már 1528 áprilisában értesült János király tarnówi udvara. Ez időponttól kezdve diplomáciai levelek áradata indul Európa legkülönbözőbb hatalmaságaihoz, a császártól a francia királyon, Lübeck városán és másokon keresztül egészen a pápáig. A kancellária lázas tevékenysége még akkor is folytatódik, mikor az időközben hazatért Szapolyai – 1528 végétől 1529 tavaszáig – Lippára tette ideiglenes székhelyét, majd 1529 végén visszakerült Budára.

Mit tartalmaznak ezek a levelek?

Először is majd mindegyik nyomatékosan hangsúlyozza a király megválasztásának törvényes jellegét (állandóan visszatérő motívum itt, hogy csak 3 áruló hívta be Ferdinándot; nem vitás, hogy Báthori Istvánt, Thurzó Eleket és Szalaházi Tamást érti alattuk); az ellenkirály fellépése becsületében sértette az új magyar uralkodót; az ország még most is János pártján áll. Azután többféleképpen is bizonyítja, hogy a körülmények kényszerítették lépésére: a „szerencsétlen magyar nemzet” („misera nacio Hungarica”) 150 éve hőiesen küzdött a törökkel, de a mohácsi csata után az országot éppen onnan támadták hátba, ahonnan segítséget remélt, s hiába nem akart János keresztény vért ontani, hiába keresett békét Ferdinánddal, hiába lett volna hajlandó választott bírák elé terjeszteni viszályukat, ellenfele erre nem állt rá. Déli végváraink elvesztével a töröknek ellenállni nem lehet – így nem maradt más hátra, mint megegyezni a szultánnal, a vele kötött béke mindkét veszély ellen biztosítja az országot. Külön csoportot alkotnak azok a megállapítások, melyek Ferdinándra hárítják a történelemért a felelősséget: a főherceg a török ellen kért segílyt, mégis Magyarországot támadta meg, maga is paktált a törökkel (ez igaz volt) sőt adót is ajánlott fel neki (ez már kevésbé); nagyhangú, harcias kijelentései felbőszítették a törököt – közben pedig képtelen volt az országot megvédeni ellene, sőt újabb végvársakat, köztük a fontos Jajcát is elveszítette. Általában Ferdinánd és V. Károly világhatalmi törekvései veszélybe döntik az egész kereszténységet, melynek érdekeit szolgálta végső soron a magyar király elhatározása: mivel a kereszténység érdeke, hogy Magyarország megmeneküljön a török hódítás veszélyétől, ez az ország, miután hiába próbált meg fegyverrel védekezni a pogány ellen – bármely eszközt igénybe vehet e cél elérésére, hisz ezzel a kereszténységet is védi. A törökkel egyébként jó, keresztény békét kötünk („bonis et christianis condicionibus”), sokkal jobbat, mint amilyet Ferdinánd egyáltalán akart volna; a kereszténységet (Magyarországon kívül legalábbis Csehországot és Lengyelországot) csak a törökkel való béke mentheti meg a pusztulástól; s a felingerelt török csak János király kérésére mondott le Ferdinánd tartományainak meghódításáról.¹⁷

Ennyi az érv-rendszer, s ha jobban odafigyelünk, mindebben bizony szinte csak

elvétve akad ideológikus mozzanat. Az argumentumok szinte kizárólag a politikai szükség-helyzetre utalnak, a korábbi „pogány ellenséggel” való szövetkezés csak ilymódon minősülhet át „igaz keresztény üggyé”. Az izzadságos erőfeszítés eredménye igencsak halovány: az a magyar kancellária, amelyik közönséges privilégiumok megírásakor műveltségét fitogtató arengákkal jeleskedik — a törökbarát fordulat igazolására szinte nem tud példabeszéddel szolgálni. (Eddig mindössze az egyik, a pápának írt levélben találtam egyetlen árva hivatkozást Simon Péter apostol és Cornelius centurio esetére).¹⁸

Azt természetesen megérthetjük, hogy a magyar kancellária a külföld előtt aligha mutathatta föl a török-barátság indokolásaként a magyar nemesség németgyűlöletét. De vajon milyen formában létezett, hatott ez a gyűlölség a gyakran „nemzetinek” is minősített János-párton belül?

Ismeretes, hogy a magyar nemesség a mohácsi csatára felfokozott németgyűlölettel reagált. A jelenség mögött egyrészt nyilván az 1521–1526 közötti politikai küzdelmek emléke áll, illetve ezeknek az a következménye, hogy a mohácsi hadjáratért felelős magyar kormányzat „németbarátnak” számított, és népszerűsége már eleve kicsiny volt. E hangulatra figyelt föl Zsigmond lengyel király két követe, akik még 1526 decemberében érkeztek Magyarországra. Jelentésük sokszor idézett sorai, miszerint „akkora lett itt a németgyűlölet, hogy nem tudjuk miként, de hozzájuk képest a törökök testvérnek és barátnak számítanak. Senki sem beszél másról, csak a törökkel való szövetkezésről és Németország megtámadásáról”¹⁹ azt mutatják, hogy ez a reakció csak részben alapul a hagyományos ideológia és a katasztrófa felidézte indulatok, sokkhatás összecsengésén. Egyfajta — igaz, primitív — logika is rejlik mögötte: a külső segítség elmaradása és a török jóindulatnak is nézhető visszavonulása valóban fölvetette egy törökbarát fordulat lehetőségét. Primitív logika? Nemcsak a magyar nemesség, hanem a pozsonyi—bécsi udvar is ugyanezt az egyszerűet használta, mikor politikáját s az ahhoz kapcsolódó propagandáját kidolgozta.²⁰

Ugyanebben a követjelentésben olvasható ez a szintén sokat idézett mondat is: „csodálatos dolog, most egyetlen kereskedő, egyetlen kézműves, egyetlen orvos vagy gyógyszerész sem látható. Száműzettek az idegen szokások és ruhák, főleg a németek, száműzetett a műveltség, az emberség és a szerénység, mindenki szittyá módra viselkedik”.²¹

A szittyá öntudat e föléledése mindenesetre fölveti a kérdést: vajon ez az olykor hangsúlyozottan nyugat-ellenes hagyományrendszer nem szolgálhat-e alapul egy törökös ideológia megszületéséhez?

A nagyhangú kezdetek folytatása azonban elmaradt. Már az 1527. márciusi budai országgyűlés — feltehetően János király sugallatára — sokkal mértéktartóbban viselkedett. A rendek Ferdinándhoz küldött március 24-i levelének érvrendszere egyfelől „a kereszténység nevének ellensége” elleni közös fellépés szükségessége, másfelől a „patria”, a „Sancta Corona” és a „sanguis Hungaricus” hagyományos fogalmai körül forog, és az 1505-ös végzést teszi meg fő érvének.²²

A mérsékelt hangvétel azonban nagyon is köztudott indulatokat takart. A bécsi—pozsonyi udvar már 1527. január 19-én egy olyan kiáltvány kibocsátásával próbálta megnyerni a magyarokat, melyben megígéri, betartja a törvényeket és az ősi szokásokat, idegeneket nem nevez ki magyar méltóságokra — és közben szükséges-

nek tartja leszögezni: rágalom, hogy Ferdinánd és alattvalói a magyar nyelv és nemzet ellenségei lennének.²³

A rendek hangulata persze nagyban függött a pillanatnyi helyzettől is. 1527 végétől például a magyar országgyűlések – részben ugyanazon személyek részvételével, mint 1527 márciusában – ismételten hűséget fogadtak korábbi gyűlölt ellenfeleknek, I. Ferdinándnak, és hitet tettek annak török-ellenes politikája mellett.²⁴ I. János király visszatérése (1528–1529) azután újra megváltoztatta a körülményeket. Az ország – hosszú-hosszú időre – hadszínterré vált. A Szapolyai-párti (vagy újra azzá váló) nemesség ugyan magától értetődő természetességgel talált vissza hagyományos németellenességéhez, a törökkel való tényleges szövetkezés, sőt együttműködés azonban korántsem váltott ki őszinte lelkesedést. Egyfelől hadd utaljak azokra az általánosan ismert jelenetekre, mikor 1529-ben János király előbb Mehmed szendrői béggel, majd magával Szulejmán szultánnal találkozott – udvarának több tagja azonban nem volt hajlandó részt venni a tárgyalásokon.²⁵ Vagy emlékeztethetek Szerémi György önmagának ellentmondó, hol elismerő, hol ellenséges leírásaira a Budán állomásozó törökökről.²⁶

A biztonság kedvéért azonban vegyük szemügyre a nemesi közhangulat néhány jellemző írásbeli megnyilvánulását is. Ide tartozik Benda Kálmán példának egyike: Brodarics István püspök 1532-ben a török második bécsi nekirugaszkodásától megrettenve arról levelez Nádasdy Tamással, vajon mi a rosszabb: a német vagy a török uralma, s végül arra az eredményre jut, hogy a német katona bizony még a töröknél is kegyetlenebb. Ekkor (és nem már a kezdetektől, mint Benda vélte), a háború országossá válásakor születik tehát meg a kétféle ellenséget összehasonlító (s éppen ezért igazából nagyon is rugalmas) „törökös” gondolat. S megszületik valami más is. Frangepán Ferenc kalocsai érsek a fentivel majdnem egyidejű (1532. augusztus 17-i) levelében olvashatjuk: „mi a királlyal együtt úgy döntöttünk, hogy a keresztény közösségért és hazánkért (akinek Isten után a legelsőként tartozunk) vállalunk minden megaláztatást, hogy vagy megakadályozzuk hazánk pusztulását, vagy azzal együtt bukunk el.”²⁷

A kétféle gondolat szorosan egybetartozik: Brodarics arról beszél, hogy a szükségben a kisebbik rosszat kell választani, Frangepán pedig (egyébként buzgó katolikus, volt szerzetes!) megadja az értékrendet: a haza, a „patria” a legfőbb, annak megvédelmezése igazából fontosabb a keresztény közösségnél is. A logikai ugrás jól megfigyelhető: Magyarországot, mint a kereszténység részét kell védelmezni: de a részért mindent vállalni kell, akár az egésszel való szakítást is.

Tegyük mindehhez hozzá: maga a török is tisztában volt vele, hogy nem számíthat különösebb szimpátiára. Gázi Hüsrev boszniai bég, mikor 1528 elején megadásra szólította föl Klissza őrseit, mindenféle elmélet helyett egyszerűen tímárbirtokok fölkínálásával igyekszik hatni a várbeliekre.²⁸ Maga Szulejmán 1529. július 29-én, útban Bécs felé, Zimonyból szólítja fel a magyarokat: senki se féljen hadaitól, mert ő parancsot adott a pusztítás elkerülésére. Maradjon tehát mindenki nyugodtan otthon. Aki viszont ellenszegül, azt kardélre fogják hányni.²⁹

Tegyük ehhez hozzá: János király sem keresett különösebb elméleti indokokat, mikor „kedves barátainak”, Hüsrev bégnek vagy Ibrahim nagyvezírnek írt. A megszólító udvariaskodást rögtön követi a tárgy. Ideológiára nem volt szükség...³⁰ Mint

ahogy a magyar urak sem keresték az elvont magyarázatokat, mikor e zavaros időkben önvédelemből vagy közös célok kiverekedésére mindenféle szövetséget és ligát szerveztek. Az 1530–32 közötti királynéltűli országgyűlések alapelve a kisebbik rossz keresésében merült ki, az 1539-es Maylád–Balassa összeesküvés „alapítólevele” egészen egyszerűen semmiféle elméleti mozzanatot sem tartalmaz.³¹

Utolsó nézőpontként próbálunk némi fogalmat alkotni arról is, hogyan vélekedett a „török kérdéssről” az egyszerű nép, a parasztok és polgárok tömege. Van néhány konkrét jele annak, hogy egyfajta nemzeti érzés már ekkor is élt az emberekben, ahogyan azt Mályusz Elemér már korábban is állította, s ahogyan azt Szűcs Jenő is feltételezte.³²

Kassa, Bártfa német polgárai 1527 decemberében valóságos hajtóvadászatot indítottak a János-pártiak ellen. Az erdélyi szász vezetőket a magyarokkal ellenséges szász tömegek felheccelésével kényszerítette Ferdinánd pártjára Georg Reichertsorffer.³³

Az ellenkező oldalon, a dél-dunántúli parasztokról 1526/27 fordulóján az a hír terjedt el, hogy a magyar király (tehát János) pártján állnak.³⁴ De fölhasználható példa még Frangepán Kristóf 1527. június 14-én Velikéből Jozefics Ferencnek írt levele. Frangepán Ferdinánd híveinek támadásának hírére kijelenti: „de bizonyosra vedd, hogy azt a sereget szláv parasztjainkkal fogjuk várni, akiknek ugyan nincs olyan cifra ruhája, mint a lendsknechteknek, de hazájukat mégis meg tudják védeni.”³⁵ Ennél beszédesebb eset, mikor az 1528. évi tavaszi hadjáratot eldöntő szinai csatában – az általában igen jól értesült Piotr Tomicki lengyel alkancellár tudomása szerint – a János király által rohamra küldött könnyű lovasság „harc helyett összecsókolózott az ellenséggel”.³⁶

A „patria” és a „natio” fogalma még nem esett szükségképpen egybe, de a nagyobb közösséghez való tartozás érzése kétségtelenül élt. A harcok elhúzódnásával azonban – be kell látnunk – egyre inkább a napi események szabták meg a közhangulatot. A gyakori hadjáratok egyik logikus eredményeképpen a föld népének hangulata a háború mindenkor leginkább „észrevehető” résztvevői ellen fordult. A Drávától délre eső részek pusztulása, a népesség tömeges északra menekülése a török csapatok rovására írható. A német zsoldosok kegyetlenkedéseiről elég sokszor írtak már, én talán a következő esetet érzem a legjellemzőbbnek. 1527 szeptemberében az alig két hónapja Ferdinándhoz pártolt Török Bálint maga és tisztársai nevében kénytelen volt megfenyegetni – jobb híján – Thurzó Elek országbíró: ha nem fékezik meg a németeket, visszaállnak Szapolyai oldalára, hiszen „a nép jobban fut a mieink elől, mint a török elől.”³⁷

A nép egyre nehezebben különbözteti meg az állítólag érte is hadakozó feleket – „ideológiája” így válik a Szakály Ferenc által oly jól jellemzett szimpla védekező reflexszé – mindenféle katonaság ellen.³⁸

Visszatérve a tulajdonképpeni politikai ideológiához: a részletesebb utánanézés csak egyes részletkérdésekben hozott más eredményt, mint amilyenre egykor Benda Kálmán jutott. Azt mindenesetre most már a leghatározottabban állíthatjuk, hogy a törökbarát fordulat csak politikailag volt előkészítve, majd alátámasztva – ideológiailag nem. Az oszmánokkal való együttműködés nyíltan „szükséges rosszként” épült be mind a hivatalos, mind a (nemesi) közgondolkodásba. Az egyetemes ke-

reszténységre való hivatkozás ugyan átöröklődik, de valójában teret veszít az önvédelemnek a haza (patria) jelszavával kifejezett természetes reflexe javára.

Külön szót érdemel a „szittya” öntudat félbemaradt találkozása a török-barátsággal. Valódi török szimpátiát (egyetlen extrém pillanattól eltekintve) nem sikerült fölfedezni. A szándékoltan keletieskedő szittya hagyomány valójában sosem került kapcsolatba a megvalósult törökbarát politikával. Igaza lenne Szűcs Jenőnek: a nemesi gondolkodás e sémája ennyire másodlagos jelenség csupán?

Másról lehet itt szó. A magyar nemesi nemzettudat egyik kristályosodási pontja a közösségi tudatok ismert modelljének megfelelően az „ős-ellenség” megnevezése. A mi esetünkben ez logikusan a nemzeti tudat kialakulásának századai folytán leg-hatalmasabbnak bizonyult szomszéd: a németiség lett. A később színre lépő, és valójában sokkalta veszélyesebb töröknek azután persze ki kellett volna szorítania őket e „rangból” — de ezt a váltást egyszerre több tényező is gátolta. Egyrészt kötötte a gondolkodást a minden ideológiára jellemző konzervativizmus. Másrészt a német–magyar ellentét pontosan a török veszély 1526 utáni kiéleződésekor újabb nyílt háborúba torkollott. Harmadrészt a magyar–török ellentét eleve vallási ellentét is volt. Negyedszer: külpolitikailag is sokkalta előnyösebb volt egyetemesen keresztény feladatként megjelölni a törökellenes harcot, mint nemzeti (tehát kizárólag minket illető) tennivalóként.

Ha mindez igaz, akkor ezzel azt is megmondtuk: a keresztény és a nemzeti nem egymástól független kategória a 16. század eleji magyar politikai ideológiában, hanem ugyanazon közösségi tudat két alkotóeleme. Ezért képtelen a németgyűlölet törökbarátsággá válni, ezért léphet a „patria” fogalma a keresztény közösségi érzés elébe, mihelyt a helyzet úgy kívánja — anélkül, hogy keresztényi mivoltát bármikor is megkérdőjelezné.

Egy törökbarát ideológia kialakulásához tehát nem voltak meg az előfeltételek. 1529 vége óta a büszke magyar uraknak két országuk volt ugyanabban az egy hazában. A politikai kényszerhelyzet egyre gyilkosabb szorításában a Szapolyai oldalon mégsem „törökbarát”, hanem „jánosista”, még inkább „erdélyi” gondolkodás alakul ki, bár ennek dirib-darabokból összeszedett mivolta több mint szembeszökő. Keresztény tudat a többi keresztény kárára — János királyt VII. Kelemen pápa 1529-ben V. Károly császár nyomására ki is közösitette!³⁹ — a haza védelme a haza másik felével szemben, németgyűlölet az európaisághoz való szívós ragaszkodással párhuzamosan: több az önellentmondás, mint a logika!

És e torzó-állapot, úgy tűnik, meg is marad. János király háborgó lelkiismeretétől („János király az evangéliomból meglátatá, hogy ha az terveket segítségül híhatja. Az cseri barátok ezt lelák az evangeliomba: hogy az ki vele jót tíszen, az az ő atyjafia” — írja a Verancsics-gyűjtemény névtelen krónikása a török szövetség keletkezéséről)⁴⁰ egyenes út vezet Fráter Györgynek változatlanul a „kisebbik rosszra” építő, ingatag török barátságához, a Bocskai által elutasított török koronához, a „két pogány közt egy hazáért” gondolkodásmódhoz. Még messzebbre tekintve: talán Thököly Imre tragikus vétségét is leírhatjuk úgy, hogy (ráadásul politikailag rossz időpontban) megtette azt a lépést, amit soha nem lett volna szabad megtenni: közvetlenül összekapcsolta a nemzeti eszmét a török barátsággal.

JEGYZETEK

- 1 Benda Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története (A XVI–XVII. században)*. Budapest, 1937; Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem (Tanulmányok)* Budapest, 1974.
- 2 Szűcs J., i. m. 96.
- 3 Benda K., i. m. 68. skk.
- 4 Hóman Bálint – Székfű Gyula, *Magyar történet III*, Budapest, 1938, 27. sk.
- 5 Barta Gábor, *Humanisták I. János király udvarában*. In: *A reneszánsz udvari kultúra* (sajtó alatt).
- 6 Jozefics kijelentése: Marno Sanudo, *Diarii*, 43. köt. 438; A december 23-i tiltakozás: *Deutsche Reichstagsakten, jüngere Reihe, deutsche Reichstage unter Kaiser Karl. VII/1*, Göttingen 1963², 2. skk.; A Zsigmondnak szóló üzenet („... optabat autem rex Johannes ... ut rex Ferdinandus se juvaret contra communem hostem, et cum eo in bona amicitia esse vellet...”): *Acta Tomiciana IX*. N. 15. (1527. február); A pápának: OL Nagy István gyűjt. 1. cs. 1527. I. 20. Krakkó; a morva rendeknek: *Acta Tomiciana IX*. N. 126, ill. Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, *Litterae et Epistolae Originales* N. 37.
- 7 OL NRA 938/13.
- 8 *Acta Tomiciana VIII*, 272; Sanudo, *Diarii* 45/223; Kubinyi András, *A mohácsi csata és előzményei: Századok* 1981, 69.
- 9 „... ut semper soliti sint principes Germanie ... hoc regnum impetere, ut terram hanc possiderent et genus ungaricum extirparent...” *Acta Tomiciana VIII*, 272.
- 10 Perényinek: G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae* I. Posonii, 1806, N. 118. Kasának: Kassa város levéltára, Schwartzbach gyűjtemény N. 1171.
- 11 Kassa, Schwartzbach N. 1162 és 1163; G. Pray, *Epistolae procerum* I. N. 116; Beszterce város levéltára, Oklevelek N. 662; OL Nemzeti Múzeumi Törzsanyag, régi 1. cs. 1527/I. Hozzájuk hasonló szöveget tartalmaz az 1527. X. 28-án Kolozsvárott kiállított privilégium arengája is: Jakab Elek, *Kolozsvár története. Oklevéltár* I. Budapest, 1888, N. 232.
- 12 „... nacionem et linguam hanc Hungaricam gladio et per arma sibi subicere et tandem sub specie boni amicitie exterminari intendit credimus etiam molestissimum esse nacionem Germanicam nacioni Hungarice naturaliter inimicam dominari...”, OL Bethlen cs. (bethleni) levéltára, 1. cs. 1527. IX. 2.
- 13 „... Ne metus aut false aliquorum persuasiones eo vos deducerent, unde pedem referre non possitis. Neve hanc, quam a maioribus vestris liberam accepistis servientes posteris vestris relinquatis. Nunquam enim hactenus hoc Regnum quisquam armis suis subiecit, ut se arbitrato suo Regem facere potuisset, Ferdinandum tamen crebre dictitare intelligimus, se etiam nollentibus Hungaris Hungarorum Regem futurum; jurati praterea estis, et maiores vestri fuerunt, nunquam Peregrinum ac alienigenam quemquam In Regem velle creare. Propter alienigenas, id quod Bene scitis, hoc Regnum in has angustias est redactum. Meminisse et illud debetis, quid in preteria congregacione universi ad Ferdinandi literas responderitis. Dixistis enim viva voce et uno consensu, eum pro Rege vestro habere nolle. Que vox, si Vobis libertas et patria vestra chara est, constanter erit conservanda. Sed si vos hoc minime moverit, ponite ante oculos, cedet fratrum vestrorum, direpcionem Bonorum, raptus Virginum, et vexaciones omnium sexuum per Germanos inter vos passim perpetratos...” *Magyar Országgyűlési Emlékek* I. (kiadja Fraknói Vilmos) Budapest, 1874, 152.
- 14 „... nam ut ea facinora pretermittamus, que hic cum armato exercitu in hoc Regno patrauerit, que adulteria, vexacionesque omnium sexum et statum, ac alia in Religionem Christianam mala exempla edere curaverit, vel hoc unum exemplo esse poterit, quo dolore calamitatibus et oppressionibus nostris tam bonis defensor noster officiat, nuper enim cum Turci Ferdinandi minis excitati, et quid nam tantus bellator in armis valent experturi hoc Regnum invasisent, non longe minorem animorum numerum quam anno superiore abduxerunt, ipse vero Ferdinandus plurimorum litteris Turcos impune in hoc Regno vagari certum factus, satis hoc responsum provisum esse putant se non multum curare etiam si omnes incole abducerentur, ipse enim Germanos ad illa loca incolenda propediem esset inducturus, ... vetus est propositio Germanice nationis Hungaris expulsis hoc Regnum sibi vindicare, audivisse enim potuistis quam acris, quam diuturna bella maiores nostri cum hac gente pro hac patria gesserint ... nam ceteris

bellis, que Hungari cum Germanis habuerint, pretermisiss cum Mathias rex ... in Thurcos expeditionem pararet, a Friderico Germanorum rege impeditus ab incepto desistere et in ipsos boni publici turbatores arma victricia vertere fuit coactus, post cuius interitum Maximilianus volens suas et patris iniurias vindicare, quanta calamitate et devastacione hoc Regnum affecerit, nullus est qui nesciat, si itaque Ferdinandum ab hiis maioribus ortum vestrae potius defensionis invigilaturum quam pro suis, et maiorum suorum iniuriis a vobis debitas penas exacturum putatis, profecte erratis, nihil enim dies noctesque nittitur, *nihilque cogitat quam ut vetus odium gentis sue in hanc nationem nostram usque ad facietatem posset explere, vosque in perpetuam servitutem redigere...*” és így tovább. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, *Diplomatarium Regni Hungariae* c. kódex, 29. recto.

15 Łaski naplóját utoljára közzétette Eudoxiu de Hurmuzaki-Nicolae Densisianu: *Documente privitoare la Istoria Romanilor* II/1. Bucuresti, 1891. A vonatkozó részeket nemrég magam is földolgoztam: Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út*. Budapest, 1983, 161. skk.

16 „... dum (majestas illa) non possit habere regum coronatorum auxilia, habeat ab principe, linteolum in capite ferente...” *Acta Tomiciana* IX², N. 314.

17 A lengyel királyhoz (dátum nélkül): OL Nagy István gyűjtemény, kancelláriai pizskozat; Ugyanahhoz Łaski ügyében: Eger DRH 41. verso; 1528. V. 3-án Tomicki lengyel alkancellárhoz: Óvári Lipót, *A MTA Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai*. II, Budapest, 1884, N. 91; 1528. V. 22-én Velencéhez: i.m. N. 98; ugyanekkor V. Károlyhoz: Egyetemi Könyvt. Litt. Ep. Or. N. 39.; utasítás Bonzagno prépost, Velencében lévő magyar követhoz: Óváry L., i.m. N. 103; a birodalmi gyűléshez 1528. IV. 8-án: G. Pray, *Ep. proc.* I, N. 125; Csehország rendinek még Tarnówból 1528. VIII. 1-én: Eger, DRH 23. verso; újból a Birodalomnak: OL Nagy I. gyűjt. 1. cs. dátum nélküli pizskozat; Ferdinándnak, már Lippáról: Eger DRH 23. verso; a keresztény fejedelmeknek, Lippa, 1529. III. 28: Eger DRH 26. verso és 32. recto; dátum nélkül a cseheknek: uo. 24. verso; újból a Birodalomnak: uo. 25. recto; Burgio báró, pápai diplomatának: OL Nagy I. gyűjt.; az osztrák rendeknek, már Budáról 1529. XII. 12-én: G. Pray, *Ep. proc.* I. N. 127; újból a pápának: Eger DRH 105. recto; a francia királynak: Budapesti Egyetemi kvt. Kéziratt. LEO N. 39; Pommerániának, Lübecknek, a svéd és a norvég királynak, Poroszországnak és Brandenburgnak: dátum nélküli pizskozatok az OL-ban, MTA-tól átvett iratok, 1. cs.

18 A kancellária írásműveiről: Barta G., *Humanisták*. A bibliai hivatkozás: *Acta Tomiciana* XIII, N. 37.

19 Acsády Ignác, *Magyarország három részre oszlásának története*. In: *A magyar nemzet története* (szerk. Szilágyi Sándor) V. kötet, Budapest, 1897, 11. skk.; Benda K., i.m. 66; Barta G., *A Sztambulba vezető út* 103. A követjelentés maga: *Acta Tomiciana* VIII, 266.

20 Barta G., i.m. 109. skk.

21 Id. a 19. jegyzetet.

22 *Magyar Országgyűlési Emlékek* I, 125.

23 Házi Jenő, *Sopron város levéltára* I/7. N. 189. 1527. I. 19. Bécs. (Dátum nélkül közli az *Acta Tomiciana* IX, N. 212)

24 *Magyar Országgy. Eml.* 133. skk.

25 Szerémi György, *Magyarország romlásáról*. (Ford. Juhász László) Budapest, 1961, 181. és 187.

26 Szerémi, i. m. 202. sk., 208. sk. stb.

27 „...statuimus pro christiana republica et patria (cui primas post Deum partes debemus) nos omni discrimini obicere, ut vel deprecemur patrie excidium, vel cum ipsa cadamus”. *Egyház-történeti emlékek a hitújítás korából* I. (Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J.) II, Budapest, 1904, 204.

28 Sanudo, *Diarii* 47/216.

29 *Acta Tomiciana* X, N. 339.

30 Eger, DRH 100. recto ill. verso.

31 A „független” országgyűlések iratanyagát közli a *Magyar Országgyűlési Emlékek* I. kötet, 309. skk.: a vezérmotívum a „patria”. A Maylád–Balassa összeesküvés szövetséglevelének egyik példányát megtaláltam az OL Motesiczky cs. ltára, 1. csomójában; a történetről magáról: Szabolcsi József, *Az 1539–41. évi rendi mozgalom oka és céljai: Századok* 1970.

32 Mályusz Elemér határozottan állítja, hogy a nagyobb etnikai közösséghez (a magyarsághoz, a „nemzethez”) való tartozás tudata a népben túlélte a feudális nemzetfogalom diadalát. (*Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban: Történelmi Szemle* 1963, 6.). Szűcs Jenő viszont ezt legföljebb „csoportmóciónak”, és nem eszmének, „érzésnek”, és nem ideológiának, összegzésképpen nem politikai faktornak jelöli, s a paraszti-jobbági rétegek „hazafiságát” jobbadán a 16. század elején látja megszületőnek (i. m. 582. skk.). Érvelésének logikája kétségtelenül igen erős, a végeredményt azonban lerontja, hogy bizonyítékként egy 15. századi felelgetős vers szövegét anélkül használja, hogy annak eredetével forráskritikailag foglalkozna. A kérdéses „hidasjáték” ugyanis minden további nélkül magyarázható pártpolitikai propagandaként is, melyben a „révészek” nem a népet, hanem egyszerűen a Hasburg-pártiakat jelképezik. (Ami persze nem zárja ki, hogy mindennek lehetett esetleg „népi” bázisa is, de ez már egyértelműen Szűcs elképzelése ellen dolgozna.)

33 Roderick Goos, *Die siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Südostpolitik*. Wien, 1940, 113. skk.

34 Jászay Pál, *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*. Pest, 1847, 234. A „nép” jánosista hangulatát egyébként velencei hírforrások is megerősítik: Sanudo, *Diarii* 46/483. skk.; Kardos Tibor, *Hír 1527-ből, I. János király választását dicsőítő népénekekről: Filológiai Közöny* 1964.

35 „Sed pro certo scias nos exercitum istum expectabimus cum rusticis Sclavis qui licet non habeant vestes varii coloris ut vestri lancearii, tamen scient patriam eorum defendere”. Thallóczy Lajos – Hodinka Antal, *A horvát véghegyek levéltára* I. 1490–1527 (Budapest, 1903) N. 533.

36 *Acta Tomiciana* X, N. 137.

37 *Egyháztörténeti emlékek a hitújítás korból* (kiadja Bunyitay Vince, Rapaics Rajmund, Karácsonyi János) I, Budapest, 1902, N. 337.

38 Szakály Ferenc, *Paraszság és honvédelem (A paraszság és a török-, illetve Habsburg ellenes küzdelmek a XVI–XVII. századi Magyarországon): Valóság* 1974/7. Vö. még Szűcs J., i. m. 587.

39 Fraknói Vilmos, *Magyarország egyházi és politikai összeköttetése a római szentszékekkel*. III, Budapest, 1902, 13. skk.

40 *1504–1566 Memoria Rerum* (kiadja Bessenyei József) Budapest, 1981, 34.

Fodor Pál

Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában (egy 17. századi török elbeszélő forrás tükrében)

Az isztambuli Topkapi Szeráj Múzeum könyvtárában két példányban is őrzik azt a kéziratos munkát, amely jobbra *Qavânîn-i yenîçeriyân* (A janicsárok törvényei) címen ismert, és az oszmán dinasztia legfőbb fegyveres erejének és támaszának szervezetét, belső viszonyait és részben hagyományait írja le.¹ Az 1606-ban keletkezett és későbbi másolatokban fennmaradt műhöz a másolók valamikor a 17. század folyamán egy rövidebb elbeszélést csatoltak, ami a *Târîh-i Beç qralı ve fetih-i Sulţân Süleymân hân gâzî* (A bécsi király története és Szülejmán szultán hân gâzi hódítása) címet viseli. Az ebben rejlő ígérettel szemben az írás egyáltalán nem szól a „bécsi király” történetéről, sőt nagyobbik része a törvénykönyvhöz hasonlóan a janicsárok rendjével és belső életével foglalkozik. Ám mintegy 6-7 oldalnyi bevezető része mégis megérdemli a figyelmet, mert ha Bécs vagy a Habsburgok történetének török interpretációjára vonatkozó ismereteinket nem is gyarapítja, annál többet árul el Bécs és Magyarország helyéről és szerepéről a 17. századi muszlim-török harcos ideológiában.²

Az elbeszélés röviden a következőket tartalmazza: Szülejmán szultán korábban hatszor próbálta meg elfoglalni Bécset, de kísérletei nem jártak sikerrel. Ezért hetedszer is a város ellen indul, de a hét király összefog és szembeszáll, s kemény harcban csaknem legyőzi az iszlám sereget. Ezt látva a szultán átadja a szent zászlókat a janicsár tiszteknek és buzdító szavakkal emlékezteti őket hitharcos kötelességeikre. Fellépésének köszönhetően 7 nap és 7 éjjel tartó küzdelemben az iszlám sereg csaknem felülkerekedik, mikor az uralkodó már nem bírja tovább türtöztetni magát: megszökik testőrei mellől és álruhát öltve beavatkozik a harcba. Számos hitetlennel végez, amíg őrzői végre megtalálják és kihozzák a véres tusából. Ekkor érezve, hogy közel a győzelem, megint buzdító beszédet mond, mire a janicsár főtisztek visszaadják neki a zászlókat, és áldását kérve ígéretet tesznek az önfeláldozó helytállásra. A küzdelem során a janicsár aga Dobra Venedik (vagyis Raguza vagy Dubrovnik) királyával kerül szembe; kilétéről mit sem tudva megöli, és fejét a szultánhoz viszi. Két másik janicsár főtiszt a Zrínyi-fiakkal (*Zerîn-ogulları*) és a Batthyányfiakkal (*Pâlikân-ogulları*) csap össze, s kétnapos csatában legyőzi, és fogolyként az uralkodóhoz viszi őket. A többi janicsár 7 nap és 7 éjjel tartó, soha nem látott ütközetet vív a hitetlennel, akik a nyolcadik napon kezdenek meghátrálni. A szultán földre borulva ad hálát Istenének. Ezt látva a csatát eddig csak szemlélő egyéb udvari alakulatok egymás után lépnek be a harcba, s a menekülő ellenség szétverése után tömérdek fejjel, fogollyal és zsákmánnyal fordulnak vissza. Közülük hét, konkrét névvel szereplő janicsár ütköztet a közép-magyar (*orta-macar*) és a kis-magyar (*küçük-macar*) királyokba ütközik. Bár egyszeriben elhagyja őket életük reménye, mégis a keresztényekre rontanak, s az isteni kegyelem végül győzelemre vezérli őket.

Mikor a foglyul ejtett magyar királyokkal az uralkodóhoz érkeznek, az földhöz dörzsöli az arcát, s miközben szeméből könny helyett vér folyik, áldását osztja harcosainak. A becsülettel végzett hitharc jutalmaként a szultán megígéri janicsárjainak, hogy kérésüknek megfelelően megjavítja isztambuli vízellátásukat, s miután győzelmesen hazaérnek, Isztambulban 40 nap és 40 éjjel tartó díszkivilágítás köszönti a diadalt. A padisah lakomát rendez katonáinak, majd pénz és díszruha bőkezű adományozásával teszi teljessé a hitharcban kifejtett szolgálatuk elismerését.

Eddig az elbeszélés szempontunkból érdemleges része. Kétségtelen, hogy első pillantásra elég mesészerűnek tűnik, de ha a benne szereplő motívumokat és neveket történelmi összefüggésükben próbáljuk kibontani, nagyon is valóságos dolgokra bukkanunk. Hogy ezt megtehessük, két rövid kitérőt kell tennünk, melyekben egyrészt az oszmán harcos ideológia fejlődését, másrészt az oszmán-törököknek a magyarokhoz (s részben a „bécsi királyhoz”) való ideológiai és politikai viszonyát kell szemügyre vennünk.

1. Az oszmán hódító ideológiát illetően a turkológiai szakirodalomban egészen a közelmúltig szinte egyeduralkodó volt az a nézet, amely nemcsak a birodalom terjeszkedését, de megszületését is az iszlám szent háború (*ğazâ, cihâd*) eszméjéből vezette le. Az újabb kutatások alaposan megingatták ennek a felfogásnak az alapjait, s a korai oszmán államot olyan nomád vállalkozásként írják le, melyben a hódítás – a steppei nomád hatalmi alakulatokhoz hasonlóan – az életmód és a társadalmi szerkezet kényszerítő erejéből fakad.³ Mutatis mutandis ugyanez érvényes a kifejllett oszmán birodalomra is, ahol a vallásháború gondolata elsősorban a hódítások általános eszmei hátterét szolgáltatta.⁴

A dzsihád elvének elterjedése az oszmán birodalomban az iszlám tradíciók elsajátításának természetes következménye volt, de jelentőségét az adta meg igazán, hogy a dinasztia már a felemelkedés időszakában hatalmi igényeinek megalapozásához használta fel. A dinasztikus törekvések és a dzsihád összekapcsolásának egyik legkorábbi dokumentuma Ahmedi 14. század végi oszmán története.⁵ Az ebben megfogalmazott (és a későbbi oszmán történetírás szemléletét is döntően meghatározó) gondolati konstrukció szerint az oszmán dinasztia azért éri el győzelmeit, mert a hit érdekében harcol, s mint a hit bajnoka és élharcosa, joggal igényelheti magának nemcsak a keresztények feletti uralmat, hanem az iszlám világban belüli vezető szerepet is. Nem érdektelen megjegyezni, hogy e gondolatrendszer kidolgozásához nem is annyira a keresztények, mint inkább a saját hittestvéreik elleni háborúk adtak ösztönzést, hiszen ezeket jóval nehezebben lehetett elfogadtatni az oszmán alattvalókkal.⁶

Amikor az oszmán dinasztia másfél százados jogigényét valóra váltva ténylegesen az iszlám legnagyobb hatalma lett, s a „két szent város” (Mekka és Medina) birtokában az iszlám világnak mintegy spirituális főségét is megszerezte, az új pozíciót kifejező ideológia már készen állott. Ezt ugyanis már az előző század folyamán megalkották, ami, bár hangsúlyai időnként módosultak, lényegében évszázadokra megvetette a hatalom eszmei alapjait.⁷ E gondolatrendszer értelmében a szultánatus, az oszmán dinasztia hatalomgyakorlása azonos az iszlám kormányzati funkciójával, s az uralkodók nemcsak személyes (dinasztikus) hatalmukért, hanem az egész iszlám

sorsáért felelősséggel tartoznak. A birodalmat irányító elit „hivatalos” felfogásában az oszmán birodalom teljességgel az iszlám földjévé válik, s Allah földi helytartójaként a szultán személye soha nem látott magaslatokba emelkedik, akinek az igazságos uralkodás mellett egyik legfontosabb kötelessége a hit terjesztése.⁸

Nyilvánvaló, hogy ez az eszmei konstrukció elvileg nem sok jót ígért a birodalom ellenfeleinek, de, s ez talán váratlanabb, a szultáni autoritás számára is tartogatott veszélyeket. Az uralom ilyen szélsőségesen vallási legitimációja ugyanis a háborúban érdekelt csoportoknak minden korábnál jobb feltételeket biztosított törévéseik „megideologizálásához”, másrészt adott esetben jó lehetőségeket kínált az iszlámban mindig is különleges szerepű ortodoxia térnyerésére. A 16. század közepe óta egyre jobban kibontakozó belső válság következményeként a 17. századra ezek a lehetőségek mindinkább valósággá váltak. A szultánok személyes hatalmának rovására a sejhülszlámmal az élen előretörték a vallási ortodoxia képviselői,⁹ s ez mind az ideológiában, mind a gyakorlati problémákhoz való viszonyulásban a szemlélet megmerevedését hozta magával. Hatásuk jól megmutatkozik a korszak problémáira megoldásokat kereső királytűkrökben is, melyekben a hatalom működésének és a kormányzás megítélésének legfőbb mércéje a szent törvényhez (*şerʿat*-hoz) való viszony lesz.¹⁰ Persze jól tudjuk, hogy ennek hangsúlyozására éppen azért volt szükség, mert a valóság alaposan elütött az óhajtott rendtől, mégis lényeges, hogy az ortodoxia szigorúbb felfogása erőteljes hatást gyakorolt az elit gondolkodásmódjára.¹¹

Megnövekedett szerepe ellenére az ortodoxia távol állt attól, hogy a tömegek vallási fanatizmusának felkorbácsolásával tudott vagy akart volna hadjáratokat ki-robbantani. Az erre vonatkozó döntéseket az eliten belül hozták meg, de éppen az ortodoxia itteni szerepéből következik, hogy befolyásukat és érvrendszerüket fel lehetett használni ilyen célokra. Mégpedig hadi vállalkozásoknak nemcsak utólagos igazolására, de olykor ösztönzésére is. Az előbbinek szép példája az, ahogy 1593-ban Szinán pasa az általa szorgalmazott hadjárat ellenzőit a sejhülszlám autoritását igénybe véve elhallgattatta; Kjátib Cselebi szerint „oly tartalmú fetvát adatott ki, hogy az akadémikusok hitetlenek”.¹² A másodikra jellemző eset az, amit Pecsevi mesél el a tizenöt éves háború korából. 1604-ben a török hadsereg sikertelenül próbálta visszafoglalni Esztergomot, ezért a vezérek egy korábbi tervet felmelegítve meg-egyezttek a keresztényekkel, hogy Esztergomot elcserélik Eger váráért. Az egyezmény és a békekötés okmányaival az írók küldték Isztambulba, aki először a kajmakámot kereste föl. Annak első kérdése jellemző módon a következő volt: „A seikh-ül-iszlám ő magasságánál voltál-e? A jelentést a padisah ő felségének átadtad-e?” Pecsevi tehát elment a főmuftihoz, aki imigyen intézte el a béke ügyét: „... ugyan miféle dolog lenne ez? Egerben nincs-e dsámi? ... Az iszlám vitézség nincs-e meg? Mohamednek ... csodatételei nem örökké tartók-e? Csak ez az Esztergom-e az, melyet a hitetlenektől el kell vennünk? Allah rendeletéből még várakat veszünk el s a hitetleneknek még mi mindent teszünk. Óvakodjál tehát még ezt a szót megismételni!” Az író ezután az uralkodót fel sem kereste, úgy tért vissza a magyarországi hadszíntérre.¹³

Az oszmán birodalomban azonban nemcsak az elit, hanem az egyszerű alattvalók körében is meg lehetett találni a harcos ideológia elemeit (függetlenül attól, hogy a gyakorlatban nem vezettek tömeges vallási fanatizmushoz). Ezek egy része felülről, az elit dzsihád-ideológiájából szűrődött át, s megtámogatva a sorozatos

oszmán győzelmek önbizalomnövelő hatásával, már a 15. században kialakított a tömegekben egyfajta vallási felsőbbség-tudatot.¹⁴ Nem lehet véletlen, hogy még az oszmán őskronikák is, amelyek például az iszlám állam mindenhatóságával szemben világosan kifejezik a tömegek elégedetlenségét, az oszmán állam külső harcainak ábrázolásánál egyértelműen a dzsihád-felfogás talaján állnak.¹⁵

A tömegekre ható harcos ideológiának a dzsihádön kívül létezett egy másik (s nem kizárt, hogy hatásosabb) vonulata, amely a *Kizil elma*-val kapcsolatos elképzelések köré szerveződött. Az „aranyalma” legendaköre olyan mélyen beleívódott a török folklórba, hogy egyes tájakon még a közelmúltban is megtalálták nyomait. Népszerűségéhez csak a vele kapcsolatos találgatások mérhetők, amelyek már a 16. században megkezdődtek mind az oszmán birodalomban, mind Európában. Az előbbieknél azért, mert eredete és konkrét jelentése idővel elhomályosult, illetve folyton módosult, az európaiaknál meg azért, mert Georgievics Bertalan híres jóslata, melynek révén 1545-től kezdve megismerkedtek vele, a törökök bizonytalanságait is közvetítette.¹⁶ Noha az általában világos volt, hogy a *Kizil elma* valamiképpen az oszmán hódító céloknak (vagy maguknak a hódításoknak) a szimbóluma, abban gyakran megoszlottak – akkor is, ma is – a vélemények, hogy honnan származik, mit jelentett kezdetben és mit a későbbi korszakokban a híres jelkép.

Ami a kérdés első részét illeti, az újabb kutatások nyomán világossá vált, hogy a folklór szintjén a *Kizil elma* mögött ugyanaz a hosszú múltra visszatekintő ősképp húzódik meg, ami a nyugat-európai birodalmi alma mögött: Salamon gyűrűjének drágaköve és Nagy Sándor világító kis köve; mindkettő a (világ)uralom jelvénye és egyben mágikus biztosítéka.¹⁷

A régebbi szakirodalomnak viszont alighanem igaza van abban, hogy a török *Kizil elma* elképzelések konkrétan bizánci gyökerűek. Kiindulópontjukat Justinianus császár Hagia Sophia előtt állt egykori bronzszobrának szimbolikája szolgáltatta, amit maguk a görögök is másképpen értelmeztek városuk történetének különböző korszakaiban. A lovon ülő alak bal kezében kereszttel ellátott gömböt („birodalmi almát”) tartott, ami a keresztény hitet és az általa bírt világuralmat fejezte ki, míg a császár kelet felé feltartott jobbja a barbároknak volt hivatva megálljt parancsolni (ezt később a perzsákra, az iszlám korszakban pedig a muszlimokra vonatkoztatták). Amikor a török invázió idején először átmenetileg a kereszt (1317-ben), majd a 15. század első felében az aranyozott gömb kiesett a szobor kezéből, a bizánciak a baljós eseményeket úgy magyarázták, hogy azok a törökök politikai fölényét és városuk jövődjének bukását jelzik előre. Az „aranyalmában” rejlő kettős „ígéret”: a világuralom és a város eleste a törökök képzeletét is erősen megragadta, s a szimbólumot lassan saját törekvéseik jelképévé változtatták. A *Kizil elma*-ban látták megtestesülni azt a gondolatot, hogy egykor elfoglalják Bizáncot és magukhoz ragadva az aranyalmát megvalósítják a hitetlenek feletti uralmukat.¹⁸

Bizánc bevétele (1453) majd méginkább a szobor lerombolása (a 16. sz. eleje) után ez az eredeti jelentés elhalványodott, s bár a görög folklór hatására egy, a törökök végső vereségét hirdető profécia kapcsolódott hozzá, *Kizil elma* eszméje megváltozva is az oszmán hódító gondolat letéteményese maradt. Most már nem Bizáncra, hanem azokra a nagy távoli keresztény központokra vonatkoztatták, amelyeket meg akartak („meg kellett”) hódítani. Így mindenekelőtt Budára, illetve egész

Magyarországra, majd ennek megszerzése után Bécsre és Rómára, általában véve pedig egy olyan legendás helyre, ami a közfelfogás szerint a muszlim-török hódítások utolsó állomása és végső célja.¹⁹

Magától értetődik, hogy egy ilyen homályos végcél kiválóan alkalmas a hódító szellem ébrentartására, s aligha véletlen, hogy az oszmán harcos ideológia két fő vonulata, a dzsiháddal és a *Kizil elma*-val kapcsolatos gondolatkör legszorosabban éppen az uralkodó és a janicsárság kapcsolatában találkozott össze. Egyes adatok szerint II. Mehmed kora óta, mások szerint csak jóval későbbtől, az oszmán uralkodók trónralépését kísérő ceremóniákhoz tartozott, hogy az új szultán a főváros melletti Ebu Ejjub dzsámiban felöveztetette magát Mohamed próféta vagy valamelyik elődje kardjával,²⁰ kifejezve ezzel, hogy magára vállalta a vallásért folytatott harc vezetését. A szertartásról visszatérőben a janicsárok kaszárnyai előtt haladt el, ahol a 61. egység parancsnoka egy csésze serbettel kínálta; a szultán kiitta, s miközben fegyverhordozója arannyal megtöltve visszaadta az edényt, így szólt: „Kizil elmában találkozunk”.²¹ A padisah ezzel mintegy ígéretet tett janicsárjainak arra, hogy hamarosan újabb *Kizil elma* meghódítására vezeti őket.

2. Az oszmán társadalom legkülönbözőbb rétegeiben élt tehát egy általában vett keresztény-ellenes hódító ideológia. (A meglepő persze az lenne, ha nem így lett volna abban a társadalomban, amelyik szinte napi foglalatosságként űzte a hadakozás mesterségét.) Az sem kétséges, hogy rétegenként és korszakonként más-más intenzitású és részben szerkezetű volt ez az ideológia, de figyelemre méltó, hogy folklórisztikus megnyilvánulásai éppúgy megtalálhatók a vezető rétegek elképzeléseiben, mint a „hivatalos” ideológia elemei a tömegek tudatában. Talán ez a kétirányú „átjárás” is szerepet játszott abban, hogy amikor a 17. században az elit befelé az ideológia „keményítésével”, kifelé növekvő agresszivitással reagált a kihívásokra, a folklór eszközeivel a népi tudat is állást foglalt a nyugati irányú hódítások mellett (erre alább még visszatérünk). Itt az ideje tehát megnézni, hogy milyen hely jutott az oszmán hódító elképzelésekben Magyarországnak és vele kapcsolatban Bécsnek. Krónikánk értelmezése érdekében helyénvalónak látszik, ha közben röviden utalunk a törökök magyar politikájának néhány fő aspektusára is.

A 14. század második felében meginduló oszmán–magyar érintkezések fő jellemzője az ellenségeskedés, a nyílt vagy burkolt háború, a 15. században pedig az, hogy a magyar állam ereje egyelőre leküzdhetetlen akadályt állított a lendületbe jött oszmán hódító gépezetnek. Ez azonban nem akadályozta meg a törököket abban, hogy az ideológia szintjén megfogalmazzák Magyarországra vonatkozó igényüket. Az anoním oszmán őskrónikák ismert történetében a legendás Seddad bin ^cAd, illetve leszármazottai: Szálszál és Büzantin kardjának megtalálása és megszerzése lesz a jó ómen (és az ürügy) arra, hogy II. Bajezid nyíltan megfogalmazza ezt az óhajt: „Hála legyen Istennek, ha megboldogult atyám Iszlámból városát meghódította, hozzám Seddád kardja érkezett Ungurusz tartományából. Így hát remélhető, hogy e kard révén a magasságos Allahtól [Magyarország az én] osztályrészem lesz, vagy fiaim foglalják el Ungurusz tartományát”.²²

Miután Bajezid fia, Szelim páratlan erejű iszlám birodalmat kovácsolt össze, unokája végre elég erővel rendelkezett ahhoz, hogy valóra váltsa a régi programot.

Szülejmán öt hadjáratban a birodalomhoz csatolta Magyarországnak – ha nem is egészét, de a szívét. Bár a török megszállás szempontjából döntő 1541. évi hadjáratot közvetlenül a kiszemelt birtok fenyegetettsége (a Habsburgok kísérletei) váltották ki, vannak jelek arra, hogy a szultán ekkor már nem akarta csupán Budával beérni. Minden valószínűség szerint éppen e hadjárat előkészítése során szerkesztették azt a hiányosan fennmaradt iratot, amelyben a törökök számba vették a legfontosabb magyar nagybirtokosokat, azok várait, s megpróbálták kijelölni a hódítás néhány fő irányát. Kiderül belőle, hogy már ekkor tisztán látták Várad és Kassa vagy Lippa és Temesvár jelentőségét és esetleges meghódításuk következményeit. Az elkövetkező másfél-két évtized katonai és politikai története azt mutatja, hogy magyarországi pozícióik kiterjesztésén fáradozva a törökök szem előtt tartották ezeket az elgondolásokat.²³

A katonai lépések mögött nem maradt el az ideológiai terjeszkedés sem, sőt jócskán túllépett azokon a határokon, ameddig a katonai hódítás elért. Az ideológia fenntartotta és – főleg 1526 után – többször és többféle módon hangoztatta a Magyarország egészére vonatkozó igényt. Tette ezt részben szimbolikusan, főként a „hivatalos” szemléletű történetírás révén, másrészt egy olyan gyakorlatiasabb érvrendszer segítségével, amit az oszmán vezetés főleg a külpolitikai érintkezések során alkalmazott előszeretettel hódításai igazolására.

Az előbbi leginkább a magyar koronához kapcsolódó elképzelésekben jut kifejezésre. Az 1529. évi bécsi hadjárat idején vezetett napló szerint Ibrahim nagyvezír a birtokukba került magyar koronát úgy mutatta be a sereg vezéreinek, hogy „ez a korona Nusirván idejéből maradt fenn”.²⁴ E furcsa állítás értelmét és ideológiai hátterét későbbi történetírók közlései világítják meg. Kjátib Mehmed – 1543. évi magyarországi tartózkodásának tapasztalataiból – már úgy tudja, hogy a fejedelmi ékszer magáé Anusirváné volt,²⁵ Pecsevi pedig még egyvel tovább megy: szerinte a magyarok azt állítják, hogy a korona Nagy Sándortól ered, s Anusirvánon keresztül szállt a magyar királyokra.²⁶ Evlija Cselebi (az 1660-as években) ugyanígy tudja, s a koronát következetesen „iszkenderi” koronának nevezi.²⁷ Világos tehát a célzat: ha a magyar korona Nagy Sándortól vagy a perzsáktól származik, akkor a magyar uralkodói jelvény s az általa szimbolizált hatalom az oszmán szultánt illeti meg, hiszen török felfogás szerint Nagy Sándor hatalmának örököse a padisah. Nem véletlen, hogy Ibrahim éppen azelőtt tette az idézett kijelentést, hogy – a napló szavai szerint – „a venediki bég fia [ti. Gritti], Perin Petri és az érsek nevű bég Budára küldettek a királyt megkoronázni”,²⁸ ezzel adta tudtul, hogy az autoritást immár a korona révén is a szultántól kapja János király.²⁹

Az oszmán hódító ideológia másik, gyakorlatiasabb érvrendszere egyszerűen a „szablya jogára”, a „hadijogra”, vagyis a pusztá erőfölényre hivatkozva hirdette az egész Magyarország feletti török uralom jogosságát. Korabeli megfogalmazásai közül talán a legkorábbiakat a Łaszky-féle feljegyzésekben olvashatjuk, ahol az oszmán vezetők több ízben kifejtik ezt a gondolatot a követnek. Musztafa pasa másodvezír például emigyén: „Mondd csak nekem, hogyan merészelt a te urad Budára belépni arra a helyre, amelyet a mi Császáruk lovának patái tapostak? Belépni, a mi Urunk visszatérése céljából épen hagyott királyi palotába? ... A mi törvényünk ez: ahol a mi Urunk feje megpihen, ahová egyszer a lova bedugja a fejét, az már örökös jogcí-

men a mi Urunkat tartozik megilletni”. Később meg – akárcsak Ibrahim nagyvezír – a magyar király (II. Lajos) megsemmisítéséből fakadó hadijogot emlegette föl Laszky-nak, s nem járt el másként a szultán sem, aki a magyar uralkodó feletti győzelmet szintén a teljes és végleges oszmán fennhatóság jogcímének tekintette: „Hálás szívvel fogadom a te királyod [ti. Szapolyai] jóindulatát, az ő országa egészen eddig is az enyém volt, nem az övé, mintegy a háború és a szablya jogán meghódítva ...”³⁰

Hasonló érvekkel operáltak az oszmán főemberek akkor is, mikor a többi érdekelt ország vezetőit, a Habsburgokat vagy a lengyel királyt igyekeztek meggyőzni magyarországi igényeik megalapozottságáról. Így tett például Ibrahim nagyvezír I. Ferdinándhoz írott levelében (1530. december), ahol a Musztafa pasától fentebb idézett gondolat tűnik fel kissé eltérő megfogalmazásban: „Mert az uralkodók szokásai és törvényei között régtől fogva megszokott és ismert dolog, hogy ha egy országot valamely padisah lovának lába megtisztel és szerencsétlet, az az ország az övé”.³¹ Erre az elvre, továbbá a kard általi hódítás tényére hivatkozva az oszmán vezetés azt a határozott álláspontot képviselte (mégpedig nemcsak 1541 előtt, hanem a korábbi időkre visszautalva még később is), hogy Magyarország 1526 után Szülejmán „karddal meghódított saját országa lett”.³² Ezen a jogi helyzeten nem változtatott az sem, hogy a szultán idővel „Ungurusz királyságát neki [ti. Szapolyai Jánosnak] adományozta”.³³ Ilyen alapon (s nem feledkezve meg az oszmán erőfölényre tett célzásokról sem) mind Szülejmán, mind Ibrahim értelmetlennek találja Ferdinánd aspirációit a magyar trónra. Ezt a gondolatot kifejtve Ibrahim az oszmán nagyhatalmi ideológia még egy fontos elvét fölfedi 1530. évi levelében. Miközben ismételtelen leszögezi, hogy az oszmán uralkodó „nem mond le” egy karddal szerzett országról,³⁴ indoklásul az évezredes birodalmi gondolatot hozza föl, amit szerinte uralkodója jóval tisztább eszközökkel valósít meg, mint a hasonló célokat követő spanyol király. Így ír: „Mert minden padisah napról napra országa kiterjesztésén fáradozik ... azon a napon, amikor nekem, [a padisah] szolgájának parancsba adják, képesek vagyunk kiállítani Arábia és Perzsia és még sok más ország tengernyi hadseregét; mindenkor felszerelve és készen állunk”.³⁵

Mi sem természetesebb ezek után, hogy az oszmán hódító ideológia Magyarország határainál sem állt meg. A budai *Kizil elma* megszerzése önmagában jelölte ki a következő célt, s ez a dolgok állása folytán nem lehetett más, mint Bécs. Ennek a gondolati expanzióknak szép dokumentuma Mahmud terdzsümán magyar története,³⁶ amely igazából egyetlen célt szolgált: kimutatni a Bécs fölötti oszmán uralomra vonatkozó igény jogosságát.³⁷ Az érvelés alapját itt is az iszkenderi hagyomány nyújtotta. Nagy Sándor költött nyugati hadjáratai, Bécs és Buda egykori birtoklása megfelelő jogalap ahhoz, hogy ezeket a területeket Szülejmán is a saját kezében egyesítse. Sőt, a szerző buzgalma addig megy, hogy a vágyálmot, Bécs elfoglalását befejezett tényként állítja elének,³⁸ s uralkodója nemzetségének a világhatalmat is megigényli.³⁹

E szép kívánságok útjába azonban a valóság leküzdhetetlen akadályokat emelt, s a drinápolyi békével (1568) az oszmán uralkodó kénytelen volt beismerni, hogy egyelőre Magyarország teljes alávetése is meghaladja erőit. Ráadásul a megszállt területek birtokba vétele sem ment úgy, ahogy az más országok esetében korábban történt, s a magyarországi török uralom lényegében katonai megszállásra korlátozó-

dott. Az oszmán fegyverek árnyékában két világ élte külön életét, s az anyagi kultúrában megfigyelhető akkulturációs jelenségek ellenére ezeket sokkal több választotta el egymástól, mint ami összekötötte.⁴⁰ Ez a helyzet jellemezte a politikát is, annak ellenére, hogy magyarországi pozícióik elégtelenségét látva a törökök igyekeztek kihasználni a Habsburg-ellenes magyar mozgalmakat. Fő céljuk természetesen nem a magyar érdekek felkarolása, hanem saját terjeszkedő törekvéseik megtámasztása volt.⁴¹ Ennek középpontjában, akár bevallották, akár nem, akár tettek érte, akár időlegesen elláttak tőle, Bécs elfoglalása állott, mivel jól tudták, hogy még a magyarországi stabilizáció kulcsa is ott található. A Habsburgok megtörésének szándéka szinte bekeretezi a 17. századot; nemcsak Kara Musztafa indult ezért Bécs alá, már Szinán pasa ugyanezzel az ábránddal indította meg a tizenöt éves háborút.⁴²

Bécs központi jelentősége a 17. századi oszmán hódító gondolatban talán abban mutatkozik meg igazán, hogy a néphit ugyancsak felvállalta és megindította a maga rohamát Bécs ellen. A várossal kapcsolatos, jobbára 17. századi mondák és legendák szinte egyöntetűen hirdetik a gondolatot: a „bécsi király” székhelye jog szerint az iszlámot illeti meg, s mivel világos jelek utalnak rá, nem kétséges, hogy Bécs meghódítása be is fog következni.⁴³ Erdemes felfigyelni arra, hogy ezek a legendák mintha ismernék a nagypolitikának azt a keserű tapasztalatát, hogy Bécs elfoglalása nélkül nincs teljes török uralom Magyarországon, sőt a maguk elvont módján meg is oldják a problémát. A legvilágosabb ez a bécsi *Kizil elma* mondában, ahol Evlija az aranygömböt nemcsak „Németország”, hanem Magyarország *Kizil elmá*-jának is nevezi.⁴⁴ De alighanem így értendő a Bécs elestére vonatkozó jóslatnak az a része is, amely szerint a várost Simon Péter apostol tanácsára a magyarok építették.⁴⁵ Itt ugyanarra a gondolati konstrukcióra lehet gyanakodni, amit fentebb a Magyarországgal kapcsolatos legendáknál láttunk; ha egyszer a megvert és hódoltatott magyarok országa az oszmánokat illeti meg, akkor nem teljes az uralmuk addig, amíg az eredete révén magyar illetékességű Bécs nem tartozik hozzájuk. Hasonló összefüggés homályos nyomai bukkannak fel egy 1673-ból származó szövegben, amely a janicsárok akkori, *Kizil elma*-val kapcsolatos elképzeléseit foglalja össze. Bár ebben egy szó nincs Magyarországról vagy egykori fővárosáról, a gondolatkör három fő motívumának (Bécs és *Kizil elma*-ja, Rim papa és Kászim Dede történetének) leírása után a névtelen szerző váratlanul így zárja sorait: „Budát, Kizil Elmát és Bécs várát írtuk le”.⁴⁶ Akaratlanul is szépen érzékeltette Bécs és Magyarország szoros összetartozását.

Pedig akkoriban a törökök jól tudták, hogy a magyarok nem kizárólag Bécsre tekintettek. Hanem igyekeztek belekapaszkodni azokba a sovány lehetőségekbe, amelyeket a két nagyhatalom közti peremhelyzet kínált, hol a Habsburgokban, hol a törökökben látva törekvéseik előremozdításának zálogát. De a hullámzó intenzitású török orientációt – ami különösen Bethlen kora óta Erdély első számú külpolitikai alapelve, s ami a 17. század hatvanas éveitől Magyarországon is egyre jobban lábra kap, a Thököly-felkelésben érve tetőpontjára – mindig súlyosan megerhelte az az ellentmondás, hogy a két fél alapjában bizalmatlan maradt egymással szemben. A század elején Illésházy István „természet szerint” való ellenségnek minősítette a törököket, Thököly pedig 1678-ban úgy vélekedett, hogy „az mi penig az török dolgát illeti, való dolog, hogy ő az maga hasznát keresi”.⁴⁷ Hasonló megnyi-

latkozással a másik oldal sem maradt adós. Íme Pecsevi véleménye a magyarokkal való szövetkezésről: „E nyilatkozat [ti. Bethlen Gáboré arról, hogy kényszerűségből vállalta a török szövetséget] is bizonyítja, hogy ha látszólag a hitetlenek segítségével történnék is valamely hódítás, az tulajdonképp a próféta segítségével történt, mivel azok a hit ellenségei, s még akik a legnagyobb barátságot mutatják is, azok sem kívánják a muszulmánok diadalát”.⁴⁸

A 17. századi török–magyar–Habsburg viszony néhány összefüggésének fölemlítésével vissza is jutottunk krónikánk kérdéseihez, hiszen ha jól megnézzük, láthatjuk, szövegünk pontosan ezekre a problémákra reflektál. A meseszerű elvonatkoztatás szintjén a Szülejmán korába helyezett történet főszereplői — egy kivételtől, Raguzától eltekintve — a 17. századi magyarországi küzdelem résztvevői: törökök, németek, magyarok. A kiindulópont, a Bécs elleni hetedik hadjárat a régi vágyálmot, a város végleges meghódításának óhaját fogalmazza meg, amit a később is rendre visszatérő, szerencsét hozó 7-es szám is elősegíteni igyekszik. Sokat mondó az a csúsztatás, mellyel a történet Szülejmán hét nyugati hadjáratát (valóban ennyi volt) egyként Bécs ellen irányítja. Azt a 16–17. századi realitásokon alapuló oszmán meggyőződést tükrözi vissza ezzel, hogy az iszlám fő európai ellenfele a német birodalom által támogatott Bécs (erre utal a 7 király, vagyis a hét választófejedelem szerepelése), s egyben azt is sugallja, hogy a hódító célok mindig túlterjedtek Magyarországon.⁴⁹

A szöveg ugyan konkrétan nem beszél Bécs elfoglalásáról, de Szülejmán és janicársárai rendkívüli győzelme sejteti a nagy esemény bekövetkeztét. Ugyanígy jár el a török vazallussal, Raguzával; itt — jellemző módon — a hét királlyal szövetségben harcoló raguzai király eleste és fővétele anticipálja a későbbi hódítást.

Egy bécsi király elleni hitharc nem folyhatott le anélkül, főleg a 17. században, hogy magyarok így vagy úgy ne keveredtek volna bele, természetesnek tarthatjuk tehát, hogy az elbeszélés többi „hitetlen” szereplője magyar. Mégpedig többféle magyar, s minden további nélkül érthető, hogy Zrínyi és Batthyány a királyok oldalán vesz részt a harcban. A törökök számára ugyanis a 16. század második felétől a Habsburg-párti nyugat-magyarországi nemességet a Zrínyi, Batthyány és Nádasdy név szimbolizálja és foglalja össze, olyannyira, hogy az oszmán történetírók munkáiban a három név (melyek közül a Nádasdy lassanként lekopott) egyenesen toposzá vált, és szokás lett minden nyugat-magyarországi eseményt hozzájuk kapcsolni.⁵⁰ Legyőzetésük és elfogatásuk tehát szükséges járuléka annak, hogy a bécsi király hatalma Magyarországon megtöressék.

Az *orta-madzsar* (közép-magyar) és a *kücsük-madzsar* (kis-magyar) királyok részvétele a hitetlenek koalíciójában viszont meglehetősen tűnik. Nemcsak azért, mert *orta-madzsar* fogalma a törököktől származik, hanem azért, mert amit takar, bizonyos értelemben saját politikai teremtményük is. A kifejezés, mint ismert, az 1630-as években keletkezett, s eredetileg azt a hét kelet-magyarországi megyét jelölték vele, amit Bethlen Gábor a nikolsburgi békében kapott életfogytig tartó használatra.⁵¹ Az 1660-as években az elnevezést már egész Felső-Magyarországra kiterjesztették, Thököly fellépése, illetve török elismerése után pedig az uralma alá tartozó, török függésben álló fejedelemséget értették rajta.⁵² Az *orta-madzsar* tehát

nem egyszerű földrajzi fogalom, s az oszmán szemlélet rendszerint olyan török orientációjú (vagy Habsburg-ellenes) magyar politikai mozgalmakat kapcsolt hozzá, amiket a birodalom maga is támogatott vagy kihasznált. Hogy mennyire a török oldal szüleménye, azt jól mutatja, hogy nincs magyar vagy német megfelelője, s annak sincs biztos nyoma, hogy az érintettek valaha is használták volna önelnevezésül.⁵³ (Ami a *kücsük-madzsart* illeti, nem kétséges, hogy konkrét dolgot nem jelentett, de mögöttes tartalma azért van. Azt a magyarságot jellemző politikai és vallási megosztottságot érzékelteti, aminek a törökök is tudatában voltak.⁵⁴)

Orta-madzsar tehát annak ellenére, hogy politikai képletként török találmány és potenciális török támasz volt, krónikánkban a hitetlenek táborába kap besorolást, s a szintén hűbéres Raguzához hasonlóan a teljes legyőzetés az osztályrésze. Ez a motívum az agresszivitás fokozódásának kétségtelen jele, és aláhúzza mindazt, amit a hódító ideológia 17. századi változásainál másutt tapasztaltunk.

Ugyanez a „keményedés” tűnik fel akkor, ha az elbeszélés belső funkcióit vizsgáljuk, hiszen könnyű észrevenni, hogy nemcsak a hitetleneknek, hanem hazafelé is fontos üzeneteket hordozott. A vallásháború eszméjének teljes elhatalmasodását az iszlám harcosokon (vagyis azt az óhajt, hogy így legyen) talán nem is kell külön hangsúlyozni, arra viszont felfigyelhetünk, hogy a hitharcos gondolat isteni támogatásának külső jeleként mérhetetlenül eltúlozza a mohamedai zászló misztikus erejét.⁵⁵ Az sem véletlen, hogy történetünknek miért éppen Szülejmán lett a hőse: általa akarta megmutatni a korszak tehetetlen és hanyag uralkodójának, hogy milyennek kell lennie az iszlám padisahjának. Ha Szülejmán hétszer próbálkozott Béccsel, ha a hadjáratokra személyesen vezette hadseregét, ha a csatában saját kezével pusztította a hitetleneket, ha eközben ellátta mintegy „főpapi” funkcióit (lásd hálaadás és áldásosztás), s ha végül gazdagon osztotta a megszolgált jutalmat, akkor a korszak uralkodójához az illik, hogy ő is hasonlóképpen cselekedjék.

Ez a gondolatmenet feltűnően közel áll a Béccsel kapcsolatos török népi legendákéhoz, melyek szintén Szülejmánt ruházzák fel az eszményi uralkodó jellemvonásaival. További rokon vonás az iszlám „közvitéz” ábrázolása. „A bécsi király története” a raguzai királlyal végző aga, vagy a magyar királyokat elfogó janicsárok alakjában ugyanazt a típust jeleníti meg, amit a legendák Dáji Cserkesze vagy Kászim Dedéje: a valódi iszlám hitharcosét.⁵⁶

De ha krónikánk vagy a mondák ekkora hangsúlyt helyeznek a hitharcos magatartás fontosságára, akkor ez annak beismeréseként is értékelhető, hogy komoly problémák lehettek vele a 17. században. Ez persze bizonyára máskor is így volt, hiszen tudjuk, hogy a vallási ideológia hatására az oszmán birodalomban sem fejlődött ki soha társadalmi méretű vallási fanatizmus.⁵⁷ (Az is jól ismert, hogy a hódítások és a muszlim ideológia jól megfért a vallási türelemmel.⁵⁸) Ezért forrásunknak és az említett legendáknak a hódító célok megfogalmazásán túl az egyik fő funkciója éppen az lehetett, hogy — mai szóhasználattal élve — elősegítse az „ideológiai nevelést”. Ennek, azt kell mondanunk, magától értetődően vált vezérelvévé az a gondolat, hogy a megálmodott és megjövendőlt külső győzelmekhez csak a belső alkalmasságon, a valláserkölcis idevágó parancsainak betartásán át vezet az út, legyen szó akár szultánról, akár közkatonáról.⁵⁹

A hozzáállás, a harcos mentalitás problémáinak feszegetése így nem több, mint

szükséges része a hódítások gondolatának, amely elevenen élt és széles társadalmi rétegekre terjedt ki. Nemcsak az elit, a népi tudat is megfogalmazta a maga nyugati expanzív céljait. Az itt bemutatott krónikarészlet megerősíti azt, hogy a 17. században mindkettő középpontjában Bécs és Magyarország állott. Sőt, annak a kérdésnek a megválaszolásához is közelebb visz bennünket, hogy végül is hol, milyen szinten keressük az oszmán hódító elképzelések fő letéteményeseit. Ez a kis forrás ugyanúgy a janicsárság kiemelkedő szerepét húzza alá, mint egyéb jelek mellett a szervezet meghatározó részesedése a *Kızıl elma* hagyomány ápolásában és fejlesztésében. Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy a janicsárság szellemi közege lehetett az a kohó, amely az elit vallásjogi elveit a populáris elképzelésekkel egybeolvasztotta, és a társadalom különböző szintjeire szétsugározta.⁶⁰

Végezetül még egy megjegyzés. Benczédi László egyik tanulmányában a 17. századi török orientáció lehetőségeit és kényszereit vizsgálva felteszi a kérdést, hogy „... akár nálunk, akár másutt – beszélhetünk-e egyáltalán török szövetségről a behódolás mozzanata nélkül?”⁶¹ Kérdésére aztán válaszol is, és meggyőzően mutatja be, hogy nálunk, a 17. század utolsó harmadában, a felelet: nem. Nos, történetünk egyik motívuma, nevezetesen *orta-madzsar* királyának sorsa azt mutatja meg, hogy a válasz török szempontból is nem, legalábbis az ideológia szintjén. Ha a politikai és katonai kényszerűségek rászorították is az oszmán vezetést magyarországi szövetségesek keresésére, az ideológia nem tett ilyen engedményt. S nem kétséges, hogy azonnal érvényre juttatja kizáró elveit, ha a katonai eredmények ezt lehetővé tették volna. Mindennek bekövetkezte, ami ránk nézve végzetes lett volna, csak azon bukott meg, hogy 1683-ban nem a törökök győztek Bécsnél.

JEGYZETEK

1 Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1319 és Revan 1320 (fényképmásolataik az ELTE Török Filológiai Tanszékén találhatók, használatukért Káldy-Nagy Gyulának tartozom köszönettel). A *Qavânîn-i yenîçeriyân* elnevezés İ. H. Uzunçarşılı példánya nyomán vált használatossá, bár a többi – általam ismert – kézirat mind más-más címet visel. Az itt tárgyaltak például a következőket: *Qavânîn-i zümre-i Bektâşiyân* (A bektasi testület törvényei: R 1319) és *Qıt‘a min târîh-i osmânî* (Részlet az oszmán történetből [sic!]: R 1320).

2 R 1319: fol. 151 b – 167 a; R 1320: fol. 91 a – 102 a. A szöveg születésének idejére az alábbi fogódzók segítségével következtethetünk. Mindkét kézirat végén egy ima olvasható, amely egyebek között az oszmán uralkodók lelki üdvéért szól. Míg R 1319 a szultánok közül Ibrahim (1640–1648), R 1320 II. Musztafa (1695–1703) nevét említi meg utolsóként. Ebből első közelítésre az következik, hogy a szöveg legkorábban Ibrahim korában keletkezhetett. A másik mankót az elbeszélésben előforduló *orta-madzsar* fogalom adja kezünkbe. Erről később még lesz szó, ezért annyit bocsátunk előre, hogy az *orta-madzsar* a 17. sz. 30–40-es éveiben kezdett teret nyerni az oszmán politikai-földrajzi szemléletben. Vagyis terminus post quem-ként ugyanaz az időhatár adódik. Mégsem állítható teljes biztonsággal, hogy a szöveg Ibrahim időszakában már meglelt volna. Egyrészt bizonyos időnek el kellett telnie addig, amíg az *orta-madzsar* fogalom török folklorizációja végbement, másrészt figyelemmel kell lennünk a kéziratok sajátosságaira is. A *Qavânîn-i yenîçeriyân* szövegét mindkettőben különböző időszakokból is valószínűleg különböző forrásokból származó kiegészítések követik (köztük a mi történetünk, amely a *Qavânîn* egyéb kézírataiban nincs meg). Tehát az, hogy R 1319-ben a szultánok sora Ibrahimmal ér véget, lehet egy későbbi másoló önkényének vagy hibájának az eredménye is. Ezzel az eshetőséggel azért is számolni kell, mert ezen a kézíraton egy jóval későbbi uralkodó, I. Mahmud (1730–1754) tigrás

peccsétje áll. Összegezve: annyi valószínűnek látszik, hogy elbeszélésünk Ibrahim kora előtt nem keletkezhetett, s tartalmi okokból úgy gondolom, hogy az 1660–1680-as évek között vethették papírra.

3 Káldy-Nagy Gyula, *The holy war (jihád) in the first centuries of the Ottoman Empire: Harvard Ukrainian Studies* III–IV. 1979–1980, 467–473; Lindner, R. P., *Stimulus and justification in early Ottoman history: The Greek Orthodox Theological Review*, 27, 2, 1982, 207–244; uő., *Nomads and Ottomans in medieval Anatolia*. Bloomington, 1983; uő., *What was a nomadic tribe?: Comparative Studies in Society and History*, 24, 4, 1982, 689–711.

4 Hegyi Klára, *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976, 14, skk.

5 Kiadta: Banarlı, N. S., *Ahmedi ve Dâsitan-i tevârih-i müllük-i âl-i Osman: Türkiyat Mecmuası*, VI, 1939, 111–135 és újabban Ünver, İ., *Ahmedi – İskendername. İnceleme, Tipki-basım*. Ankara, 1983, 65 b–68 a.

6 Ebben ugyanakkor támaszkodhattak az iszlám vallásjogászok által ilyen esetekre kimunkált elvekre; ezekhez ld. Lambton, A. K. S., *State and government in medieval Islam*. Oxford, 1981, 210, skk. Minthogy a birodalom népességének jelentős része még a 15. sz.-ban is nomád volt, az oszmán dinasztia nem mondhatott le a nomád hagyományok legitimációs célú felhasználásáról sem. Ilyen kísérletnek tekinthető az a prófécia, amit Jazidzsizádének II. Murad számára összeállított szeldzsuk történetében olvashatunk, s ami ugyancsak bekerült a 15. sz. közepén vagy második felében írásba foglalt Dede Korkut történetek bevezetésébe (vö. Ergin, M., *Dede Korkut kitabı. Giriş, metin, faksimile*. I. Ankara, 1958, 38, 73). Ebben a legendás oguz bölcs (sámán), a „próféta korához közeli időkben” élt Korkut Ata kijelenti, hogy a kánság (az uralom nomád terminusa!) az idők végezetéig a Kaji törzs kezében marad, senki nem veszi el tőle. Mivel az oszmánok e törzstől származtatták magukat, a lejegyzők ehhez a legnagyobb természetességgel teszik hozzá: „Oszmán nemzetsége ez, amelyről beszélt”.

7 Teoretikus szintű kifejtését a 15. század végén Turszun Bég végezte el a II. Mehmed uralkodásáról írott műve bevezetőjében. Ld. Tulum, M., *Târîh-i Ebû'l-Feth*. İstanbul, 1977, İnalcık, H. – Murphey, Rh., *The history of Mehmed the Conqueror*. Minneapolis – Chicago, 1978, 2 b – 24 b; vö. ugyanitt 11–24.

8 Hogy ez a gondolatrendszer nemcsak a történetírás vagy a hivatalos retorika elvont kéleke volt, hanem a birodalom vezetőinek tudatosan felépített és politikai célokra is alkalmazott szellemi fegyvere, az jól kitűnik Hieronymus Łaszky, Szapolyai János követe naplójából, melyet 1527–28. évi portai tárgyalásairól készített (*Legatio Laszky apud Sultanum Solymannum Anno 1527 functa. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis*. In: Hurmuzaki, E., *Documente privitoare la Istorie Românilor*. Vol. II, Part. I, 1451–1575. București, 1891, 38–67. – Mind az itteni, mind a későbbi idézetek a forrás kéziratosa magyar fordításából valók. Ezt Barta Gábor bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is megköszönök). Mikor a megbeszéléseken Łaszky a Szerémség visszaadását kérte Ibrahim nagyvezirtől, az egyebek között ezekkel az érvekkel hárította el a magyar igényt: „... kijelentette [ti. a nagyvezír embere] hogy már a Szerémségben gyökeret vert a török vallás. Már sok saját templomot építettek, ezeket az ő uruk sohasem adná a mi kezünkbe; mert ő a hit védelmezője és Mekka ura, ahol az ő hitük székhelye és főhatalma található, szinte olyan, mint nektek a ti Rómátok; és ez által ő maga a próféta helytartója és a hit védelmezője” (Hurmuzaki, E., i. m. 42). Vagy kissé később maga Ibrahim: „Mégis, nem gondolom, hogy megteszi azt [ti. Szülejmán a Szerémség visszaadását], mivel ő a mi vallásunk védelmezője és helytartója” (i. m. 54). Hasonló érvelés későbbből: Samardžić, R., *Mehmed Sokolović*. Belgrád, 1971, 428, 465. A kalifai szerep oszmán értelmezéséhez néhány fontos gondolat: İnalcık, H., *Islam in the Ottoman Empire: Cultura Turcica* 5–7. 1968–1970, főleg 23–25.

9 Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*. Ankara, 1984², 177–179, 187–189. Jól jellemzi ezt a folyamatot Kocsi Bég egyik javaslata Ibrahim szultánnak (1640); azt ajánlja, hogy az uralkodó hetente egyszer hívassa magához a főmuftit, és kérje ki véleményét a legfontosabb ügyekben (Uluçaç, Ç., *Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e takdim ettiği risale ve arzları*. In: *Zeki Velidi Toğan'a Armağan*. İstanbul, 1950–1955, 193).

10 Fodor Pál, *Állam és társadalom, válság és reform a 15–17. századi oszmán királytűkrökben* (sajtó alatt).

11 Komoly része volt ebben a legszélsőségesebb ortodox áramlatnak, a Kádizádék mozgalmanak, akik főleg a 17. sz. első felében rendelkeztek erős pozíciókkal (ld. Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı tarihi*. III/1, Ankara, 1973², 354–356 és Ocak, A. Y., *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda dinde tasfiye (püritanizm) teşebbüslerine bir bakış: „Kadızedehiler hareketi”*: *Türk Kültürü Araştırmaları* 17–21, 1–2, 1979–1983, 208–225), majd átmeneti visszaesés után a század utolsó harmadában ismét növelték befolyásukat (*Silahtâr târihi*. II, İstanbul, 1928, 244. skk.).

12 *Fezleke-i Kâtib Çelebi*. I, İstanbul, 1286/1869, 12. Magyar fordítását Karácson Imre, *Török történetírók*. III, Budapest, 1916, 203. old.-ról idéztük.

13 *Târîh-i Peçevî*. II, İstanbul, 1283/1866, 296–298; az itt idézett fordítás: Karácson I., i. m. 176–177. – Kjátib Cselebi szerint 1596-ban végül is azzal vették rá III. Mehmedet a személyes hadrakelésre, hogy „...Hodsa Szeád-eddin efendi is az uralkodó elé járult és bizonyította, hogy a világ szultánjainak szükséges kelléke a világhódítás és a hitharcz jelességeit magyarázva, a vezír [ti. Szinán pasa] szavát megerősítette s így a padisáhot a hitharczra hajlandóvá tették és a hadjáratba beleegyezett” (*Fezleke*, I. 68 és Karácson, I, i. m. 244).

14 Magyarországi György, *Ertekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról*. Ford. Kenéz Győző. In: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Tardy Lajos ed., Budapest, 1977, 83. skk, főleg 85. (Ugyanezt ld. *Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Ford. Fügedi Erik. Budapest, 1976, 56–61, főleg 58–59).

15 Giese, F., *Die altosmanischen anonymen Chroniken*. I. (Text), Breslau, 1922; II. (Übersetzung), Leipzig, 1925. Magyar vonatkozású részeiből fordítás: Thúry József, *Török történetírók*. I, Budapest, 1893, 16–28.

16 Georgievics hosszú törökországi raboskodása során, az 1520–30-as években ismerte meg azt a török próféciaát, melynek lényege az volt, hogy a „padisah” elfoglalja a hitetlenek országát és elveszi a *Kizil elmá*-t; uralma azonban egy idő után véget ér, a keresztények elűzik a „törököt” (a szöveget és latin fordítását ld. Heffening, W., *Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544–1548. Ein Beitrag zur historischen Grammatik des Osmanisch-Türkischen*. In: *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, 27, 2, 1942, (Leipzig) 27–28). A jövődőléshez fűzött magyarázatában Georgievics megemlíti, hogy *Kizil elma* jelentése a török „doktorok” között is vitatott, s míg egyesek Konstantinápolyra, mások Budára vagy Rómára gondolnak (az utóbbi egyeztetések a prófécia későbbi kiadásainak kommentárjaiban bukkannak fel; vö. Rossi, E., *La leggenda turco-bizantina del Pomo Rosso. Atti del V Congresso internazionale di Studi Bizantini I*. In: *Studi Bizantini i Neoellenici V*, Roma, 1939, 542–543 és Fischer, A., „*Qyzyl elma*”, *die Stadt (das Land) der Sehnsucht der Osmanen*: *ZDMG* 74, 1920, 171).

17 Teply, K., *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Wien – Köln – Graz, 1980, 56–63.

18 Heffening, W., i. m. 33–37; Vryonis, Sp. Jr., *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. Berkeley – Los Angeles – London, 1971, 436–437; Boratav, P. N., *Kızıl-Elma / or Kızıl-Alma*. In: *ET²*, Vol. 5, Fasc. 81–82, Leiden, 1980, 247–248. – A törökök számára jövődő hatalmuk és a szobor kezében lévő alma összekapcsolódását nagyban megkönnyíthette, hogy a gömb fontos helyet foglalt el a régi nomád török hatalmi jelvények között. Az oszmán korban is élő szemléletes példája ennek a tug, a lófarkas zászló; ld. Teply, K., *Sagen*, 67–71.

19 *Târîh-Peçevî*. I, 115: „Annak a mondásnak az eredetéről, hogy 'az iszlám népe az aranyalmáig fog hódítani', szolgáljon nemes tudomásul, hogy a nép száján elterjedt: 'az iszlám népe bizonyára az aranyalmáig fog hódítani'. De e mondás eredete és oka nem volt ismeretes”. – Nem kerülhető meg itt, hogy kicsit hosszabban kitérjek Karl Teply nézeteire, aki lenyűgözően megírt könyvében igen eredeti és az itteniekkel szögesen ellentétes álláspontot fejtett ki a *Kizil elma* (a továbbiakban: KE) szimbólum eredetéről és változásairól. Elveti, hogy ez a Justinianus szobor arany gömbjére menne vissza, s úgy látja, hogy tulajdonképpeni formáját speciális török tradíciók és a nyugati birodalmi alma mítoszának találkozásában nyerte el (*Sagen*, 73.), mivel „a KE-legendában hatékonyra váló elképzelések történeti talaját csak a Sacrum Imperium Stauf birodalmi ideológiája és az általa támogatott Háromkirályok-legenda teremtette meg” (40. o.). A KE

gondolat – legalábbis úgy, ahogy Georgievicsnél megjelenik – a bizánci-nyugati eszkatalogikus jóslatok körébe tartozik, s csak 1488 után kerülhetett török földre (39. o.). Ekkor jelent meg ugyanis az a nagyhatású Lichtenberger-féle jóslat, amely egy nyugati „Endschlachtsage” formájában megjövendölte az oszmánok végső vereségét a „kölni aranyalmánál”. A törökök Magyarországon ismerkedtek meg ezzel a legendával, és ennek nyomán sajátították ki maguknak a KE jelképét („a törökkori Magyarországon változott át a nyugati monda oszmánná ... védelemből támadás lett, s az aranyalmát az oszmán győzelem jeleként értelmezték”; 48. o.). A KE eredetileg náluk is Kölnt jelentette, ez azonban már Szülejmán uralkodásának első időszakában Budának, ill. Magyarországnak adta át a helyét, később pedig Bécs, majd a 17. sz.-ban Róma is KE-vá lett, miközben az eredeti Köln jelentés csak egy szűkebb művelt rétegnél maradt ismert. Eddig Teply néhány fő gondolata.

Nem beszélve bizonyos önellentmondásról (hogyan vonatkoztathatták a KE-t már Szülejmán kezdeti időszakában Magyarországra, ha csak a törökkori Magyarországon ismerkedtek meg vele?), sem Teply kiindulópontját, sem bizonyítékait nem tudom elfogadni. A KE-ban megtestesülő gondolat (világuralom, város-birodalom talizmánja) már Justinianus gömbjében adva volt, ami ráadásul – lapidárisan fogalmazva – ott állt a törökök orra előtt. Ha pedig az „alma” leesésére gondolunk, akkor is adva van a legszorosabb érintkezés a bizánci elképzelések potenciális hagyományozóinak tömegeivel és annak írásbeliségével. Teplyt láthatóan az ösztönözte mindenképpen nyugati minta feltevésére, hogy a török KE elképzelésekben nemcsak egy „Endschlacht”-ra emlékeztető motívum tűnik fel, hanem hatalmi szimbólumként éppen az alma, ami keleten jóval kevésbé volt elterjedve mint nyugaton. A források azonban nem látszanak alátámasztani ezeket az elgondolásokat.

a Teply véleményével szemben szerintem nincs forrás, ami határozottan igazolná, hogy az oszmánok a KE-t valaha is összekapcsolták Kölnnel. Azok a helyek ugyanis, amiket Teply a Tarih-i Unguruszból és Pecseviből felhoz, nem oszmán tradíciót közvetítenek. Ez nemcsak a Tarih-i Ungurusznál világos, amelyik nem török források kompilációja, hanem Pecsevinél is, amint azt Thúry József már kimutatta (*Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz: Századok* 26, 1982, 742–744); a kérdéses hely (I. köt., 117. o.) ugyanis szinte szó szerinti fordítás Heltai Gáspár 1575-ben megjelent magyar nyelvű történetéből (vö. *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Budapest, 1981, 325), s funkciója egyértelműen az, hogy megmagyarázza az ezt megelőzően (115. o.; ld. e jegyzet elején) közölt valódi oszmán tradíciót, amely nem tudja, hol van a KE. Pecsevi tehát nem meghazudtolja magát (vö. Teply, *i. m.*, 44), hanem tudatosan az olvasó elé tárja a két különböző hagyományt, s mint ezt lényegében meg is mondja, a keresztény források segítségével próbálja értelmezni saját tradícióik bizonytalanságát. Kísérlete azonban nyilvánvalóan nem járt nagy sikerrel, mert sehol másutt nem bukkan föl Köln és KE azonosítása, amit így késői és elszigetelt jelenségnek kell tartanunk.

b Ezzel szemben bizonyos, hogy az oszmánok ismerték a Justinianus szobor szimbolikáját, mégpedig jóval az „alma” leesése, sőt a szobor pusztulása után is (Sa^cdeddin, *Tācū't-tevārīh*. I, İstanbul, 1279/1862, 440–441). Beszédesebb tény, hogy amikor Sa^cdeddin a szobor jelképrendszerét leírja, a világhatalmat szimbolizáló tárgyra az alma (*sib*) szót használja.

c Furcsa módon talán épp a Teply által leginkább nyugatinak vélt „Endschlacht” motívum alapján lehet megfogni a KE bizánci eredetét. Georgievics a török jóslathoz adott magyarázatában elmondja, hogy a törökök bizonyos könyveiben az „Urum papai” ugyanazt jelenti mint a KE, s ez az oka annak, hogy egyesek a KE-t Konstantinápolyval vagy a pátriárkával azonosítják (ld. Rossi és Fischer a 16. j.-ben). Egy 1673-ból származó szöveg (Çelebioğlu, *Hikāyet-i Kızılalma: Türk Kültürü* 16, 185, 1978, 309–310; vö. Boratav, P. N., *Folklore et littérature populaire Turcs: Annuaire. École Pratique des Hautes Études* IV. sect. 99, 1966, 263–264 és uő.: *Kızıl Elma*, 248) a KE mondakör részeként beszámol egy bizonyos „Rim papa”-ról, aki évente egyszer felbred, tájékozik a muszlimok helyzetéről, s miután úgy ítéli meg, hogy „van még idő”, újra elalszik. Ez a történet valójában „törökösített” oldalhajtása annak a legendakörnek, amelyben az elbukó görögység főleg Konstantinápoly elvesztése után önmaga vigaszát és a város majdani felszabadulásának reményét megfogalmazta. Nem kétséges, hogy szövegünk „Rim papa”-ról szóló elbeszélése ugyanoda tartozik, ahová az elrejtőző és kellő alkalomra váró „keresztény

király” mondája (vö. Boratav, P. N., i. helyek), vagy a kővé vált és feléledő császár legendája (aki az aranyalmafáig üldözi és lemészárolja a törököket, ld. Vryonis, Sp., *The decline*, 436–438). Ez a valóban „Endschlacht” jellegű motívum tehát ebben a formában nyilvánvalóan bizánci eredetű, amit maga a „Rim papa” elnevezés – különösen Georgievics vonatkozó közlésének fényében – erőteljesen alátámaszt. Georgievics kommentárja és az említett szöveg alapján azt sem nehéz belátni, hogy a KE és a Rima papa között lényegi kapcsolatnak kellett lenni, ha 130–140 év múltán is a legszorosabb egységben, ugyanazon tradíció összetartozó részeként jelennek meg. Ez nézetem szerint csak egy dologgal magyarázható: azzal, hogy mindkettő bizánci eredetű és eredetileg mindkettő Konstantinápolyra vonatkozott. Mivel központi motívuma alapján a Georgievics-prófécia szintén a fenti legendakörbe illeszkedik, valószínű, hogy a törökök végső vereségét hirdető jóslat már a 15. sz. második felében hozzátapadt a török KE legendához.

d A KE további útját az jellemzi, hogy kikerül Konstantinápolyból és egy sajátos megketőződésen megy keresztül. Miközben egyfelől mindig újabb, konkrét célpontokra vetítik rá (16. sz. első fele: Buda ill. Magyarország; ld. Celálzáde Muşţafá, *Geschichte Sultan Süleymán Kánúnis von 1520 bis 1557*. P. Kappert ed. Wiesbaden, 1981, 157 a; 16. sz. második fele – vége: Bécs; ld. Teply, K., i. m., 48, skk; 17. sz. elejétől: Róma; ld. Rossi, E., i. m., 547 és Teply K., i. m. 56), általános szimbólumként egy mindinkább megfoghatatlan, misztikus, távoli végpont alakját ölti. A KE-nak ez az értelmezése már II. Bajezid idején megvolt (vö. Tansel, Selahattin, *Sultan II. Báyezid'in siyasi hayatı*. İstanbul, 1966, 5. és 3. facs.), ugyanúgy, mint Georgievics és Pecsevi tanúsága szerint a 16–17. században. Végső soron ugyanebbe a gondolati sémába illeszkedik Evlija Cselebinek az a sokat idézett legendája is, amely szerint a próféta születésekor az Aja Szojájában álló Mária szobor ledőlt, s a kezében lévő világító karbunkulus a spanyolok révén KE-ba került (*Evliya Celebi seyâhatnâmesi*. I, İstanbul, 1314/1896, 128). A történet fő motívumai – a város talizmánja egy Aja Szojájával kapcsolatban álló szoborhoz kötődik, később eltűnik a városból és valamilyen összefüggésben van a KE-val – pontosan arra vallanak, amiket az imént mondottunk: a KE isztambuli származására és hollétének bizonytalanságára. A KE kettős értelmezésének szép bizonyítéka, hogy Evlija sem tudja (vagy nem akarja?) a fő KE-t megnevezni, holott a konkrét KE helyeket valószínűleg mindenkinél jobban ismerte. (Csak zárójelben: az a bűvészmutatvány, amellyel Teply a KE-t Ebu Ejjub kezébe varázsolja, nem túl meggyőző; ha egyszer az a közeg, amelyből a legendát ismerjük, nem lát kapcsolatot Ejjub bronzgolyója és a KE között, akkor nekünk sincs jogunk ezt jobban tudni a forrásnál csak azért, mert az érvelés logikája úgy kívánja. Vö. ehhez Teply, K., i. m., 64–67.)

A KE-nak tehát lényegi eleme a határozatlanság, amit a hozzá tapadó, törökökre nézve baljóslatú próféciára adott válasznak tekinthetünk. A KE-nak, ill. a végső hódításnak szükségképpen messze ki kellett tolnodni, hogy a győzelmek minél tovább tartsanak, és a megjövendőlt bukás minél később következzen be.

20 D'Othsson, M. de, *Tableau général de l'Empire othoman*. VII, Paris, 1824, 123, skk; Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*. Ankara, 1984², 189–200; vö. Kramers, J. H., *Kıldj alayı*. In: *EI*, Bd. 2, Leiden – Leipzig, 1927, 1081–1082.

21 Hammer, J., *Geschichte des Osmanischen Reiches*. III, Pest, 1828, 474–475.

22 Giese, F., *Die altosmanischen*. I. 88, II, 118. Thúry József fordításától itt eltekintetünk, mert az eredetihez képest túl önkényesnek tűnt (vö. *Török történetírók*, I, 13, ahol Thúry röviden az egész legendát ismerteti). Alaposan félreértette ezt a helyet Vass Előd, aki Thúry mondatait úgy idézi, mintha azok lefordított szövegrészek lennének; ld. *Az oszmán-török történetírók és Magyarország*. Előszó in: *A magyarok története – Tarih-i Üngürüş*. Budapest, 1982, 9). A korai oszmán krónikák legendáiról kitűnő feldolgozás: Özdemir, H., *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde*. Freiburg im Breisgau, 1975, főleg 107, skk.

23 İstanbul, Topkapı Sarayı Arşivi, E. 11769. Az okmány keltére különböző birtoklás-történeti adatokból és a szöveg egyik konkrét utalásából következtethetünk. Az alsó időhatár 1536, a Török Bálint birtokaiként megjelölt Hunyadot és Debrecent ugyanis ebben az évben adományozza neki János király (vö. Bessenyei, J., *A Héttorony foglya – Török Bálint*. Budapest, 1986, 67). Ennek ismeretében az a mondat: „Az Isztambulba követségbe érkező Kodzsa [öreg, hatalmas] kezén lévő várak”, nem vonatkozhat másra, mint Werbőczy Istvánra, akit az elhunyt

János király főemberei 1540 júliusában Eszéki János pécsi püspökkel együtt küldtek Isztambulba. Nagyon is elképzelhető, hogy ez a magyarországi helyzetfelmérés éppen az ő információik nyomán készült.

24 Feridûn Ahmed Beg, *Münşe'âtü's-selâtin*. I, İstanbul, 1274/1858², 576. Magyar fordítása: Thúry, J., *Török történetírók*, I. 343–344.

25 Thúry, J., *Török történetírók*. II, Budapest, 1896, 381.

26 *Târîh-i Peçevî*, I, 139; vö. Thúry, J., *i. m.*, I, 344. 1. jegyz.

27 Számos helyen beszél róla, s útleírásainak 7. kötetében két külön fejezetet is szentel a korona leírásának; ld. *Evlîyâ Ccelebi seyâhatnâmesi*. VII, İstanbul, 1928, 301–303. Vö. Kreutel, R. F., *Im Reiche des Goldenen Apfels*. Graz – Wien – Köln, 1957, 164–168.

28 Ld. a 24. j.-ben idézett helyeket.

29 Hogy Ibrahim nagyfokú tudatossággal járt el itt, az a már idézett Laszky-féle napló vonatkozó bejegyzései alapján egészen világos. A nagyvezír az egy évvel korábbi tárgyalásokon eleinte nem sokra becsülte a koronát és a hozzá tapadó eszmék erejét („Az ország a mienk, mert ostobán beszélnek azok, akik azt állítják, hogy a királyok koronájuk miatt királyok. Nem az arany vagy a drágakő parancsol, hanem a fegyver, a szablya, amellyel kikényszerítik az engedelmességet”. Ld. Hurmuzaki, E., *i. m.*, 46), Laszky ellenvetései azonban („Nálunk ugyanis az alattvalók a királyokat azért koronázzák, hogy a korona hűségüket és engedelmességüket bizonyítsa”; ld. uo.) meggyőzhették arról, hogy a Szapolyai-hívek lojalitásának biztosítására érdemes felhasználni a magyar koronát, persze török módra átértelmezve annak szimbolikáját. Ebből az átértelmezésből érthető egyébként Evlija Cselebi ellentmondásosnak tűnő, de török szempontból épp a lényegyet kifejező megfogalmazása: Szapolyai János „Szulejmán khán oltalma alatt független király lett” (*Seyâhatnâme*. VI, İstanbul, 1318/1901, 222; magyarul: Karácson, I., *Evlîa Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664*. Budapest, 1985², 260). – Alapjában a Seddád-kard vagy a korona történetéhez tapadó gondolati konstrukción épülnek fel azok a legendák, melyeket a törökök egy-egy elfoglalt magyar vár eredetéről vagy alapítójáról költöttek. Így például Esztergomnak Iszkender, vagy Székesfehérvárnak Usztul Janó általi építése, vagy Szálszál székesfehérvári eltemetésének története egyaránt azt hivatott kifejezni: e várak a török hódítással kerültek ismét méltó és jogos birtokosukhoz (Esztergomra ld. a *Kitâb-i fetîh-i Şîqlôs ve Estôrân ve Ustûn Belgrâd* c. művet – magyar fordításban Thúry, J., *Török történetírók*, II, 327, melynek szerzője H. Yurdaydın szerint nem Szinân Csaus, hanem Muradi volt; vö. *Muradî ve eserleri: Belleten* 27, 107, 1963, 453–466. – továbbá Forrer, L., *Die osmanische Chronik des Rustem Pascha*. Leipzig, 1923, 127. Székesfehérvárra ld. Lutfî Paşa, *Tevârîh-i âl-i ʿOsmân*. İstanbul, 1341/1922, 417; magyarul Thúry, J., *i. m.*, 34, ill. uo. 2. j., valamint Forrer, L., *i. m.* 130–131. Egyébként valószínűnek tartom, hogy az Usztul Janó nevet az Usztunjanó (Justinianus) analógiájára alakították ki Székesfehérvár török elnevezésének első tagjából).

30 Hurmuzaki, E., *Documente*, II/1, 41, 46, 57, 63; vö. Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út (1526–1528)*. Budapest, 1983, 161. skk.

31 Babinger, F., *Die älteste türkische Urkunde des deutsch-osmanischen Staatsverkehrs: Der Islam* 10, 1920, 142; vö. 145. Szinte szó szerint megismétli ezt a kinyilatkoztatást Ibrahim 1533. évi, V. Károlyhoz küldött levelében (Karácson, I., *Török–magyar oklevéltár 1533–1789*. Budapest, 1914, 30).

32 Babinger, F., *i. m.*, 141–142: „ol vilâyetler devletlû pâdisâhımız hażretlerinin qılıcıyla açdıqları kendü memleketleri olmuşdur”; Szülejmán Zsigmond lengyel királyhoz (1534 febr. – márc., Varsó, AGAD, Archiwum Koronne, Dział turecki, t. 40, Nr. 90; vö. Abrahamowicz, Zygmunt, *Katalog dokumentów Tureckich*. Warszawa, 1959, 49–50): „Ungurus memleketi qılıcla fetîh olunmuş memleketim olup” (e dokumentum másolatát Dávid Géza bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is megköszönök). Szinte teljesen megegyező mondatokat találunk Szülejmán 1541. és 1541. évi, Ferdinándhoz ill. V. Károlyhoz intézett leveleiben; ld. Schaendlinger, A. C., *Die Schreiben Süleymans des Prätigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.* Unter Mitarbeit von C. Römer, Wien, 1983, 5, 12, 14. Annak, hogy ez a tétel oly sokáig nagy hangsúlyt kapott, volt egy merőben praktikus oka is: a szultánnak a Magyarország egésze feletti uralom fikciója biztosította az elvi alapot a Habsburgok adójának követeléséhez.

33 Varsó, AGAD, i. h.: „*Ungurus qrälligin ona tevcih ... eyleyüb*”; vö. Babinger, F., i. m., 142.

34 Vö. ehhez Matuz, J., *Der Verzicht Süleymáns des Prächtigen auf die Annexion Ungarns: Ungarn Jahrbuch* 6, 1974–1975 (1976), 44. Az oszmán állam 1541-ig követett magyarországi politikájához fontos új szempontokat hoz Szakály Ferenc, ld. *Vesztőhely az út porában. Gritti Magyarországon. 1529–1534*. Budapest, 1986, főleg 109. skk.

35 Babinger, F., i. m., 143.

36 *A magyarok története – Tarih-i Üngürüş. Madzsar tarihi*. Ford. Blaskovics J. Budapest, 1982.

37 Borzsák István, „*Magyar történet*” török szemmel a Nagy Sándor-hagyomány tükrében: *Évkönyv* (Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete) 1983–1984. Budapest, 1984, 47–56.

38 *Tarih-i Üngürüş*, 122, Borzsák, I., i. m., 53; feltehetőleg ezzel is kedveskedni akart a szultánnak, akiről talán tudta azt, amit Busbeck, hogy élete három fő célja közül az egyik Bécs elfoglalása volt; ld. Matuz, J., *Der Verzicht*, 39.

39 *Tarih-i Üngürüş*, 374: „Hosszabítsd meg életét a mi padisahunknak [Szülejmánnak], / Aki ezen a világon a Dicsőség [= Allah] árnyéka, / ... / E világon tiszteletét és megbecsülését, / Országá és gyermekei számára is [biztosítsd mindezt], oh Allah! / Mindegyiküket tedd a világ birto-kai sahnájának...”. A világalom eszméje a török „politikai tudat” történetében mindig is eleven erőként hatott (ld. ehhez Turan, O., *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*. I–II, İstanbul, 1969; rövid összefoglalás: *The ideal of world domination among the medieval Turks: Studia Islamica* 4, 1955, 77–90), s ez az oszmán korban sem volt másként. Szemléletes kifejezését adta ennek Musztafa másodvezír, amikor 1528-ban kifejtette Łaskynak: „Hát nem tudod, hogy a mi Nagyurunk a legelső az isteni Gondviselés után, és amint egyetlen nap vándorol végig az égbolton, ugyanúgy az egész világ császára a mi Urunk!” (Hurmuzaki, E., *Documente*, 42). Jellemző, hogy a világalurmi igényeket még a hanyatlás időszakában sem adják fel, legalábbis a retorikában. I. Ahmed például ezt írja 1608-ban a Rudolf császárhoz intézett levelében: „Isten kegyelméből ... a világhódítás és országok elfoglalásának ütőbotja kezembe rendeltetett...”; ld. Karácson, I., *Török-magyar oklevéltár*, 185.

40 Hegyi Klára, *Egy világh Birodalom végvidékén*. Budapest, 1976.

41 Sokszor még az oszmán vezető emberek sem igen értették, mi zajlik a különböző keresztény csoportosulások között, noha a német–magyar és katolikus–protestáns ellentétet fokozatosan „kitanulták”. Éles fényt vet a török tájékozottságra az a felterjesztés, amit 1606. márc.–ápr.-ban Mehmed nagyvezír a szultán tájékoztatására a Bocskai-felkelésről készített (Orhonlu, C., *Osmanlı tarihine âid belgeler – Telhisler (1597–1607)*. İstanbul, 1970, 113–114; datálása és magyar fordítása: Dávid Géza – Fodor Pál, *Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából: Hadtörténelmi Közlemények* 30, 3, 1983, 462), de ugyanilyen tanulságosak Szilahtár fejtegetései a kuruc mozgalom kezdeteiről (ld. *Silahtár târihi*. I, İstanbul, 1928, 741. skk.).

42 *Târîh-i Peçevî*. II, 133; magyarul: Karácson, I., *Török történettrók*. III, 95. Több tanulmányban foglalkozott a tizenöt éves háború török célkitűzéseivel Tóth Sándor L.; ld. pl. *Török stratégia a tizenöt éves háborúban 1593–1606: Acta Historica* 69, Szeged, 1981, 15–40; *Szinán nagyvezír tervei 1593–94-ben: Hadtörténelmi Közlemények* 29, 2, 1982, 166–173.

43 Teply, K., *Türkische Sagen*, passim.

44 *Seyâhatnâme*, VII. 276; Teply, K., i. m., 34.

45 *Seyâhatnâme*, VII. 248; Teply, K., i. m., 16.

46 Çelebioğlu, *Hikâyet-i Kızılalma*, 310.

47 Illésházy véleményét idézi Hegyi K., i. m. 264, Thökölyét Köpeczi B., „*Magyarország a kereszténység ellensége*”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976, 22.

48 *Târîh-i Peçevî*. II, 353; A magyar fordítás: Karácson I., *Török történettrók*. III, 193. A magyarokkal való szövetekezés még hevesebb elutasítása süti ki Szilahtár krónikájából ott, ahol Thököly és a Porta kapcsolatainak kiépüléséről tudósít; ld. *Silahtâr târihi*. I, 741. skk.

49 A 7-es szám (és többszöröse) más török íróknál is nagy népszerűségnek örvendek. Kiváltképp kedveli őket Evlija Cselebi, főleg régebbi események elbeszélésekor. Egyébként kor-

társ források is utalnak rá, hogy Szülejmán nemcsak 1529-ben, hanem pl. 1543-ban (sőt, 1566-ban) is Bécsset vette volna célba; ld. Káldy-Nagy Gy., *Suleimans Angriff auf Europa: AOH* 28, 2, 1974, 194–195, 133. j. és 209.

50 Így Zrínyi és Batthyány szállít élelmet a Bécsset ostromló oszmán seregnek, ők gyűjtják fel Eszékét 1685-ben (*Silahtâr târîhi*, II, 89, 214), noha szó sem volt erről. Ezek a nevek a hozzájuk kapcsolt „tartomány” szóval a 17. sz. második felében lényegében földrajzi fogalomná váltak, melyekkel a törökök a Dunántúl meghatározatlan részeit jelölték (ld. Fekete L., *Budavár 1684-ik évi ostroma: Hadtörténelmi Közlemények* 39, 1938, 211, 27. j.). E jelenség háttere az 1570–80-as „békeévek” történéseiben keresendő, amikor Zrínyi György, Batthyány Ferenc és Nádasdy Ferenc mint a „bécsi király” katonai vezetői igen sok gondot okoztak az itteni törökségnek. Ld. a budai pasák leveleit, melyek tele vannak az ellenük szóló panaszokkal, mégpedig rendszerint együtt említve őket: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I, Budapest, 1915, 175, 210, 237, 254, 278, 284, 287, 300, 433, stb.

51 Fekete, L., *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645*. Budapest, 1932, XLIX. és 449.

52 Kopčan, V., *Zur historischen und geographischen Abgrenzung der osmanischen Bezeichnung „Orta Macar” (Mittelungarn): Asian and African Studies* 17, 1981, 83–93. Rövidebben magyarul is: Kopčan, V., *A török Porta Thököly-politikája*. In: *A Thököly-felkelés és kora*, Benczédi L. ed., Budapest, 1983, 122, skk.

53 Kopčan, V., *Zur historischen*, 84, 87. Bár későbbi török állítás szerint Thököly aláírásában „Orta Madzsar királyának” nevezte magát (Karácson I., *Török–magyar oklevéltár*, 313), nehezen hihető, hogy valaki rímbe végződő párversbe foglalja a nevét, amikor politikai leveleket vagy folyamodványokat ír alá.

54 Vö. pl. *Evliya Çelebi seyâhatnâmesi*, VI, 46; ld. Karácson I., *Evliya Cselebi*², 127 és *Silahtâr târîhi* I, 741.

55 A proféta szent zászlaját a törökök tudvalévőleg a 15 éves háború kezdetétől rendszeresen elvitték hadjárataikra (Uzunçarşılı, İ. H., *Saray teşkilâtı*, 248, skk.). Hogy a 16. század vége óta fokozottabb jelentőséget tulajdonítottak a vallási ereklyéknek, az abban is megnyilvánul, hogy időnként a proféta köpönyegét, s állítólag a bagdadi hadjárat (1638–39) óta olykor a Kába kulcsát is magukkal vitték a harcba (ld. Uzunçarşılı, İ. H., i. m. 249–250; Kátib Çelebi, *Fezleke* I, 90. vö. Karácson I., *Török történetírók* III, 262 és *Silahtâr târîhi* II, 15). – A szöveg a proféta zászlajával „egyenrangúan” emlegeti a „nagy imám zászlaját”, amely a janicsárság legnagyobb méretű és legértékesebbnek tartott lobogója volt; fehér selyemből készült, s mint neve mutatja (a „nagy imám” Abu Hanifa, a nagy vallásjogász díszítő jelzője), a janicsárok szunnita hitvallását fejezte ki (Uzunçarşılı, İ. H., *Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları*. I, Ankara, 1984², 290–292).

56 Az utóbbiakról ld. Teply, K., *Türkische Sagen*, 74–91 és 109–126.

57 Káldy-Nagy Gy., *A mohamedán vallási ideológia hatása a török hadjáratokra Hunyadi korától a kuruc mozgalmakig*. In: *A török orientáció a XVII. századi magyar politikában*, Németh P. ed., Vaja, 1985, 43–51.

58 Káldy-Nagy Gy., *The holy war*, 473. Az oszmán politika a vallási türelem ígérletét kifejezetten felhasználta hódító törekvéseinek megtámogatásához, mint pl. 1662–63-ban Magyarországon; ehhez újabban ld. R. Várkonyi Á., *Transylvania and the Porte in the second half of the 17th century*: Előadás az V. Nemzetközi Turkológiai Kongresszuson, Istanbul, 1985, sajtó alatt.

59 Egyébként a háború, a hódítás, a győzelem és a vereség kategóriái az oszmán kultúrában, bármilyen szintről legyen szó, végső soron vallási alapon értelmezhetnek. Így jelentkezik ez az európai határvidék oszmán népének hősi énekeiben (e műfaj Magyarországhoz kötődő emlékei Markus Köhbach kutatásai nyomán kezdenek feltárulni), s így az udvari magaskultúra termékeiben. Igen tanulságosak ebből a szempontból Mehmed Halife 1665-ből származó fejtegetései (ld. Fekete L., *Mehmed Chalife „Tarich”-ja az 1625–1664. évek eseményeiről: HK* 26, 1926, 426), amelyben a dzsihádnak és a vértanúságnak elve még a kudarcok magyarázatánál is megteszi a szolgálatát. Az író a szentgotthárdi csata után azt vizsgálva, hogy miképpen győzhetnek egyáltalán a hitetlenek az iszlám sereg ellen, arra jut, hogy ha ez sose történne, akkor „... a szent háborúval

nyerhető kegyelemben és a vértanúság érdemében hiány állt volna be ... A mellett a felséges Isten az egész világ Istene és nemcsak a mohamedánoké. A hitetlenek túlhatalma a gondviseléstől ered: jóllehet az igazhívók Isten kegyeltjei, a hitetlenek pedig ellenségei, [a gondviselés] mégis megengedte, hogy a győzelem több ízben a hitetleneké legyen ... Pedig elég hatalma volna ahhoz, hogy az igazhívókkal a hitetleneket megveresse; de az Isten csapásokkal, az akarat és a türelem fejlesztésével akarja az igazhívókat erősíteni”.

60 Társadalmi helyzete erre minden más szervezetenél alkalmasabbá tette, hiszen 16. század közepi „szétraajzása” óta a janicsárság a társadalom legszélesebb rétegeivel állt közvetlen kapcsolatban (az újabb irodalomból: Petrosjan, I. E., *Janyčarskie garnizony v provincijach Osmanskoj imperii v XVI–XVII vv.* In: *Osmanskaja imperija – sistema gosudarstvennogo upravlenija, social’nye i etnoreligioznye problemy*, Moskva, 1986, 66–71).

61 Benczédi L., *A török orientáció a XVII. század végi magyar politikában.* In: *A török orientáció*, i. m. 26.

Markus Köhbach

A görögáli hősök

Az oszmánok és a Habsburgok között 1547-ben kötött, öt évre szóló békeszerződés nem volt tartós, mivel az oszmánok a szerződés megszegéseként fogták fel, hogy I. Ferdinánd 1551-ben Erdélyt birtokba vette, és még ugyanabban az évben háborút indítottak. Az 1551-ben és 1552-ben elszenvedett vereségek és területi veszteségek I. Ferdinándot végül arra ösztönözték, hogy 1553-ban küldöttséget menesszen a Portára, Verancsics Antal pécsi püspök és Csömöri Zay Ferenc vezetésével. Feladatuk egy új békeszerződés kieszközlése volt. A követek fáradozásai eredménytelenek maradtak, minthogy I. Ferdinánd nem volt hajlandó lemondani Erdélyről, és a hercegséget visszaadni János Zsigmondnak. Az oszmánoktól ekkor nyert egyetlen engedmény rövid fegyverszünet volt, amely arra az időtartamra szólt, míg a követek vagy a királyi futárok a Bécs és Isztambul közötti utat megjárták. Ez a fegyverszünet azonban nem szüntette meg a helyi, határmenti kis csetepatékat, noha mindkét résziről történtek kísérletek — esetenként rendkívül kemény formában — a végvárakban lévő helyőrség fegyelmezésére, azzal a céllal, hogy az ellenségnek ne legyen lehetősége jogos ellenállásra vagy megtorlásra. A budai török pasa, valamint Ferdinánd király és hívei diplomáciai levelezésében újra meg újra olyan híradások bukkannak fel, amelyek határsértésekről és a királyi helyőrségek török területre történő betöréseiről panaszkodnak. Végül 1555 nyarán a budai beglerbég, Tojgun pasa a saját provinciájából toborzott jelentős számú csapattartalékkal büntetőhadjáratot indított a királyi területen, holott a királyi követ, Ogier Ghiselin de Busbecq éppen akkor Bécsben tartózkodott azzal a céllal, hogy Ferdinánd királytól új instrukciókat és utasításokat nyerjen a törökkel folytatandó tárgyalásokra.

Tojgun pasa többek között elfoglalta a kaposvári, koronai és babócsai végvárakat, amelyek védőire már hosszabb ideje panaszkodott Ferdinándnak. Végül a pasa Szigetvár ellen vonult, de megvívását hamarosan beszüntette. Az ostrom idő előtti beszüntetését a történeti források különbözőképpen magyarázzák. Istvánffy szerint a végvár erőssége és az évszak előrehaladása késztették Tojgun pasát az elvonulásra. Pethő Gergely és Hieronymus Ortelius szerint a pasa sátrát egy löveg találta el, mire az, az esetet rossz előjelnek tekintve, beszüntette az ostromot. Tojgun pasa szándéka az volt, hogy az ostromot a következő évben újra megkezdje. Éppen ezért csapatait nem oszlatta szét, hanem Budára vonult, hogy ott átteelve, a következő évben készen álljon a harcok azonnali megindítására. Tojgun pasát azonban a következő évben felmentették tisztéből. Helyét elődje, Hadim Ali pasa foglalta el, de Szigetvár bevétele neki sem sikerült. Tojgun pasa felmentésének egyik fő oka a szigetvári kudarc volt. Éppen ezt bizonyítja Hadim Ali pasának 1556. május 16-án, a katonai táborban kelt, Ferdinánd királyhoz intézett levelének következő része: „... *Toygun*

Paşa Sigetvár hişárın almaduğı için ma^Czûl olmuşdur gayrı günâhı yoqdur” (Tojgun pasát azért váltották le, mert Szigetvárat nem vette be, egyébként nincs más bűne).

Tojgun pasa 1555-os hadjáratát a kortárs oszmán történész, Dzselálzáde Musztafa, akit Kodzsa Nisándzsi-nak neveztek, *Tabaķâtü l-memâlik ve derecâtü l-mesâlik* c. munkájában igen részletesen leírja, a Szigetvár elleni hadmozdulatot azonban nem említi. İbrahim Pecsevi, kinek adatai Dzselálzáde-ra támaszkodnak — bár forrásként névszerint őt nem említi —, szintén beszámol a Szigetvár ostromára tett előkészületekről, melyeket azonban az évszak előrehaladta miatt beszüntettek. Mind Dzselálzáde, mind İbrahim Pecsevi szól néhány szandzsákbégről, így a görögáli Ahmed bégről is, akik Tojgun pasa beglerbég vezetése alatt részt vettek a hadjáratban. Görögál ma egyébként Nemeske községhez tartozó, saját joghatósággal nem rendelkező helység. Akkoriban palánkvárral megerősített város volt, egy szandzsák központja és egy kádi (bíró) székhelye.

Tojgun pasa hadjáratáról szóló beszámolója záradékában Pecsevi megemlíti, hogy az akkori görögáli bíró egy epikus költeményt írt, melyben lejegyezte élményeit. Pecevi a szöveg nagy részét példaként hozza fel a hit harcosainak csodálatos tetteire. A Pecsevi által fennmaradt szöveg 95 hezedzs versformában (— — — — — | — — — — —) írt párverset, bejtet tartalmaz. Ez a műfaj az úgynevezett mesznevi, amely párosával rímelő kétsoros szakaszokból áll. A hiányzó bevezetőt egy prózai rész pótolja, a tulajdonképpeni versszöveg pedig ezzel a kétsoros bejtellel kezdődik:

*İçinde baş olan kâfir begine
Qaraçin dərler idi ol la^cîne*

Az átkozottat, a hitetlenek bégjét,
ki azok vezére volt, Kerecsényinek hívták.

A 22. szakasz után hézag tátong, melyet prózai betoldás zár, majd tartalmi törés nélkül következik a 23–95. szakasz. Vajon Pecsevi írott források alapján alkotta a verset, vagy csupán szájhagyományból merítette azt? Nem tudjuk. Így azután a szöveg fennmaradásával kapcsolatos problémára és a hiányzó részeket illető kérdésre nem tudunk választ adni.

A vers tartalma a következő:

A görögáli bég, Ahmed, Tojgun pasa főparancsnoksága alatt fegyverforgató embereivel harcba vonul. A szigetvári vár előtt az oszmán sereg táborában a vár ostromával kapcsolatos intézkedésekről folyik a tanácskozás, és végül a támadást a következő évre halasztják. Tojgun pasa ezek után egész haderejével Buda felé vonul. Mikor Szigetvártól körülbelül 6 mérföld távolságra vannak, a szigetvári védősereg, Kerecsényi László parancsnoksága alatt támadást indít az alig védett görögáli vár ellen. A fegyverforgató férfiak, szám szerint 114-en, elsáncolják magukat az erődítményben, és jelzőlövéseket adnak le, hogy a környéken lévő oszmán erősségeket riadótassák. Kerecsényi, a vár átadását kiereszokolandó, egy parlamentert küld, és a görögáli lakosoknak életük és vagyonuk biztosítása mellett esküvel szavatolja a szabad elvonulást. Alapos tanácskozás után a görögáli férfiak elvetik a követelés teljesítését és a harc folytatása mellett döntenek. A bírót az eltorlaszolt várkapu megnyitá-

sára szólítják fel, hogy így a támadók ellen kitörhessenek. A bíró azonban óva inti őket ettől, lévén az áldozati ünnepet (arab *ʿīd al-qurbān*, török *kurban bayramı*) megelőző nap és péntek, azaz a közösségi ima napja, melyen a zarándokok a mekkai Arafat hegynél és az összes többi muzulmán a mecsetekben a hit harcosainak győzelméért imádkozik. Éppen ezért illő volna először a pénteki imát elvégezni, és csak aztán harcolni. A férfiak, egyetértve az indítvánnyal, közösen elvégzik az előírt imát. Mialatt a magyar ostromlók azt hiszik, hogy a görösgáli lakosok még az átadásról tanácskoznak, megnyílik a kapu, és a görösgáliak két részre oszolva váratlanul kitörnek. A két egységet két fegyvertárs, név szerint Deli Hüsrev és Deli Mehmed vezeti. Mindketten hithű mohamedánok és vakmerő harcosok, kik ádáz oroszláknént vetik magukat az ellenségre: „*gırerler alaya gıyâ ki sarh¹’os*” — azaz: mintha részekek lennének, úgy nyomulnak a csapatok közé. A távolból hirtelen lövések és patkódobogás hallatszik, porfelhő száll a magasba. A környékről erősítés érkezik az ostromlott görösgáli lakosok megsegítésére. A magyarok azt hiszik, hogy nagyobb erejű felmentőseger jön — valóságban csak 15 lovas —, és menekülni kezdenek.

Közben Deli Mehmed a hősi küzdelemben elesik. Egy magyar katona, trófea gyanánt levágja Deli Mehmed fejét és tovább ugrat. Midőn ezt bajtársa, Deli Hüsrev látja, rákiállt a fejnélküli holttestre: „Miért fekszel itt? Az a fejedet vette és ellovagolt!” Erre Deli Mehmed fejnélküli holtteste felemelkedik, a továbbugrató magyar katona után veti magát, lerántja lováról, agyonüti, és a fejét újra magához véve, végül a földre zuhan. A harci zűrzavarban észrevétlen marad ez a csoda, csak a bíró veszi észre, megdermed a csodálkozástól és ijedtségtől. Deli Hüsrev, élettelen bajtársa esetét látván nagy erőre kap, aztán rárivall a megbénult bíróra, hogy folytassa a harcot. Amikor végül a görösgáli muzulmánok győztesen maradnak a harcmezőn, 19 saját elesett katonát és 64 megölt magyart számolnak össze. Vértanúikat tisztességgel eltemetik, így Deli Mehmedet is, aki leütött fejét a hóna alatt tartja. A bíró nem tud elszakadni Deli Mehmed sírjától, égi fényt pillant meg, mely a sírhoz leszállva átöleli és megcsókolja a halott hőst. Az ijedtség és rémület esztét veszti, mígnem néhány férfi felrázza, akik aztán este az erődítménybe viszik. Szinte részegként tér vissza Görösgálba. A hazafelé vezető úton Deli Hüsrev háza előtt halad el. Mielőtt még megszólíthatná, Deli Hüsrev így szól hozzá: „Láttad mi történt ezzel az ifjúval? Kinek szeme van a látásra, azelőtt semmi nem marad rejtve!”

A bíró gondolatai azontúl már csak a csodálatos esemény, Deli Mehmed halála és a sírnál megpillantott égi fényjelenség körül forognak. Újra és újra meglátogatja a sírt, ahol imái meghallgatásra találnak, és vágyai mind teljesülnek. Túláradó érzelmein nem tudván uralkodni, kinyilvánítja csodálatos történetét és élményeit. A titkot azonban ily módon profanizálta, ezért látomásai elmaradnak; meggondolatlansága miatt kétségbeesés és bánat gyötri.

Egy napon találkozik Deli Hüsrevvel, aki megfeddi és szemrehányásokkal halmozza el. Ha hallgatott volna, még mélyebb bepillantást nyerhetett volna ezekbe a titkokba. A bíró arra kéri Deli Hüsrevet, hogy magyarázza el neki az eseményeket. Az úgy véli, hogy ezen csodálatos dolgok látása kettejük számára jel volt; egykoron majd maguk is vértanúként fognak elesni. A bíró csodálattal és fájdalommal hallgatja ezeket a szavakat, és csak hosszú vívódás után találja meg lelki egyensúlyát és belső békéjét. Költeménye végén arra kéri Istent, hogy a szó váljék valóra, majd hozzáfűzi,

hogyan ezt a csodálatos eseményt buzditás és ösztönzés céljából írta: „*ilâhi qıl tebeddül eyle hâle lhemân terğib içün yazdum maqâle*”.

Joseph von Hammer-Purgstall osztrák orientalista „Geschichte des Osmanischen Reiches” c. (Pest, 1828) művének 3. kötetében, a 356. oldalon, első ízben hívta fel a figyelmet a név szerint nem ismert görögáli bíró Pecsevi révén fennmaradt költeményére. Hammer-Purgstall a költőt „azon idők török Tinódjának” nevezi. A „Geschichte des osmanischen Dichtkunst” c. művének 2. kötetében (Pest, 1837, pp. 479–483, Nr. DCV: Der Richter von Görösgál [sic!]) az egész költeményt német nyelvű rimes versbe ültette át. Kétségtelen, hogy ez a kiséposz (török elnevezése: desztán) a 16. századi Magyarországról származó oszmán népies irodalmi hagyomány egyik értékes darabja. Szerzője az eseményt egyesszám első személyben mondja el, a műköltészetre jellemző időmértékes verselést alkalmazza, a költemény nyelvezete egyszerű és közvetlen, stílusa világos, hangulata közvetlen meghatottságról és átélésről tanúskodik.

A költeménynek a magyarországi török lakosság körében való elterjedtségéről semmit nem tudunk, mégis feltételezhető, hogy egyszerű megjelenítése miatt a szélesebb néprétegek számára érthető és hozzáférhető volt, ezért körükben népszerűsége tehetett szert. A költemény Pecsevinek köszönhető átörökítése is ezt bizonyítja. A híres oszmán utazó, Evlija Cselebi *Seyâhatnâme* c. munkájának 7. kötetében (Istanbul, 1928, pp. 48–49) megemlíti 1664-es görögáli látogatását. Ennek kapcsán szól egy Görögáltól fél mérföldre lévő hősi temetőről, ahol a lakosság zarándokhelyként látogatja számos fél és vértanú, köztük a hős Deli Mehmed sírját. Evlija szerint Deli Mehmedről sok legenda kering, többek között a következő:

Deli Mehmed egy görögáli ostrom során a hitetlenek közé akar kitörni, de bajtársai szemére hányják: az áldozati ünnep napja van, először az előírt imákat kellene elvégezni. Deli Mehmed válasza a következő: „Oh ti, hitharcosok! E nap jobb, mint az ünnep, e nap a hitharcosok és a vértanúk napja!” Erre kitörnek a muzulmánok, Deli Mehmed egy szempillantás alatt 47 ellenséges harcost terít le, de őt magát is megölik. Egy hitetlen fejét veszi, holttestét így hagyja hátra. Látva ezt Deli Hüsrev, Deli Mehmed fegyvertársa, rákiált barátjára, hogy ne engedje a fejét elrabolni. Erre a fej nélküli holttest felemelkedik, a hitetlen után veti magát, lerántja lováról, agyonüti, és fejét újra magához veszi. A fej nélküli vértanú az ellenség közé száguld, melyet páni félelem fog el, és menekülésbe kezd. A muszlimok az ellenség után vetik magukat, és tagjait sorban felkoncolják. Ebben a zürzavarban esik el Deli Hüsrev is, mire Deli Mehmed fej nélküli holtteste az elesett barátot átkarolja és azzal együtt a földre zuhan. Akik elválaszthatatlanok voltak az életben, a halálban is azok maradtak. Mindkettőjüket ugyanabban a sírban temették el, s ez a sír zarándokhellyé lett. Evlija még hozzáfűzi, hogy a történetet szemtanúktól hallotta, és annak alapján jegyezte le.

Ez az állítás, figyelembe véve az időbeli távolságot, azaz 109 évet, teljesen kizárt. Bizonyára a szerző számos túlzása közé tartozik, aki a csodálatos történet hitelességét ily módon igyekszik alátámasztani. Érdekeselek Evlija szövegének a desztántól való eltérései. Míg a költemény hátterét egy valóságos történelmi esemény, a szigetvári helyőrség 1555-ös Görögál elleni támadása adja, addig Evlija adatai elmosódottak és bizonytalanok, nem utolsósorban a csodálatos elem fokozott jelenléte miatt.

Pl. a Deli Mehmed által megölt ellenség száma, majd a lefejezett hős további harca. Deli Hüsrev halála és kettejük elválaszthatatlansága a halálban (gyakori irodalmi motívum, különösen szerelmespároknál, v.ö. Trisztán és Izolda) szintén jelentős eltérésre mutat.

Tudjuk, hogy Evlija ismerte Ibrahim Pecsevi krónikáját, és több adatot fel is használt belőle, de az eltérések ebben az esetben mégis olyan jelentősek, hogy hajlok arra a következtetésre, miszerint Evlija a történetet valóban szóbeli elmondás alapján jegyezte le, de az már valószínűleg a helyi mondai hagyománynak megfelelő átalakításon és kiszínezésen ment keresztül. Evlija adatai azt bizonyítják, hogy a görögáli mondai hagyomány még száz év távlatából is elevenen élt.

A görögáli hősről szóló legenda központi motívuma a cephalophoria (fejvitel), mely motívum a keresztény hagiográfiában széles körben elterjedt. A cephalophoriát végző szentek nagy seregének legjelentősebb képviselője Szt. Dénes (franciául St. Denis). A róla szóló legendából megtudjuk, hogy a szent lefejezésének helyéről, a Montmartreről (lat. *mons martyris*) egészen a St. Denis bazilikáig vitte saját fejét.

A vallástörténészek különböző feltevések alapján próbálják a cephalophoria jelenségét megmagyarázni. A fent említett esetben a hagiográfiának ez a látszólag tipikusan keresztény eleme igen megdöbbentő a muzulmán környezetben. Néhány bizonyíték azonban amellett szól, hogy a cephalophoria motívuma az oszmán népi vallásosságtól nem volt egészen idegen. Így pl. a 18. század közepén a Temesvárról származó Ibrahim Na^cimeddin „*Hadîqatü ş-şühedâ'-ı ser-ḥadd*” [A végvidék vértanúinak kertje] c. művében a következő legendáról számol be:

Egy alkalommal, mikor a török csapatok Csákány helyőrségével harcolnak, lefejeznek egy katonát, név szerint Diváne Hüszejnt. Diváne azonban felfogja lehulló fejét, majd három lépést téve a földre hull. Szája még hosszú ideig beszél. A hitetlen, ki lefejezte, hiába próbálja a fejet trófeaként magához ragadni. Midőn a muzulmánok a harcot befejezve halottaikat eltemetik, megpróbálják a fejet felemelni és a holttestet elvinni, de nem tudják. Minden próbálkozásuk hiábavaló, így azután az elesett Diváne Hüszejnt ott helyben temetik el. A szerző szerint isten ezzel megmutatta, hogy ígéretei, miket a hitért vívott küzdelemben eleső harcosoknak tett, a valóságban is léteznek. A szerző a következő sorokkal zárja az elbeszélést:

*„Ki az Istenhez vezető úton leheli ki lelkét, nem hal az meg,
Isten annak az örök életet adja jutalmul”*

Nem lehet eldönteni, hogy ez a történet, mely a hős és a helység megnevezése folytán konkrétan meghatározott – hiszen a szerző egy Gázi Ali nevezetű kaposvári agára, mint szemtanúra és kezesre hivatkozik –, azonos-e a görögálishal, vagy annak egy átformált változata, vagy attól független, de akkor annál értékesebb bizonyítéka a Magyarországról származó cephalophor muzulmán hősi hagyománynak.

A 16. és 17. századi európai útinaplókban további bizonyítékokat találunk. A kö-nigsbergi gyógyszerész, Reinhold Lubenau 1587-es isztambuli utazása alkalmából szól egy bulgáriai, Szófia és Ihtimán között található, ciprusok által övezett és kerítéssel védett muzulmán szent sírjáról. A sírt őrizték, s őrzőinek szokásává lett, hogy

az átutazót a közelben lévő forrás vizével kínálva az eltemetett szent legendájáról is szóljanak. Eszerint a szentet lefejezték, ő pedig fejét addig vitte magával, amíg a ciprusok meg nem hajoltak előtte, és útját el nem zárták. E jelle azután a holttestet ezen a helyen temették el. Lubenau, aki a legendát skeptikusan fogadja, és a sírnál ténylegesen meghajolt ciprusokra racionális magyarázatot ad, a szent nevét Arridianus Babo-nak mondja (Hajreddin Baba?). A *Babo* bizonyosan a török *baba* megfelelője. Feltehetőleg egy szent bektasi(?) dervisről van szó.

Ugyanez a történet megtalálható Maximilian Brandstetter útinaplójában, aki 1608-ban a császári követet, báró Adam von Herbersteint Isztambulba kísérve szintén elhaladt az ihtimáni szent sírja mellett. Brandstetter szerint a sír őrzői arról beszéltek, hogy a szentet 100 évvel azelőtt ölték meg. Ebben az esetben érdekes lenne megvizsgálni, hogy nem egy, eredetileg a keresztények által tisztelt szent vitézének elemei olvadtak-e össze egy muzulmán szent legendájával.

Brandstetter hoz egy további bizonyítékot a muzulmán legendák világában fellelhető cephalophoriára, méghozzá az Abû Ayyûb Hâlid b. Zayd b. Kulayb an-Nagğârî al-Anşârî haláláról szóló elbeszéléssel kapcsolatban. Abû Ayyûb 672-ben, konstantinápoly ostrománál, Yazîd b. Mu'âwiya kardjától halt meg, és Isztambulban, a róla elnevezett elővárosban (Eyüp) temették el. Sírja ma is számos jámbor zarándok úti célja.

Brandstetter az Abû Ayyûb haláláról szóló elbeszélés minden ismert változatától eltérően beszéli el, hogy Abû Ayyûbot a bizánciak lefejezték, s ő kezében a fejével egészen későbbi sírjáig ment. Felvetődik a kérdés, hogy Abû Ayyûb legendáját nem egy keresztény fordító (görög vagy frankofon levantei) díszítette-e fel a keresztény hagiográfia e látványos motívumával, hogy az isztambuli keresztények között létezett-e ilyen tradíció?

Az oszmán cephalophor szentekre vonatkozó előbb felsorolt bizonyítékok számukat tekintve kétségtől nem elegendők ahhoz, hogy azokból messzemenő következtetéseket vonhassunk le. Ennek ellenére megállapíthatjuk a következőket: A muzulmán cephalophor szentekre vonatkozó bizonyítékok olyan területekről származnak, melyek a hagyományok rögzítésének időpontjában vallásilag vegyes képet mutatnak (Magyarország, Bulgária, Isztambul). Ahogy a szentek tisztelete az iszlámban magában a népi vallásosság eleme, amely nem iszlám hatásokat is magába olvasztva és átalakítva alapvetően egy leheletnyi heterodoxiát eredményezett, úgy ebben a keretben a cephalophor motívum is keresztény területről származó idegen elemnek látszik.

A görögáli hősről szóló történetet századunk elején a török Ösmer Seyfettin modern irodalmi formába öntötte. Ömer Seyfettin 1917-ben, a „Yeni Mecmua” című lapban „Başını vermeyen şehit” (A vértanú, aki nem adja oda a fejét) címmel jelentette meg az elbeszélést. Más, későbbi elbeszélésekkel együtt, melyek témáját ugyancsak a török történelemből merítette, az „Eski kahramanlar” (Régi hősök) című gyűjteményes kötetébe is felvette.

Ezen elbeszélések célja a korábbi oszmán hősök önfeláldozásának és hősiességének felmagasztalása, akik bátorságukkal, önfeláldozásukkal és önzetlenségükkel példaképként szolgálhatnak a jelen számára. A Pecsevitől fennmaradt desztán tartalmát Ömer Seyfettin egyszerű, életteli prózával tolmácsolja, és a következő befejezést

fűzi hozzá: A görösgáli bíró, kit a történet lelki egyensúlyából teljesen kibillentett, eltűnik a városból. Szigetvár 1566-os elfoglalása után az elesettek között megtalálják Deli Hűszrev holttestét, mellette pedig egy idegenét, akin azonban a külső sebesülés semmiféle nyoma nem fedezhető fel. Ez lenne az egykori görösgáli bíró? Így teljesedett be Deli Hűszrev mártírhálált ígérő jóslata? A Deli Mehmeddel kapcsolatos eseményeket a szerző egy lábjegyzetben, racionális módon, hallucinációként próbálja értelmezni.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a görösgáli bíróról szóló névtelen desztán a Magyarországról származó oszmán irodalom legjelentősebb költészeti emlékei közé tartozik. Egy olyan hosszabb, szinte teljes szöveggel fennmaradt kiséposz, amely nyelvi és irodalmi tartalmán túlmenően a magyarországi oszmán terjeszkedés szellemi és vallási hátterének forrásaként is nagy érdeklődésre tarthat számot. A költemény a gázi ideológia szellemét árasztja az exponált határmenti vidék körülményei között, ahol a hitért vívott harc és a vértanúság nem üres fogalmak, hanem a szó szoros értelmében mindennapi, véres realitások voltak. Kétségtelen, hogy ez az attitűd ösztönözte Ömer Seyfettint az első világháború idején arra, hogy az anyagot modern prózai formában megjelenítse.

IRODALOM

- Celâlzâde = *Geschichte der Regierung Sultan Süleymân Kânûnis von 1520 bis 1557 oder Tabakât ül-Memâlik de Derecât ül-Mesâlik von Celâlzâde Mustafâ genannt Koca Nişancı*. Petra Kappert ed. Wiesbaden, 1981, fol. 503b–506b.
- Coens, Maurice, *Aux origines de la céphalophorie. Un fragment retrouvé d'une ancienne passion de St. Just, martyr de Beauvais: Analecta Bollandiana* (Bruxelles) 74, 1956, 86–114.
- Evliyâ Çelebi seyâhatnâmesi. 7. Cild, Istanbul, 1928, 48–49.
- Flügel, Gustav, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*. 2. Band, Wien, 1865, 297–298, Nr. 1113: *Târîh-i Tîmîşvarî el-hâcc İbrâhîm Na'îmeddîn*.
- Francisci Forgachii de gyhmes Pannonii ... *Rervm Hungaricarvm svi temporis commentarii libris XXII*. ... Alexius Horányi ed. Posonii et Cassoviae, 1788, lib. V, 133–136.
- Gessler, Jan, De HH, *Cefaloforen. Een odernzoek naar den oorsprong van deze legende en het ontstaan der cefaloforenbeelden: Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art | Begisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis* (Antwerpen) 11, 1941, 193–212.
- Gözlér, H. Fethi, *Grijgal kadısı destanı ve Ömer Seyfettin: Millî Kültür* (Ankara) 38, 1983, 5–8.
- Hammer, Joseph von, *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 3. Band, Pest, 1828, 355–356.
- Hammer-Purgstall, Joseph von, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit*. 2. Band, Pesth, 1837, 479–483, Nr. DCV.
- Hasluck, F. W., *Christianity and Islam under the Sultans*. I–II. New York, 1973 (Reprint der Ausgabe 1929).
- Na'îmeddîn, İbrâhîm, *Hadîqatü ş-şühedâ'-ı ser-hadd, MS H.O. 93*. Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien, fol. 29r–30r.
- Isthuanfi, Nicolai, *Pannonii Historiarum de rebus Vngaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622, lib. XIX, 356–358.
- Káldy-Nagy Gyula, *Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai*. Budapest, 1960 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 103. szám), p. 117, Nr. 846.
- Kriss, Rudolf – Kriss-Heinrich, Hubert, *Volksglaube im Bereich des Islam*. Band I, *Wallfahrtswesen und Heiligenverehrung*. Wiesbaden, 1960.

-
- Levend, Agâh Sırrı, *Ġazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ġazavât-nâmesi*. Ankara, 1956 (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, XI. Seri, No. 8), 149–151.
- Lubenau = *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*. Herausgegeben von W. Sahm, 1. Teil, Königsberg i. Pr., 1914 (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV und V), 110.
- Moretus Plantin, P. H., *Les passions de S. Lucien et leurs dérivés céphalophoriques*. Namur, 1953.
- Nehring, Karl, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. München, 1983 (Südosteuropäische Arbeiten, Band 78), 117, 166.
- Németh Béla, *Szigetvár története*. Pécs, 1903, 123–126.
- Ortelius Redivivus et Continuatus oder Ungarischen Kriegs=Empoerungen historische Beschreibung* Franckfurt am Mäyn, 1665, 91, col. b – 92, col. a.
- Pettő = *Magyar Krónika írta néhai nemzetes Pettő Gergely*. Kassán, 1729, 257–258.
- Saintyves, P., *Les saints céphalophoriques. Étude de folklore hagiographique: Revue de l'histoire des religions* (Paris) 99, 1929, 158–231.
- Solymosi László, *A hódoltság néhány somogyi település történetében: Somogy megye múltjából* (Szerkeszti: Kanyar József) Kaposvár, 1977 (Levéltári évkönyv 8), 11–64, főleg 21–30: *A meghódolás*.

Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban

A 16–17. századi Magyarországon élő muszlim gyermekek neveléséről és oktatásáról a mektebek és a medreszék gondoskodtak. Mektebeknek hívták az Oszmán Birodalomban az elemi iskolákat, a medresze pedig a közép- és felsőfokú képzést nyújtó tanintézetek elnevezése volt. E két iskolatípus mellett fontos nevelési és oktatási feladatokat láttak el a dzsámik és mecsetek, valamint a különböző dervisrendek kolostorai. A dzsámikban a tanárok csak az „iszlámtudományokat” (*‘ulûm an-naqlîya*) oktathatták. A racionális vagy más néven a filozófiai tudományok (*‘ulûm al-‘aqlîya*) a mecsetek s dzsámik falai közül kirekesztettek. A birodalom dzsámijaiban az iszlámtudományok közül mindenekelőtt magát a Koránt tanulmányozták, s az ehhez leginkább kapcsolódó Korán-magyarázat tudományát (*‘ilm at-tafsîr*) oktatták. Gyakorta itt ismertették meg a tanulókat az előbbi stúdiumok segéd tudományaival, főként az arab nyelvtannal. A dzsámikban szintén helyet biztosítottak az iszlámtudományok másik fontos ágának, a tradíciótudománynak (*‘ilm al-ḥadîs*) s segéd tudományainak. A hadîszokat a muszlim felfogás olyan szájhagyomány útján történő közlésnek tartja, amely magának Mohamed prófétának, illetve az ún. „társaknak” a cselekedeteiről s kijelentéseiről tudósít szavahihető hagyományozók láncolatán keresztül, s amely ily módon a Korán után a vallás jog második legfontosabb forrása, így méltán tarthat számot arra, hogy a muszlimok már fiatal korban megismerkedhesenek vele. A hadîsz-gyűjtemények tanulmányozására a birodalom nagyobb városaiiban külön iskolákat építettek. A hódoltságban olyan rangosabb iskola, amelyben a hadîszokat tudományos magyarázat kíséretében oktatták volna, nem épült, így a tanítók a Mohamed cselekedeteiről szóló hagyományokat több városban, Eszéken s a szerémségi Mitrovicán is a dzsámikban ismertették. Mitrovica dzsámijában a diákok a muszlim jogtudománnyal (*fiqh*) s az örökösödési jog tudományával (*‘ilm al-farâ’iz*) is foglalkoztak.¹

A hódoltsági dzsámik oktatási feladatok ellátása mellett a magyarországi muszlim lakosság nevelésében is fontos szerepet játszottak. Az igazhívók vallásos és erkölcsi nevelésére kiváló alkalmul szolgált a pénteki és ünnepi istentisztelet, amit – köztudottan – csak ezen nagyobb imaházakban tarthattak. Az ekkor elmondott első prédikáció (*ḥuṭbe*) a muszlim naptár éppen esedékes jelesebb napjaihoz kapcsolódó erkölcsi tanítást tartalmazott. Ebben az ún. „intő prédikációban” a pénteki szónoknak (*ḥatîb*) lehetősége nyílik, hogy figyelmeztesse a gyülekezet tagjait az iszlám vallásos kötelmeinek betartására. Így nyújt alkalmat például a böjti hónap, a ramazán az alamizsnaosztásról s a jótéteményekről szóló elmélkedésre, s az ehhez kapcsolódó erkölcsi intelmekre. A török hódoltság tehetősebb tisztviselői is felismerték, hogy mily fontos szerepet játszanak a dzsámik a nép erkölcsi nevelésében s hitének ápolásában, s ezért sorra emelték e hírnevüket is öregbítő nagyobb imaházakat, s verseng-

ve ostromolták a Portát kérvényeikkel, hogy az általuk kibővített és szószerzőkkel ellátott mecseteket dzsámiknak ismerje el, s engedélyezze bennük a pénteki istentisztelet tartását és a hutbe elmondását.²

A hét többi napján a hátibok szerepét a közönséges prédikátorok (*vâcîz*) vették át. Prédikációik jobbára kapcsolódtak azokhoz a híveket leginkább foglalkoztató kérdésekhez, amelyeket a gyülekezet tagjai tettek fel nekik a szószerzőkre helyezett kis cédulákon. Azt aligha kell hangsúlyozni, hogy a nép által élénk érdeklődéssel kísért kérdésekre is kitérő prédikáció megszerkesztése a váizoktól a teológiai ismereteken kívül a legkülönbébb témákban való jártasságot és jó retorikai felkészültséget követelt meg. Az igényesebb prédikátorok ezért folyamatos önképzésre törekedtek, s érdeklődésük igen kiterjedt volt. A hódoltsági szónokok közül példaként említhető Redzseb b. Juszuf egri váiz. Szarajevóban őrzik azt a kéziratot, amely a különféle vitás kérdések eldöntéséhez útmutatóul szolgáló jogi vélemények (*fetvâ*) mellett szép számmal tartalmaz török nyelvű lírai verseket, s amelynek első tulajdonosa a kéziratban lévő pecsét bizonyossága szerint Redzseb Efendi volt. A könyv végén török, perzsa és arab nyelvű versek, valamint a muszlim jogtudomány, az iszlám miszticizmus és az álomfejtés tárgykörébe tartozó különféle témákra vonatkozó jegyzetek találhatók.³

A dzsámik és mecsetek után még egy vallási intézményről, a különféle dervisközösségek rendházairól, azaz a tekkékről és zâvijékről kell röviden szólnunk. Ezek ugyan nem a nevelést és oktatást tekintették első számú hivatásuknak, de mégis fontos pedagógiai feladatokat láttak el, s nagy hatást gyakoroltak igen széles néprétegek erkölcsi és világnézeti fejlődésére.⁴ E rendházak elsődleges rendeltetése az volt, hogy menedéket nyújtsanak az ortodox szunnitizmustól eltérő, azzal gyakran élesen szembekerülő iszlám miszticizmusnak, s műhelyévé váljanak e mozgalom irodalmának, amely az egyes rendek laikus testvérei és a nős rendtagok révén megtalálta az utat a falvak és városok lakóihoz is. A dervisközösségek táncsal és zenével egybekötött nyilvános vallásos gyakorlatai pedig tömegesen vonzották azon híveket, akiket már nem elégített ki többé a muszlim istentisztelet végtelen puritánsága. A kolostorok imatermeinek félhomálya, rózsavizek s bódító füstölők illata segítette a szertartás résztvevőit, hogy közelebb jussanak Allahhoz, s hogy ráébredjenek az evilági élet mulandóságára. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy ezek a közös vallási gyakorlatok jelentették hosszú időn át a zenei oktatás egyetlen intézményes fórumát, és lehetőséget biztosítottak az irodalom iránt fogékony híveknek, hogy megismerkedhessenek az oktatásból jószerivel teljesen hiányzó misztikus költészettel s e költészet nyelvével, a perzsával.

A misztikus költészetnek s a perzsa nyelvű irodalomnak egyik hódoltsági központja a pécsi mevlevi rendház volt. A szertartásuk után Európában „kerengő” vagy „táncoló” derviseknek nevezett közösséget még a 13. században alapította a névadó misztikus és költő, Mevlánâ Dzselâleddin Rúmi. A pécsi kolostorról a 17. század második felétől kezdve vannak adataink. A kolostor falai között számos jeles házfőnök (*seyh*) működött, akik nagy gonddal nevelték a novíciusokat, s ismertették meg velük a misztikus irodalmat. A pécsi rendház utolsó sejhje, Pecsevi Ahmed Dede is e kolostorban kezdte tanulmányait, majd azokat Kónjában, a központi rendházban tökéletesítette.⁵ A visszafoglaló háborúk viharai a pécsi dervisotthont is elsodorták,

s az utolsó házfőnök, Ahmed Dede, elsőbb Filibébe (ma: Plovdiv) ment, majd a főváros egyik leghíresebb kolostorának, a Jenikapi mevlevihánénak lett vezetője. 1724-ben bekövetkezett haláláig a házfőnöki teendők ellátása mellett igen értékes tudományos és irodalmi munkásságot folytatott.⁶ A hajdani pécsi novícius számos műve közül említsük itt meg a kortársi iszlám misztikus irodalom kiemelkedő művelőjének Abdülgáninak (*ʿAbdulgānī al-Nablūsi*, mgh. 1731)⁷ az istentisztelettel, a mevlevi dervisek vallási szertartásával s a rendalapító Mevláná híres misztikus költeményével (*Mesnevî*) foglalkozó munkájának török fordítását.⁷

A pécsi mevlevihána a környék szellemi életére is kihatott. Adataink szerint a Dunántúl déli és középső részein jóval többen tudtak perzsául, mint a hódoltság egyéb területein, s e nyelvtudás ápolásában, terjesztésében nem kis szerep jutott az itteni mevlevi derviseknek. A perzsául tudó, s irodalmi ambíciókkal is bíró hódoltságiak közül példaként most csak Ali b. Musztafa szpáhit említem, aki üres óráiban a kortárs Haszán Cselebi (*Zarîfî Hasan Çelebi*, mgh. 1603) által a Mevláná híres misztikus költeményéhez írott kommentárokat másolgatta koppányi otthonában 1575-ben.⁸ A környék korabeli szellemi életéről árulkodik az a néhány perzsa felirat is, amelyek a 19. század derekán még jól olvashatók voltak a pécsi székesegyház falán. Az egyik verspár szerzője dervis lehetett, hisz magát a misztikus szóhasználatból ismert „a bevalósult megismerés teliholdjának” nevezte, amely a dervisek mellékeve volt.⁹ Egy másik felirat pedig arra figyelmeztet bennünket, hogy Pécssett idegenből jött tanulók is megfordultak, hisz e felirat szerzője egy mollahiszári diák volt.¹⁰ De az itteni mevlevi dervisek pedagógiai és kulturális hatása mutatkozott meg abban is, hogy a pécsi végbeliek – miként Evlija Cselebi írta – „valamennyien igazhitűek s a legtöbben perzsául is olvasnak.” Ugyancsak ő számolt be arról, hogy a 12–14. század perzsa nyelvű költészetének számos gyöngyszeme ismert volt számukra, s e művek „sohasem hiányoztak kezükből”.¹¹ E műveltségnek talán eleink közül is hasznát vehették néhányan, hisz az itteni oszmán-törökök – szintén Evlija szerint – „értelmesen és ékesen” tudtak magyarul. De más forrásokból is átszűrődhetek az iszlám miszticizmus elemei a kortárs magyar kultúrába. Legutóbb Szörényi László bizonyította be, hogy Balassi Bálint jól ismerte a török-perzsa misztikus költészetet, s hogy a „Valahány török bejt...” című költeménye voltaképpen kísérlet e misztikus világlátás átültetésére.¹² A Balassinál ifjabb nemzedékek pedig már a legilletékesebbek egyikétől, a 15. századi neves tollforgatótól, Ahmed Bidzsántól (*Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân*, mgh. 1465–66) ismerhették meg e filozófiát s világnézetet, hisz az 1451-ben írott s a legfontosabb teológiai kérdéseket tárgyaló művének (*Anvâr al-ʿâşiqîn*) Házi János által készített magyar fordítása 1626-ban Kassán nyomtatásban is megjelent.¹³

A mektebek

Azokon a helyeken, ahol iskolák elegendő számban állottak rendelkezésre, a legifjabb muszlimok az alapismereteket a mektebekben sajátíthatták el. Ezekben az alapfokú tanintézetekben a betűvetést, alapvető számtani műveleteket, a Korán olvasását és az istentiszteletek alkalmával elmondandó legfontosabb imádságokat tanították. A tananyagban természetesen a Korán oktatása foglalta el a legfontosabb helyet. A budai

beglerbégében 12 esztendő telt Szokollu Musztafa pasa is azért építtetett a mai Tabánban, a korábban Ibrahim császár által emeltetett, de alapítványi (*vakuf*) jövedelmek híján pusztulásnak indult, s a pasa által kijavíttatott s vakuf-jóságokkal ellátott dzsámi mellé egy mektebet is, mert „az emberiség Ura beszédének tanítása végett egy iskolára” igen nagy szükség volt.¹⁴

A Korán oktatásán kívül kiváló figyelmet szenteltek a muszlim rituális ima szabályszerű végrehajtásának begyakoroltatására. Az oszmán vallásjogi irodalom ez utóbbit rendesen igen komolyan veszi, s már II. Mehmed neves jogtudósa, Molla Hüsrev (mgh. 1480) is hivatkozott híressé vált teológiai kézikönyvében arra a hadíszra, amely a muszlim szülőknek előírja, hogy a hét esztendő betöltött gyermeket fogják imára. Felszólítja továbbá őket, hogy azt a tízéves gyereket, aki az imádságot elhanyagolja vagy elhagyja, verjék meg.¹⁵

A Korán és az imádságok mellett a betűvetésre fordítottak még különös gondot a mektebekben. Ez azonban távolról sem jelent egyet az írás-olvasás tanításával, hisz az oktatás a tanulók által gyakorta nem is értett arab nyelvű könyvrészletek szolgai másolására korlátozódott. Így a gyermekek már korán megismerkedhettek az igen változatos arab írással, mely rendkívüli szépségét nem kis részben azon megszorításoknak köszönhette, amelyek az iszlám szunnita irányát követő hívőknek megtiltották az emberábrázolást, szinte ösztönözvén őket, hogy az írást művészi tökélyre fejlesztve, díszítő kedvüket és érzelmeiket kéziratok lapjain vagy Allah dicsőségét hirdető dzsámik és mecsetek falain kecsesen kanyargó betűfolyamokban örökölték meg. A fáradtságos másolási gyakorlatokon a tanulók ugyan jártasságra tettek szert a legtöbbször használt arab írástípusokban, anélkül azonban, hogy e készségek elsajátítása mellett képesek lettek volna saját gondolataik formába öntésére, levelek vagy fogalmazványok megszerkesztésére. Az arab írásnak már az elemi iskolában megfigyelhető jelentőségét mutatja, hogy számos ilyen tanintézetben a rendes tanítón (*mu'allim*) kívül még egy, az írásművészethez értő kalligráfust (*hattâr*) is alkalmaztak.¹⁶

Az Oszmán Birodalom elemi iskoláiban oktatott ismeretek nem maradtak el azon tananyag megett, melyen korabeli eleink nevelkedtek. A magyarországi kisiskolákban a katekizmuson kívül „a betűismeret első elemeit” és „a templomi szolgálathoz szükséges egyházi énekeket” tanították. Az oktatás célja – amint azt az Oláh Miklós esztergomi érsek elnöklése alatt tartott 1560-as nagyszombati zsinat megfogalmazta – olyan gyermekek nevelése, akik „Istennek, az egyház főpapjainak, az uraknak, szüleiknek és tanítóiknak engedelmesek és a hitben szilárdak.”¹⁷ „Engedelmes és hitben szilárd” gyermekek nevelését az oszmánok is fontosnak tartották. A szülők ezért birodalomszerte teljhatalmat biztosítottak az iskolamesternek. A hódoltsági oszmánlik ugyanazon mondanivaló kíséretében bízták gyermekeiket a muallimra, amely e korban Budán éppúgy ismert volt, mint a birodalom keleti felében, s amelyet Boszniában még az elmúlt század végén is gyakorta mondogattak az apák, midőn gyermekeiket az iskolába adták: „húsa a tiéd, csontja az enyém”. Azaz: bátran fenýítheti, csak testi épségére ügyeljen.¹⁸

Az oszmán elemi iskolai hálózat kiterjedéséről nem rendelkezünk pontos adatokkal, s jobbára csak a korabeli utazók híradásaiból következtethetünk ezen tanintézetek számára. Mivel a mektebeket *maħalle* (városrész) iskoláknak is nevezték,

ezért a szakirodalomban oly vélekedést is olvashatunk, hogy a nagyobb városok majd mindenik városrészében működött egy vagy több elemi iskola.¹⁹ Egy 16. századi francia utazó pedig arról számolt be, hogy a török falvakban mindenütt volt elemi iskola, amit az európai viszonyok ismeretében méltán tarthatott meglepőnek.²⁰ Hasonlóan kedvező kép kerekedik ki a birodalom szellemi életéről Evlija Cselebi útleírásából. Ismerve a szakirodalomban Evlija szavahihetőségével, valamint műve forrásértékével kapcsolatban időről időre olvasható éles kritikákat,²¹ e helyütt sem árt hangsúlyozni, hogy az újabb kutatás ismét felhívta e munka érdemeire a figyelmet,²² s rámutatott arra, hogy Evlija számadatai nem minden esetben légből kapottak.²³ Mivel számos esetben más forrás nem áll rendelkezésre, mértékadó nyugati szerzők is előszeretettel fordulnak munkájához, midőn a főváros szellemi életét taglalva az iskolák számáról kívánnak nyilatkozni.²⁴ De ekként járt el a török művelődéstörténet okleveles kútfőit igen jól ismerő neves török történész is, amidőn a mai Jugoszlávia területén lévő török műemlékeket vette számba. Jobbára Evlijára támaszkodva állapította meg, hogy a térségben az oszmán uralom alatt mintegy nyolcadfélszáz mekteb lehetett.²⁵

A hódoltsági muszlim elemi iskolahálózat felmérésekor jobb híján mi is e kalandos életű török világutazó adataira kényszerülünk hagyatkozni. Evlija az 1660-as években járt hazánkban, s 39 hódoltsági városunkban és várunkban 165 mektebet talált. Az elemi iskolák száma természetesen a hódoltság központjában, Budán volt a legtöbb: 18. Egerben 17, a szerémségi Mitrovicán 12, Pécsen pedig 11 mekteb volt. Hét-hét iskolát jegyzett fel Evlija Temesvárott, Székesfehérvárt és Lippán, hatot Kaposvárt, Újlakon és Zomborban, ötöt Eszéken, négyet Csanádon, Esztergomban, Kanizsán, Váradon és Titelen. Mindössze három mektebet talált hét városunkban, köztük oly jelentős véghelyeken mint Szigetvár, Visegrád vagy éppen Pest. Hat településnek – köztük Hatvannak, Mohácsnak és Szegednek is – volt kettő-kettő, s tíznek egy-egy elemi iskolája.²⁶ Evlija Cselebi fenti adatait természetesen csak tájékoztató s ideiglenes jellegűnek tekinthetjük. Az adatok ellenőrzésére s pontosítására csak akkor lesz majd lehetőségünk, ha fölös számban állnak majd rendelkezésre a hódoltság területén egykor működött tanítók fizetéseit is feltüntető kincstári elszámolások, az egyházi kegyes alapítványok jószágait számon tartó iratok s egyéb levéltári források. Bár az eddig kiadott anyag felhasználása több szempontból is problémás,²⁷ a találmányra kiragadott kontrolladatok jól összeegyeztethetők Evlija Cselebi megfigyeléseivel. Evlija Temesvárott hét mektebet talált. A temesvári dzámszemélyzet illetményének 1624-ből fennmaradt elszámolása szerint a várban ekkor négy segédtanító működött. Szó van még a forrásban egy iskolamesterről s két tanítóról is, bár ezek valódi tisztsége csak az eredeti török összeírásból lehetne biztonsággal megállapítható.²⁸ Figyelembe véve, hogy az elszámolás csak a kincstár által fizetett tanítókat tünteti fel, számolva továbbá a közel emberöltőnyi idő alatt esetlegesen bekövetkezett változásokkal is, megállapítható, hogy az adatok nem mondanak ellent Evlija Cselebinek.

Az iskolahálózat viszonylagos kiterjedtségét részben azzal magyarázhatjuk, hogy a kisiskolák, csakúgy mint a dzsámik s mecsetek, vallási célokat is szolgáltak, s nagy részük fenntartásáról kegyes alapítványok gondoskodtak. Alapítványi birtokok és ingatlanok bevételei fedezték az iskolák mindennemű kiadásait: a tanítók és tanulók

étkeztetését, a tanítók fizetését, a gyermekek ruháit stb. Az elemi iskolákban tanuló árvákról és nincstelenekről az alapítványt tevők külön is gondoskodtak. II. Mehmed is feltételül szabta, hogy az újonnan meghódított Isztambulban építtetett mektebjeiben csak árva – s ha ilyen nem találtatnék elegendő számban – szegény gyermekeket oktassanak.²⁹ Szokollu Musztafa pasa is „a szegény muszlimok” boldogítása, jólétének előmozdítása s elméjük pallérozása céljából építtette Budán a korábban már említett mektebet.³⁰ Evlija Cselebi pedig az eszéki iskolákról írván jegyezte fel, hogy „minden év kezdetén valamennyi szegény árvának a vakufból pénzzel és ajándékokkal együtt egész öltözet ruhát, sapkát és fejrevalót adnak.”³¹

A medreszék

Az a tanuló, aki az elemi ismeretek elsajátítása után tanulmányait folytatni kívánta, a birodalom valamely alsó fokú medreszéjében tanulhatott tovább. Ezt az iskolatípust a honi szakirodalom gyakran „muszlim teológiai főiskolának” nevezi, jóllehet a medreszék nagyobb része csak középfokú képzést nyújtott, s számos ok miatt helytelen ezeket párhuzamba állítani az európai egyetemekkel.³² Az Oszmán Birodalomban medreszének nevezték mindazon oktatási intézményeket, amelyek az oktatás hierarchiáját tekintve az elemi iskolák fölött állottak, s amelyek több lépcsőben közép- és felsőfokú képzést nyújtottak a muszlim teológia, egyházjog s a racionális tudományok tárgykörében, s amelyeknek évszázadok során kialakult, törvények által szabályzott belső rendjük volt.

A 16–17. században a medreszétet gyakorta aszerint osztályozták, hogy az iskola oktatója, azaz müderrisze naponta hány akcse fizetést kapott. Így létezett 20-as, 25-ös, 30-as, 40-es, 50-es és 60-as medresze.³³ A másik, ám már korántsem ennyire egyértelmű osztályozás a medreszékben oktatott tudományok, illetve az ezek tanításához használt kézikönyvek szerinti felosztás volt. A legalsó szintet azok az iskolák képviselték, amelyek müderriszei napi 20 vagy 25 akcsét kaptak. Ezekben az iskolákban a legnagyobb hangsúlyt a teológiára fektették, s mivel tanulmányozásához a jeles iráni matematikus, csillagász és teológusnak, a süta Túsúnak (*Naşîr ad-Dîn Abû Ca^cfar Muḥammad b. Muḥammad*, mgh. 1274) „A dolgok lényege s látszata közti különbségről” elmélkedő könyvéhez (*Tacrid al-kalâm*) írott kommentárt használták, e medreszétet gyakorta hívták tedzsrid iskoláknak. Az Oszmán Birodalom medreszéiben a munkához Dzsurdzsáni (*‘Alî b. Muḥammad as-Sayyid as-Şarîf*, 1340–1413) által készített széljegyzeteket használták tankönyvül.³⁴ E mű népszerűségét s ismertségét mutatja, hogy a medreszéken kívül számos magánkönyvtárban is megvoltak példányai. A Budán 1587 végén elhunyt Ali Cselebi ingóságai között is leltek a hagyaték összeírói egy kisebb könyvet, amely Dzsurdzsáni művéhez fűzött jegyzeteket tartalmazott.³⁵

A második szinten azok a medreszék állottak, amelyek müderriszei napi 30 vagy 35 akcsét kaptak. E medreszékben az egyik tantárgy a retorika (*belâgat*) volt, s mivel ennek oktatásakor leggyakrabban Szakkákinak a „Tudományok kulcsa” (*Miftâh al-‘ulûm*) című retorikai művéhez írott valamelyik kommentárt forgatták, ezeket az iskolákat rendszeren miftâh medreszéknek hívták.³⁶ A miftâh medreszék fölött a negyvenes s a külső ötvenes medreszék állottak.

Az előbbieken felsorolt medreszék mind az ún. külső (*hâric*) iskolák közé tartoztak, amelyek jobbára a távolabbi s kisebb városokban működtek. Felettük foglaltak helyet az ún. belső (*dâhil*) medreszék. Ezek közül a legalsó szintet a belső ötvenes iskolák jelentették, amelyeket a szultánok, szultánfik, anyaszultánnők s az uralkodó leánygyermekkei alapították. Felettük kapott helyet a rangsorban a II. Mehmed szultán által építtetett nyolc „előkészítő” medresze (*mûşile-i semân* vagy *tetimme*), majd a 16. század derekáig a legmagasabb fokozatot jelentő medresze-együttes nyolc iskolája következett (*Şahin-i semân*), melyekről méltán írhatta a 16. századi híres költő, hogy „a tudás bányája, a tudomány tűzhelye”.³⁷ A medreszék hierarchikus rendjében I. Szülejmán idézett elő változásokat, amikor létrehozta a róla Szülejmánijének elnevezett iskola-komplexumot, amely a többi között a természettudományok oktatásával is foglalkozott. Az iskola-együttesben kapott helyet egy, a muszlim teológia kanonizált hagyománygyűjteményeinek tanítását felsőfokú képzés keretében végző hadis-iskola (*Dâr al-hadîs*) is. Szülejmán óta ezek az iskolák kerültek a rangsor élére.³⁸

Egy, a 17. század második feléből, vélhetőleg az 1660-as évekből fennmaradt kiutatás szerint a birodalom európai felében, a fővárost is beleértve, 292 medresze állott a tanulni vágyó fiatalok szolgálatában.³⁹ Ezt az összeírást azonban igen hiányosan készítették el, hisz az egész hódolt Magyarországról mindössze két budai és egy szendrői, a 25 akcsés Oszmán bég, az 50 akcsés Musztafa pasa, valamint a 20 akcsés Ali pasa medreszéknek a nevét lelhetjük meg a forrásban.⁴⁰ Az irat összeállításával közel egyidőben hazánkban járt Evlija Cselebi hódoltsági városainkban 77 medreszét talált. A legtöbb iskola Budán működött. A várban hét, a Vízivárosban pedig öt. Hasonlóan öt tanintézet állott a tanulók rendelkezésére Pécsen és Mitrovicán is. Egerben és Eszéken pedig négy iskolára lelt Evlija. Hat városunkban (Csanád, Gyula, Váradi, Székesfehérvár, Siklós és Titel) három-három, nyolc településen (Pest, Esztergom, Szigetvár, Kaposvár, Újlak, Zombor, Fruska és Grakovicsa) pedig már csak két-két medresze közül válogathattak a diákok. A 32 medreszével rendelkező hódoltsági város és vár közül 13-ban (Baja, Besenő, Csongrád, Galambóc, Hatvan, Lippa, Mohács, Kanizsa, Orsova, Szeged, Segesd, Törökbecse és Valpó) csupán egy iskola volt.⁴¹

A magyarországi medreszék zömmel az alacsonyabb rangúak közül kerültek ki. A szigetvári várban lévő egyik medresze tanárának, Hadzsi Rizvának napidíja 1618/19-ben mindössze 15 akce volt. Temesvárott 1624-ben az egyik iskola tanára húsz, a másiké pedig harminc akcsét kapott, tehát a medreszék hierarchiájában az egyik a tedzsrid, a másik pedig a miftáh medreszék közé tartozott.⁴² Fentebb láttuk, hogy a szendrői Ali pasa medresze és az Oszmán bégről elnevezett budai medresze is az alacsonyabb rangúak közé számított. De ide kell sorolnunk még a budai Báli pasa medreszét is, hisz tanára, Mevláná Ahmed „napi huszonöt akce fizetéssel” teljesített itt szolgálatot. Igaz, utóbb „mivel kedvezményre méltónak mutatkozott, azért szabály szerint díjazásához napi öt akce hozzáadatott.” Megjegyzendő, hogy utóda már negyven akce napidíjat húzott.⁴³ Hasonlóan ebbe a csoportba tartozott a Szokollu Musztafa budai pasa által építtetett, egy lecketeremből és nyolc hálókamrából álló pesti medresze is, hisz müderrisze – legalábbis az alapítást követő esztendőben – harminc akce napidíjért tanított.⁴⁴ A pesti medresze költségeit a pasa

Nagyradvány és Bikács falvak jövedelmeiből kívánta fedezni. E két falut a fennmaradt adománylevél szerint Báthori Kristóf adományozta Musztafa pasának 1576-ban.⁴⁵ A jószágok tulajdonjogát megerősítő szultáni birtoklevél (*mülknâme*) elmondja, hogy a falvakat még Báthori István, „Lengyelország mostani királya” választotta ki „mielőtt sietve Lengyelországba ment.” Az irat – miután biztosítja Musztafa pasát, hogy a birtokok mindennemű jövedelme őt illeti – szabad rendelkezést ad néki a jószágok fölött, „ha óhajtja – úgymond – adja el vagy ajándékozza el, ha kívánja, egyházi alapítványt (vakuf) létesítsen belőle.”⁴⁶ Láttuk, Musztafa pasa az utóbbi megoldást választotta. A két falu együttes jövedelme (10170 akcse) azonban nem volt elegendő, hogy az iskolamester napi harminc akcsés és a hét diák napi öt akcsés, valamint a kapus szintén öt akcsés napidíját egész évre biztosítsa, hisz ezek évi összege 25500 akcséra rúgott.⁴⁷ A kiadások fedezésére valószínűleg más jószágok bevételeit is fel kellett áldoznia az alapítvány mindenkori kezelőinek, a műtevelliknek.

A magyarországi tartomány legrangosabb medreszét szintén e derék, bosnyák származású pasa építtette Budán. A nevét viselő s egy lecketermet s 12 hálókamrát magába foglaló medresze építkezéseivel 1575 nyarán készültek el.⁴⁸ A budai medresze fenntartása jóval költségesebb volt mint szerényebb pesti társáé, hisz müderri-szének 50 akcsés napidíja egy esztendőben 18250 akcsét tett ki. Ennek csak elenyésző részét tudták az alapítvány kezelői kifizetni a medresze mindenkori iskolamesterének abból a 4280 akcséből, amit a két vakuf-birtok, Püspökladány és Kőrösperd évente hozott a konyhára,⁴⁹ s akkor még a diákoknak járó napi 2–2 akcsés s a kapus 5 akcsés járandóságáról, valamint az iskola egyéb kiadásairól, úgy mint a mécskekhez szükséges olajról, a gyékényszőnyegekről s más temérdek apróságról nem is szóltunk.

Mivel egy-egy medresze több jól jövedelmező jószág bevételeit is gyorsan felémésztette, ilyen iskolákat jobbra csak a hódoltság tehetősebb főtisztviselői építtettek, hisz biztos pénzforrás hiányában ezek is könnyen pusztulásnak indultak, miként a fent említett Ibrahim csaus által emeltetett tabáni dzsámi. Musztafa pasa mellett említsük még meg Tirjáki Haszan pasát, aki – vélhetőleg nem sokkal halála (1614) előtt – Pécsen emeltetett egy medreszét.⁵⁰ A budai Báli pasa, Tujgun pasa, a pécsi Jakovali Haszán pasa, Memi pasa, az eszéki Kászim pasa és Musztafa pasa medreszék nevükben őrizték meg építtetőjük emlékét.

A medreszék oktatási anyaga

A különböző rendeletek és alapítványlevelek csak az egyes medreszefokokzatokban előadandó fontosabb tudományágakat s az ezek oktatásához használandó legfontosabb auktorokat írták elő, de ezeket a müderriszek tetszés szerint megváltoztathatták, s végső soron az ő felkészültségüktől, egyéni érdeklődésüktől függött, hogy mi hangzott el az előadótermekben, lecketermekben (*dershâne*). A müderrisz személyének fontosságát bizonyítja az a korabeli szemlélet is, amely szerint a tudóssá válás feltétele egy minél jelesebb müderrisz kiválasztása s előadásainak látogatása. Az iskolamester elsőbbsége az intézménnyel szemben jól tükröződik az oszmán irodalom egyik igen népszerű s fejlett műfajában, a tudósok, költők s más értelmiségiek életrajzgyűjteményeiben, ahol a legritkább esetben tüntetik fel, hogy az illető tudós melyik

medreszében végezte tanulmányait; annál gyakrabban olvashatunk ellenben arról, hogy kinek a tanítványa volt, s hogy ezt vagy azt a stúdiumot a kor mely jeles tudósánál hallgatta. A tananyag összeállításánál további fontos szempont volt a medresze-könyvtár fejlettsége is. Az, hogy a birodalom egy-egy távoli tartományában megüresedett tanári állást elfoglaló müderrisz végül is mit oktatott, felkészültségén és érdeklődésén túl attól is függött, hogy az iskola könyvgyűjteményében mely szerzők műveit lelhetette meg. Ne feledjük, a török könyvnyomtatás még sokáig (1729 ill. 1784) várat magára. A könyv ritka és értékes jószág szerte a birodalomban, s igen esetleges, hogy az egyes tudományok tanításához az iskolamester mely kézikönyvet, kommentárt használhatta. Volt, ahol ezt úgy próbálták orvosolni, hogy a tanításhoz szükséges könyveket maguk a diákok másolták le,⁵¹ de vélhetőleg számottebban voltak azok, akik a könnyebbik megoldást választva abból a műből tanítottak, amely elegendő számban állott a tanulók rendelkezésére.

Az elmondottakat szem előtt tartva – nem bocsátkozván most a részletekbe – az egyes medresze-típusokban oktatott tantárgyakról összefoglalóan a következők mondhatók el.⁵²

Az alapfokú tedzsrid medreszékben már elkezdődött a muszlim skolasztikus teológia (*kelâm*) és a muszlim jogtudomány (*fiqh*) oktatása. Itt ismerkedhettek meg a tanulók a retorikával (*belâgat*) s a teológiai stúdiumokhoz alapul szolgáló arab nyelv-tannal (*şarf*) és szintaxissal (*nahv*) valamint a logikával (*manţiq*). E medreszék tananyagában ott szerepelt még a mértan (*hendese*) és a számtan (*hesâb*) is. Az oktatási idő a 16. század elején két év, a század 70-es éveiben már csak egy esztendő, a század végén pedig már csak három hónap volt.

A következő fokozatot jelentő miftáh medreszékben folytatódott a teológia, a jogtudomány és a retorika oktatása. A tananyaghoz negyedikként csatlakozott a tradíciótudomány is. A miftáh medreszékben a tanulmányi idő 1530 táján két esztendő volt, de a század végére itt is három hónapra csökkent.

A negyvenes medreszékben a diákok folytatták teológiai, jogi, logikai és retorikai stúdiumaikat valamint a hadiszok tanulmányozását. Új tantárgyként itt ismerkedtek meg a „muszlim jogtudomány alapjai” vagy „gyökerei” (*uşûl al-fiqh*) elnevezésű tudománnyal, amely a muszlim jogalkotás forrásait, azaz a Koránt, a Próféta szunnáját, a muszlim közösség consensusát (*icmâc*) és az analógiák útján történő következtetést (*qiyâs*) vizsgálja. A tanulók ezt az iskolatípust a 16. század 30-as éveiben még két-három esztendőn át látogatták, de a század 70-es éveire a tanulmányi idő lecsökkent három hónapra, majd a század végére öt hónapra emelkedett. A külső ötvenes medreszékben egyre magasabb fokon, újabb s nehezebb auktorok bevonásával tovább folyt a teológiai, jogtudományi oktatás és a hadiszok elemzése. A tanulmányi idő az 1530-as évek végén egy esztendő volt, a század végén pedig öt hónapban állapították meg.

A belső ötvenes medreszékben a korábbi tananyaghoz új stúdiumként a Koránmagyarázat (*tefsîr*) csatlakozott. Ezekben az iskolákban a tanulóknak 1540 táján egy esztendőt, a század végén hat hónapot kellett eltölteniök. Az előkészítő iskolákban és a Szahn-i szemán medreszékben a tananyag már nem változott lényegesen. Ezek az iskolák alacsonyabb rangú társaiktól abban különböztek, hogy a rendelkezésre álló egy esztendő (1556 táján) illetve hat hónap (a század végén) alatt

a tanulók sokkal mélyebbre hatolhattak a tananyagban, hisz jóval alaposabb előtanulmányokkal rendelkeztek.

A fentiekben ismertetett sémától persze mind a mūderrisz személye miatt, mind pedig a könyvtár felszereltségéből adódóan kisebb-nagyobb eltérések lehettek. Haszonlóan ingadozott a tanulmányi idő is. Az egyes iskolatípusoknál megjelölt időszakok vélhetőleg csak azt a minimális terminust jelentik, amely alatt elsajátíthatók voltak az egyes tudományágak tanulmányozásához használt szövegek. Az, hogy egy-egy diák végül is mennyi idő alatt végezte el a különböző iskolatípusokat, nagyban függött tehetségétől, szorgalmától és a kor követelményrendszerétől. Mivel a 16. században egyre szaporodott azon tanulók száma, akik az egyes medreszefokokon kijelölt tananyagot csak felében-harmadában sajátították el, s akik számára már csak a minél gyorsabb előrejutás volt a lényeges, megszorodtak azon beadványok és rendeletek is, amelyek ezt a folyamatot kívánták megállítani. Az egyik ilyen rendelet előírja, hogy csak az a tanuló léphet felsőbb medreszébe, aki maradék nélkül eleget tett a követelményeknek. Előírta továbbá, hogy a Szahn-i szemánig az alsóbb iskolákban együttesen legalább öt esztendő t kell tanulniuk a diákoknak.⁵³

Bármennyire is általánosak a tananyagról fent elmondottak, mégis közelebb visznek bennünket a hódoltsági viszonyok megismeréséhez: ha ugyanis a honi medreszék egyikéről-másikáról megállapítható, hogy mely iskolatípushoz tartozott, analógiák útján azt is meg tudjuk mondani, hogy mire oktatták e medreszék diákjait az itteni mūderriszek. Nagy valószínűséggel állítható például, hogy a budai Musztafa pasa medreszében, amelyről tudjuk, hogy alapításakor a magasabb, ötvenes medreszékhez tartozott, a főbb tantárgyak közé számított a teológia, a jogtudomány és a hadász. A budai medresze tananyagában minden bizonnyal kiváló hely illette meg a muszlim jogtudományi stúdiumokat, hisz a medresze mindenkor mūderriszre egyben a hódoltsági muszlim lakosság legmagasabb vallásjogi eljárója volt, s a budai mufti hivatalát látta el,⁵⁴ ugyanakkor a budai iskolamesterek közül többen is saját művekkel gazdagították a muszlim jogtudományi irodalmat. Azt is valószínűnek tarthatjuk tovább, hogy a jogtudomány tanulmányozásához a budai diákok is a Margináni (mgh. 1197) által írott „Igaz útra vezérlő kalauz” (*al-Hidāya*) című művet, illetve ennek kommentárjait használták.⁵⁵ E munka több medresze-típusban is a jogi stúdiumok kézikönyve volt, s példányait, kommentárjait számos medresze-könyvtárban őrizték.⁵⁶ A Hidāja itteni ismertségét bizonyítja az a tény, hogy a budai medresze első iskolamestere által írott, pontosabban folytatott jogtudományi munka legfontosabb forrása is Margináni műve volt.

A jogi és teológiai stúdiumuk mellett a budai diákok a racionális tudományokkal is foglalkozhattak, hisz a medresze könyvtárában több ilyen jellegű munkát őriztek. A tanulók a teológiai, retorikai és poétikai művek mellett megjelöltek a fontosabb földrajzi és csillagászati könyveket is, de a zene vagy az építészet iránt érdeklődő is találhatott kedvére való munkát. Természetesen nem hiányoztak a könyvtárból az iszlám országaiban sokáig oly fejlett orvostudomány klasszikusai sem, így a híres római császárkori orvos, a pergamoni Galenus (kb. 129 – 200) egyik munkájának fordítása is helyet kapott a gyűjteményben.⁵⁷

A fennmaradt alapítványlevelek tanúbizonysága szerint az orvostudomány arab klasszikusai szerte a birodalomban a tanulók rendelkezésére állottak. A Balkánon

éppúgy olvashatták Avicenna (*Ibn Síná*) orvosi kézikönyvét, a Kánont (*Kitáb al-Qānūn fi't-tibb*) mint a fővárosban.⁵⁸ De közkézen forogtak e munka latin fordításai Bolognától Párizsig, Montpellier-től Oxfordig, s kézikönyv volt a bécsi egyetemen is.⁵⁹ A mű európai népszerűségét jól mutatja, hogy 1500-ig csupán Itáliában 16 kiadást ért meg.⁶⁰ Hasonlóan jól ismert s gyakorta idézett szerző volt mind a birodalomban, mind pedig Európában ar-Rázi, vagy ahogyan az európaiak hívták, Rhases. A birodalom alacsonyabb fokú medreszéiben is hozzáférhettek a diákok ar-Rázi legjelentősebb orvosi művéhez, amelyet a szerző Manszúr horaszáni uralkodónak ajánlott, s ezért a munka is „Manszúr könyve” (*Kitáb al-Mansúri*) néven vált ismertté. A művel az európai egyetemek statútumaiban is gyakran találkozhatunk, hisz írója azon auktorok között említetik, akiket még V. Kelemen pápa (1305–1314) írt elő 1309-ben kötelező érvénnyel az európai egyetemek hallgatói számára.⁶¹ Figyelemre méltó, hogy a kölni egyetem kötelező tankönyvei között az al-Manszúrinak épp azon részei (*Nonus et decimus Almansorum*) szerepelnek, amelyek a gyakorlati orvostudománnyal foglalkoznak.⁶² Ar-Rázi munkája túlélte a középkort, és az újkori Európa tudósai közel 30 kommentárt írtak hozzá, melyek közül Leonardus Jacchinus munkája 1564, 1577, 1579 után 1622-ben is megjelent.⁶³ A birodalom medreszéiben a másik jól ismert orvosi, orvosbotanikai kézikönyv Ibn Bajtar (mgh. 1248) „Gyűjteménye” (*Kitáb al-Cāmi^c li-mufradāt al-adviya va'l-ağziya*) volt, amelyben a szerző a görög és arab tudósok munkáira, valamint hosszú vándorlásai s gyűjtései során szerzett gazdag tapasztalataira alapozva a növényi és állati eredetű természetes gyógyszerekről értekezik, azokat alfabetikus sorrendben sorolván fel.⁶⁴ Minket közelebbről is érint a szerző másik munkája (*Kitáb al-muğnī fi'l-adviya al-mufrada*), ami voltaképpen a „gyűjtemény” fordított változata, ugyanis itt nem az orvosságok, hanem a betegségek nevei szerint csoportosította a gyógyszereket s gyógymódokat Ibn Bajtar. A művet számunkra az teszi különösen fontossá, hogy török fordítása épp az egyik budai pasa parancsára készült el.⁶⁵ Az ismert kéziratok közül a berlini Staatsbibliothekban őrzött példányból (Ms. or. fol. 4058) tudjuk, hogy a munka fordítója Memed b. Ahmed b. Ibrahim b. Hüszejn volt, akit a tudománytörténet Dendáni írói álnéven tart számon.⁶⁶ A fordító maga is kora jeles orvos. Tanulmányait Edirnében és Isztambulban végezte, majd hosszan tartó utazásaival tökéletesítette ismereteit. Vándorlása során Indiába is eljutott, ahol tíz esztendőn át élt a mogul ualkodók udvarában.⁶⁷ 1672 elején elkísérte Budára pártfogóját, a tudós Dzsánbuladzáde Vezir Hüsszejn pasát, akit februárban neveztek ki budai beglerbéggé.⁶⁸ Itt, Budán kérte fel a pasa a tudós orvost, fordítaná le törökre Ibn Bajtar munkáját. A berlini kézirat ismertetőjétől tudjuk, hogy Mehmed Efendi épp akkor látott munkához Budán, amikor pártfogóját 1084. muharrem havának első dekádjában (1673. április 18–27) Budáról a Portára hívták és Egyiptom kormányzásával bízták meg. Mehmed Efendi a pasával visszatért Isztambulba, ahol folytatta munkáját. A fordítással négy esztendő múlva készült el.⁶⁹ 1672–73-ban a budai medresze azon tanulói, akik az orvostudomány iránt is érdeklődtek, hacsak rövid ideig is, a legilletékesebbek egyikének, több mint fél tucatnyi mű írójának illetve fordítójának segítségével elégíthették ki tudományos kíváncsiságukat.⁷⁰

A 16. században müderriszi kinevezést csak az kaphatott, aki rendre elvégezte az alsóbb és felsőbb medreszékét, s tanulmányait hivatalos bizonyítvánnyal (*icâzet*) tudta igazolni. Ez a „tanúsítványlevél” azonban lényegesen különbözött az európai egyetemek által kiállított tanításra jogosító diplomától (*licentia docendi*, illetve a keresz-ténység egész területére érvényes jog, a *licentia ubique docendi*), hisz amíg az idzsázet végig megmaradt a diák és a müderrisz személyes ügyének, s afölött semmilyen ha-tóság nem gyakorolt felügyeletet, addig a *licentia docendi* az erre felhatalmazott tanári kollégium állította ki az illető város legfőbb egyházi méltóságával egyetértés-ben. Amíg az idzsázet csupán azt bizonyította, hogy a tanuló a müderrisz vezetésével egy adott művet vagy tananyagot elsajátított, addig a *licentia docendi* az európai diákok egy meghatározott tudományág tanítási jogával ruházta föl. Az elmondot-takból következően az idzsázet jóval több lehetőséget nyújtott a visszaélésre, ami a *licentia docendi*-nél – annak testületi jellegéből adódóan – kevésbé fordulhatott elő.⁷¹ Az idzsázetet szerzett tanuló, attól függően, hogy a birodalom mely részében kívánt elhelyezkedni, vagy az anatóliai, vagy a ruméliai kádiaszkernél jelentkezett, aki várakozási állományba vette, s nevét bevezette egy defterbe. Amikor üresedés történt valamely alsó fokú medreszében, kinevezték müderrisszé, 20 akcsésapidíj-jal. Bizonyos idő eltelte után magasabb medreszék tanári állásáért folyamodhatott, s így fokozatosan kerülhetett egyre feljebb a ranglétrán. Az egyes medreszékben el-töltött idő előbb három esztendő volt, majd fokozatosan két évre, illetve nyolc hó-napra csökkent. Abban az esetben, ha egy megüresedett oktatói állásra több jelent-kező is volt, a jelölteknek egy bizottság előtt írásbeli és szóbeli vizsgát kellett ten-niök, s a hivatalt a sikeresebben szereplőnek ítélték oda.⁷²

Csakúgy mint az élet más területein, a bomlás első jelei az oktatásban is I. Szü-lejmán uralkodása alatt váltak láthatóvá. Egy, a 16. század első felében Szülejmán szultán nevelője, Hajreddin Efendi (mgh. 1543) buzgólkodásának eredményeként hozott törvény egy kiváltságos osztály, az ún. molla-gyermekek kialakulásához ve-zetett. E kaszt tagjainak már nem kellett végigjárniuk az egyes fokozatokat.⁷³ A pro-tekció és megvesztegethetőség miatt⁷⁴ – vélekedett Musztafa Ali 1581-ben írott ér-tekezésében – a medreszék már nem azoknak adattak, akik a tudás birtokában vol-tak, s így az előjogok révén számos műveletlen ember került be a vallástudósok rend-jébe (*‘ilmíye*), akik az élvezetekre törekvő fékezhetetlen természetüktől vezettet-vén csak a világi posztok elnyerésével foglalkoztak.⁷⁵

A hódoltságba került müderriszek persze nem ehhez a kiváltságos réteghez tar-toztak, s zömük – legalább a 16. században – csak a megfelelő fokozatok betartá-sával juthatott el a magasabb medreszéig. Ezt bizonyítja a budai Musztafa pasa med-resze első iskolamesterének, Ömer Efendinek pályafutása is. Midőn iskolái elvégzése után megkapta a tanításra jogosító diplomát, előbb alantasabb tanintézetekben ok-tatott, majd 1570-ben Szilivriben, Piri pasa medreszéjében lett müderrisz. Több mint három esztendőn át dolgozott itt, napi 40 akcse fizetésért. 1574-ben napi 50 akcsés járandósággal az isztambuli Atik Ibrahim pasa medresze tanári állását kapta meg. Amikor a budai medresze elkészült, Budára nevezték ki müderrisszé. Ezt a hi-vatalát két esztendővel utóbb bekövetkezett haláláig látta el.⁷⁶ Ömer Efendi iskola-

mesteri címe mellett a magyarországi török tartomány legbefolyásosabb vallási tiszt-ségét, a budai mufti-hivatalt is magáénak mondhatta. Köztudott, hogy olyan vitás jogi kérdésekben, amelyekben a hódoltság bírái, a kádik nem tudtak dönteni, a pörösködő felek ügyükkel a budai muftihoz, vagy ahogyan a kortársak tiszteletüket kifejezendő gyakorta nevezték őket a sejhül-izlámhoz, azaz az „izlám vénjéhez” fordulhattak, aki írásbeli jogi véleményt adott. Bár a mufti fetvája nem volt kötelező érvényű, mégis gyakran az ő véleménye döntött, s reá hivatkozva hozta meg utóbb a kádi a végleges ítéletet. A család – vagy a büntetőjog legapróbb eseteitől a szemmel verésig, avagy a szórakozás különféle fajtáit érintő kérdésektől a muszlim rituális imával kapcsolatos problémákig az élet minden területére kiterjedő fetvák megszerkesztése a muszlim jogtudomány forrásainak és klasszikusainak, valamint a különböző fetvagyűjteményeknek igen alapos ismeretét kívánta meg.

A budai Musztafa pasa medresze első iskolamestere e kívánalmaknak messzemenően megfelelt, s nemcsak ismerte a korábbi jogtudósk legfontosabb műveit, de ő maga is gazdagította a muszlim tudományos irodalmat, midőn folytatta a II. Bajezid (1481–1512) által isztanbuli főmuftivá kinevezett, s utódai által is hivatalában hagyott és megbecsült neves jogtudós, Ali Dzsemáli (*Ala ad-Din Ali b. Ahmed b. Muhammad al-Camali*, mg. 1525–26) által írott „Válogatott döntvények” (*Muhtârât lil fetâvî*) című hanefita jogtudományi művet.⁷⁷ A munka szerzője Ali Dzsemáli korának legjelesebb muszlim teológusaitól sajátította el a muszlim vallásjogi és a racionális tudományokat (*‘ulûm-i şer‘iye ve funûn-i ‘aqlîye*) majd tanulmányai végeztével életét maga is az oktatásnak és a fetva-adás megtisztelő feladatának szentelte. A birodalom legmagasabb vallási méltóságát, az isztanbuli sejhülizlámi hivatal 24 esztendőn át viselte.⁷⁸ Az Ömer Efendi által folytatott műről, amelynek több kézírata is ismert,⁷⁹ az életrajzírók csak röviden emlékeznek meg. Taszköprülüzáde csupán annyit említ meg róla, ami a munka címéből is gyanítható, hogy ti. válogatott kérdéseket tárgyal a muszlim jogtudomány köréből. Megjegyzí még, hogy hasznos és kellemes olvasmány.⁸⁰ Többet árul el a műről a sejhülizlá-mok életrajzait tartalmazó munka. Ebből megtudhatjuk, hogy Ali Dzsemáli fiatal korában gondosan tanulmányozta a birodalom medreszéiben is oktatott Hidája című már említett kézikönyvet, s részben az ott összegyűjtött, részben pedig egyéb jogi művekben talált esetekből válogatott a Muhtárát megírásakor.⁸¹ Hasonlóan tudósít a forrásokról Kjátib Cselebi is, majd hozzáteszi, hogy Ömer Kóneví (*Qonevî*) budai mufti folytatta a művet midőn a város, azaz Buda mufti-hivatalát viselte.⁸²

A budai medresze мүderriszi állásában Ömer Efendi utóda Turábi-záde Mehmed Efendi lett. Elsőbb ő is Szilivriben, a Piri pasa medreszében tanított napi 40 akcséért, majd Ömer Efendi halálát követően 985-ben (1577–78) kinevezték budai muftivá és a Musztafa pasa medresze iskolamesterévé. Feltehetőleg 1582-ben bekövetkezett haláláig tanított itt.⁸³ Láttuk, a budai medresze oktatói rendszeren a mufti tisztséget is viselték. Ömer és Mehmed Efendi mellett megemlíthetjük még Hadzsi Ibrahim Efendit, aki a 16. század végén hosszú esztendőkön át látta el e két tisz-tet,⁸⁴ vagy Szinán Efendit, aki 1590-ben mondhatta magáénak e két méltóságot.⁸⁵ A budai mufti hivatalában 1651-ben Abdullah Efendit találjuk, kiről tudjuk, hogy az isztambuli Szahn-i szemán medreszék iskolamesteri címét viselte.⁸⁶

Ibrahim (*al-Aqhişârî*) budai mufti iskoláiról forrásaink ugyan nem szólnak, de bizonynal jártas lehetett a muszlim jogtudományban, mert fetvái egész kis kötetet tesznek ki.⁸⁷ Bár a gyűjtemény elég esetlegesen összeválogatott döntvényekből áll, s a témák sincsenek szigorú rendbe szedve, feldolgozásuk mégis további adalékokkal szolgálhat a hazai oszmán értelmiség művelődési viszonyairól, s hozzájárulhat a hódoltsági muszlimok és keresztények mindennapi életének jobb megismeréséhez. Az iszlám jog budai magiszterei a meghódított nép mindennapi pörös ügyeire vonatkozó döntvények kiadása közben óhatatlanul is jártasságot szereztek egy, a birodalom belsejében szolgáló muszlim jogtudós számára teljesen ismeretlen, idegen jogrendszerben, s ezt a kormányzat sem nélkülözhetette. A helyi katonai és politikai viszonyok ismerete mellett⁸⁸ bizonyára ez utóbbi tényező is közrejátszott abban, hogy a birodalom vezetése rendre igénybe vette szolgálataikat a diplomáciai tárgyalásokon is. Iszá budai mufti is mindkét alkalommal tagja volt annak a bizottságnak, amely elsőbb Gyarmaton 1625 májusában, utóbb pedig Szőnyben 1627 szeptemberében folytatott sikeres tárgyalásokat a török Porta nevében II. Ferdinánd megbízottaival.⁸⁹ Közismert, hogy a tárgyalások eredményeként 1627-ben újabb 25 esztendőre meghosszabbították az 1606-os zsitvatoroki békét.

Iszá Efendit a békétárgyalásokra kiküldött török delegációban igen előkelő hely illette meg. Bár a bizottság vezetőjének „a tengeren innen való hadak szerdárát” Murtezá budai pasát jelölték ki, az „ő itt jelen nem létében” a többi megbízott volt felhatalmazva a tárgyalásokra. Bizonyára nem véletlen, hogy a békekötés szövege, amely kínosan ügyelt a protokollra, e megbízottak között első helyen említette Iszá Efendit.⁹⁰ Ezt nyilván jogi ismereteinek is köszönhetette, hisz a török bizottság tagjai közül ő volt az egyetlen, aki ilyen képzettséggel rendelkezett. A bosnyák származású oszmán jogtudós számunkra azért érdekes különösen, mert alighanem ő futotta be a legfényesebb karriert az iszlám jog budai magiszterei közül. Miután II. Ferdinánd követével a Portára érkezett, magas szultáni irattal belgrádi kádívá nevezték ki, majd Sehirköjbe helyezték át. 1040. zilhiddze havában (kezd. 1631. július 1.) az ősi Isztambult körülvevő „három város” egyikének, a Próféta társáról elnevezett Ejjubnak kádi hivatalát kapta, s bár e tisztségéből 1042. rebbiü'l-evvel havában (kezd. 1632. szeptember 16.) letétetik, de mivel a helyére kinevezett Szari Abdullah a hivatalt nem fogadta el, ramazánig (kezd. 1633. március 12.) állásában maradt. Ekkor kénytelen volt megválni tisztségétől, s helyét a szintén bosnyák Mehmed Efendinek adta át. 1044. szafer havában (kezd. 1634. július 27.) a birodalom egyik legmagasabb kádi hivatalát, a hajdani főváros, Burszáét bízták rá. 1046. (kezd. 1636. június 5.) elején innét is letétetik, de nem sokkal utóbb, 1046. zilhiddze havában (kezd. 1637. április 26.) Muid Ahmed Efendi helyett a főváros kádi hivatalát kapja meg, s rangban már csak az anatóliai s ruméliai kádi aszker, no meg a sejhülszlám előzi meg.⁹¹ Időközben az anatólia kádi aszkeri hivatalt elnyert Muid Ahmed Efendi modortalan viselkedésével egyre szaporította ellenségeit, akik 1048. muharrem havában (kezd. 1638. május 15.), kihasználva Ahmed Efendinek egy botlását, elérik menesztését, s a fiatal szultánra igen nagy befolyással bíró bosnyák Ruznámcse dzsi Ibrahim tanácsára anatóliai kádi aszkerre Ibrahim Efendi földijét, Iszá Efendit nevezik ki.⁹² Az anatóliai kádi aszkerség azonban még nem az utolsó állomás Iszá Efendi életében. 1049. rebbiü'l-evvelében (kezd. 1639. július 2.) a Dijarbekirben korábban

– 1049. safer havában (kezd. 1639. június 3) – elhunyt Ebusszuud-záde Cselebi helyére ruméliai kádiaszkerré nevezték ki.⁹³ Az egykori budai magiszter ezzel eljutott a csúcsra. Urat s parancsolót már alig ismert maga fölött, ő viszont kádik és müderriszek ezreinek sorsa felől dönthetett. Hivatalát azonban csak rövid ideig, 1050. muharremében (kezd. 1640. április 23.) történt nyugdíjazásáig viselhette. Nyugállományba vonulása után nem telt el egy fél esztendő sem, s 1050. dzsemáziü'l-ahir havában (kezd. 1640. szeptember 18.) egy őszi napon, a hajdani budai mufti végleg befejezte evilági pályafutását.⁹⁴

Utódai még egy jó emberöltőn át oktatták a hódoltsági muszlim gyermekeket, s gondoskodtak az itteni igazhívók lelki és szellemi életéről, de 1686-ban, egy másik őszi napon, a visszafoglaló háborúkkal kezdetét vette az a folyamat, amely az oszmánok magyarországi uralmát elsodorta, s amelynek pusztításai után csak hírmondóba maradt egy-egy dzsámi.

A hajdani oszmán iskolamesterek itteni tevékenysége az őshonos lakosságban nem hagyott mélyebb nyomokat, s az általuk tanított műveltség az itt élő tömegek számára végig egy idegen, érthetetlen világlátás maradt. Bármennyire is kicsiny hatása volt a medreszéknek eleink kultúrájára, mégsem érdektelen, hogy a Magyarországon tevékenykedő oszmán értelmiség milyen szellemben készült fel iskoláiban későbbi feladataira. Eleinknek sem volt mindegy, hogy a budai kádi vagy defterdári hivatalban bigott iszlámhívók, avagy a keresztény rája ügye iránt is megértést tanúsító tisztviselők ültek-e.

JEGYZETEK

1 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Budapest, 1985², 216, 206.

2 Mecseteknek dzsámivá történt átalakítására vonatkozóan az isztambuli levéltárakban számos irat található. Vö. pl. Başbakanlık Arşivi: Cevdet Tasnifi, Evkaf no. 1415; uo.: Ibnül'l-Emin Tasnifi, Hatt-i hümayun No. 340.

3 Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa Gazi Husrev-Begove Biblioteke u Sarajevu*. II, Sarajevo, 1979, 867. (No. 1830)

4 Erre vö.: Hans Joachim Kissling, *The Sociological and Educational Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire*. In: *Studies in Islamic Cultural History*. Ed. G. E. Grunebaum. *The American Anthropologist*. Vol. 56. Nr. 2. Part 2. (Memoire Nr. 76.) 1954, 33. skk.

5 *Tezkire-i Şu'arâ al-Esrâr Dede*. MTA Keleti Gyűjtemény. Török Kéziratok Qu. 42. 97/a; ill. *Tezkire-i Riyâżî*. uo. O. 238. 108/a–b. (*Zeyl*). Vö. G. Ágoston, *16–17nci asırlarda Macaristan'daki Osmanlı aydınları*. In: *Beşinci Milleter Arası Türkoloji Kongresi. Tebliğler. III. Türk Tarihi*. Cilt 1. İstanbul, 1986, 7–8.

6 Esrâr Dede, i.m. 97/b. Vö. Zâkir Şükrî Efendi, *Die Istanbuler Dervischkonvente und ihre Scheiche (Mecmu'atı tekaya)*. Nach dem Typoskript von Mehmed Serhan Tayşî hrsg. von Klaus Kreiser. Freiburg im Breisgau, 1980, 31.

7 Erre és további műveireld.: Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan sonra mevlevilik*. İstanbul, 1953. 194.

8 K. Dobrača, *Katalog*. I. Sarajevo, 1963, 515–516.

9 J. Hammer-Purgstall, *A pécsi főtemplomban található keleti feliratokról: Magyar Aca-*
demiai Értesítő, 1844, 58–59.

10 Haas M., *Baranya*. Pécs, 1845, 338.

11 Evlia Cs., i. m. 235. Evlija itt Hâfiz (megh. 1390) Dîvân-ját, Sa^cdî (mgh. 1292) Gulis-tân-ját és Bûstân-ját, ^cOmar Hayyam (mgh. 12. sz. első fele) és Nizâmî (megh. 1213–14 ?) Dîvân-jait említi.

12 Szörényi László, *Valahány török bejt: Irodalomtörténeti Közlemények*, 1976, 706–713.

13 A mű egy csonka példányát az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (RMK I. 556). Ugyanott található a teljes műről készült mikrofilm (MF 2/3834). – Művelődéstörténeti szempontból a maga nemében egyedülálló s a szakirodalomban jószerivel teljesen ismeretlen munkát készülő dolgozatomban kívánom részletesen bemutatni.

14 MTA Keleti Gyűjtemény. Török Kéziratok. O, 215, 102/a.

15 Molla Husrev, *Gurer ve dürer tercümesi*. I. İstanbul, 1979, 95–96. Utóbb mások, köztük Birgevi is, idézték e hadísz. Vö. Fekete Lajos, *Mohameddán vallási és szellemi élet a törökkori Budán*. Budapest, 1941, (Kny. a *Tanulmányok Budapest Múltjából* IX. kötetéből) 19.

16 Vö. pl. Erdem Yücel, *Amcazade Hüseyin Paşa külliyesi: Vakıflar Dergisi* (a továbbiakban *VD*) VIII, 253–254.

17 Mészáros István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest, 1981, 259.

18 Fekete L., i. m. 19. A boszniai adatokra lásd: Hajrudin Ćuruc, *Školske prilike muslimana u Bosni i Hercegovini 1800–1878*. Beograd, 1965, 66.

19 Osman Ergin, *İstanbul mektepleri ve ilim, terbiye ve san'at müesseseleri dolayısıyla Türkiye maarif tarihi*. I–II, İstanbul, 1977, 83.

20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. II, Ankara, 1975³, 583, 1. jegyzet.

21 Hazai történezeink közül Szekfü Gyula illetve igen éles kritikával Evlija munkáját. Vö.: *Kütfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetírókról*. In: *Török Történetírók*. III, Budapest, 1916, 1–63. A külföldi szerzők közül legutóbb Klaus Kreiser minősítette Evlija adatait „használatlanoknak”. Vö.: *Medresen und Derwischkonvente in İstanbul: quantitative Aspekte*. In: *Économie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle)*. Jean-Louis Bacqué Grammont – Paul Dumont ed. Paris, 1983. 111. 10. sz. j.

22 Káldy-Nagy Gyula, *A török hódoltság elbeszélő és okleveles kütfőiről: Századok*, 1972, 647–652. Rámutatott, hogy Evlija Cselebi nem történetíró, miként Szekfü Gyula vélte, hanem útleíró, akinek apró megfigyelései kellő kritikával nagyon jól felhasználhatók (648). Vö. még Fodor Pál bevezetőjével Evlija Cselebi munkájának második kiadásához, i. m. 7–9.

23 Bár – miként erre Káldy-Nagy Gyula felhívta a figyelmet (i. m. 648–49) – Evlija Cselebi egyes visszatérő számain nem kell szó szerint értelmeznünk, hisz ezek csak annyit jelentenek, hogy „elég sok”, más esetekben adatai összeegyeztethetők az okleveles kütfőkkel. Lásd pl. az antepi szőlőtövek számát Evlijánál és a defterekben: Hüseyin Özdeğer, *XVI. yüzyıl tahrir defterlerine göre Antep'in sosyal ve ekonomik durumu*. (Türk Dünyası Araştırmaları Yayını 3.) İstanbul, 1982, 79.

24 Lásd pl. Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris, 1962, 495. 1. sz. j. és Bernard Lewis, *İstanbul és az oszmán civilizáció*. Budapest, 1981, 130.

25 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk abideleri*. In: *VD*. III, 218.

26 Császár Mihály, *A török közoktatásügy Magyarország hódolt területén. 1543–1686*. In: *Magyar Paedagogia* 1917, 251–52.

27 A Velics Antal fordításában olvasható (Velics Antal – Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II, Budapest, 1886, 1890) és Császár Mihály által is gyakran használt ilyen jellegű elszámolások erre csak egyedi esetekben s kritikával alkalmasak, de mivel különböző időkből és az ország legkülönbözőbb területeiről származnak, nem teszik lehetővé, hogy rekonstruálhassuk egy adott időben a hódoltsági mektebek számát. De óvatosságra int bennünket a kiadás több nyilvánvaló nyomdahiába (vö. pl. II, 356, 366), illetve a fordító számos helytelen értelmezése. Témánk szempontjából itt most csak egyetlen kifejezésre, a *mu^carrif* szó jelentésére kívánok kitérni. Ezt Velics Antal rendre „tanítónak” fordította (vö. pl. II, 371, ill. a szómagyarázatoknál). Az iszlám országokban kétféle tisztet betöltő személyt is jelöltek e szóval. Egyrészt több helyütt (pl. Ibn Battúta idején a krími emír udvarában) így nevezték azt az udvari ceremóniamestert, kinek a többi között az volt a feladata, hogy az uralkodó elé járuló vallási vagy

egyéb tisztségviselők nevét s címét hangos szóval előadja. Másrészt az Oszmán Birodalomban is így hívták azt a dzsámiban szolgálatot teljesítő alacsonyabb rangú tisztviselőt, aki péntekenként hálaimádságot mondott a dzsámi alapítójáért. Nyilvánvaló, hogy az elszámolási jegyzékekben szereplő *mu^carrif*-okon ez utóbbi dzsámiszolga értendő. – A szó jelentésére s fejlődésére lásd: M. Fuad Köprülü, *Vakfa ait tarihi istilahlilar meselesi – mu^carrif*. In: *İslâm ve Türk hukuk tarihi araştırmaları ve vakıf müessesesi*. İstanbul, 1983, 325–331.

28 Velics A., *i. m.* I, 416–419.

29 O. Ergin, *i. m.* 83.

30 MTA Keleti Gyűjtemény. Török Kéziratok, O. 215, 102/a.

31 Evlija Cselebi, *i. m.* 216.

32 Erre vö.: George Makdisi, *Madrasa and University in the Middle Ages: Studia Islamica* 32, 1970, 255–264 és legutóbb, kevés újdonsággal: Aptullah Kuran, *The Medrese and the University: Turkish Review Quarterly Digest* Vol. 1. Nr. 4., 1986, 91–101.

33 A korabeli források közül így osztályozta a medreszék egy, az 1660-as évekből származó összeírás: M. Kemal Özgerin, *Eski bir Rûznâme'ye göre İstanbul ve Rumeli medreseleri: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4–5, 1974, 263–290.

34 Kâtib Çelebi, *Kaşf az-zunûn 'an asâmi'l-kutûb va'l-funûn*. Ed. G. Flügel, 1835–1858, II., 195. A többi kommentárra és széljegyzetre lásd: uo. 194–204. Vö. még Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı medreseleri*. İstanbul, 1984, 54 és İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin ilmiye teşkilâtı*. Ankara, 1984², 25.

35 L. Fekete, *Das Heim des 'Ali Celebi, eines türkischen Defterbeamters in Buda*. In: *Vostočnye istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnoj i central'noj Evropy*. Ed. A. Tveritina. 2, 1969, 44.

36 A szakirodalom szerint a Kâtib Çelebinél is felsorolt şerhek közül (*i. m.* VI, 15–17) Taf-tâzânî és as-Sayyîd aş-Şarîf kommentárjait oktatták. Vö. Uzunçarşılı, *i. m.* 1984², 27, 4. jegyzet és Cahid Baltacı, *XV–XVI. asırlarda Osmanlı medreseleri*. İstanbul, 1976, 38, 109. jegyzet.

37 Lâtîfî, *Evsâf-i İstanbul*. İstanbul, 1977, 34.

38 Uzunçarşılı, *i. m.* (1984) 33–38.

39 K. Özgerin, *i. m.* 272. Bár az irat 292 medreszét említ, az összesítésben csak 288-nak a nevét sorolja fel.

40 Uo. 281, 283. Szendrő mint szandzsákközpont 1545 januárjában a budai beglerbégséghez tartozott, majd 1552-ben az újonnan kialakított temesvári beglerbégséghez csatolták. Vö. Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977. 9, 17. jegyzet, ill. 10, 24. jegyzet.

41 Császár M., *i. m.* 252.

42 Velics A., *i. m.* 407, 418–19. Vö. Császár M., *i. m.* 254.

43 Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár*. Budapest, 1914, 124.

44 İstanbul, Topkapı Sarayı Arşivi. D. 7000. 4/b. Erre és a pasa többi alapítványára lásd: Gy. Káldy-Nagy, *Macht und Immobilienvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert*. In: *Acta Or.Hung.* XXV, 1972, 441–450.

45 Közzétette: Szalay László, *Erdély és a porta 1567–1758*. Pest, 1862, 313–14. Idézte Káldy-Nagy Gy.: *i. m.* 447–448.

46 Közzétette: Káldy-Nagy Gy., *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982, 395–96.

47 Káldy-Nagy Gy., *i. m.* (AOH, 1972) 448.

48 Baltacı, *i. m.* 322. A medresze lecketermék és 12 hálókamráját (*hücre*) a vakufnáme említi. TSA D. 7000, 4/b. Vö. Káldy-Nagy Gy., *i. m.* 446.

49 Káldy-Nagy Gy., *i. m.* 447.

50 *Gazavât-ı Tiryâkî Hasan pâşâ*. MTA Keleti Gyűjtemény. Török Kéziratok, O. 216, 98/a.

51 *Taşköprüzâde, Eş-Şaqqâ'iq en-no'mâniyye*. Anm. und Übersetzung O. Rescher. Konstantinopel – Galata, 1927, 15. Vö. még M. Bilge, *i. m.* 23.

52 Erre lásd: Uzunçarşılı, *i. m.* (1984) 19–31; Baltacı, *i. m.* 36–43; Bilge, *i. m.* 40–63.

53 Uzunçarşılı, *i. m.* 15–16. Egy másik rendelet csak három esztendőt szabott meg.

54 MTA Keleti Gyűjtemény. Török Kéziratok, O. 215, 102/a.

- 55 M. Bilge, *i. m.* 48–49.
- 56 Az edirnei Bajezid medresze könyvgyűjteményében a Hidâya egy 311 lapos másolata mellett őrizték a műhöz Şadr aş-Şarî^c a al-Avval (mgh. 13. sz.) által írott kommentár (*Viqâya*) egy 112 lapos kötetét, s az ehhez Şadr aş-Şarî^c a aş-Şânî (mgh. 1346) által írott superkommentár (*Nuqâya*) egy 260 lapos példányát. Vö. Tayyib Gökbilgin, *XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar – mülkler – mukataalar*. İstanbul, 1952, 44–45; *Vakıflar kısmı*. A művet s kommentárjait a Balkán medreszéiben is megellehették a diákok. A szkopjei és bitolji medreszékre lásd. pl. Hasan Kaleşi, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arabskom jeziku*. Priština, 1972, 106, 191.
- 57 Thaly Kálmán, *A budai mufti könyvtára az 1684. és 1686. években: Magyar Könyv-szemle*, 1896, 339.
- 58 Gliša Elezović, *Turski spomenici. II/2. 1348–1520*. Beograd, 1940, 22.
- 59 Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages*. I, Oxford, 1895, 247, 430; II/1, 123–124; II/2, 524. 1. jegyzet; Joseph Aschbach, *Geschichte der Wiener Universität*. Wien, 1865, 320.
- 60 H. Sigrid, *Allahs Sonne über dem Abendland*. Stuttgart, 1967, 176. Vö. Terzioğlu, *Ortaçağ İslam-Türk hastahaneleri ve Avrupa'ya tesirleri: Belleten* 34, 1970, 142. Az itáliai kiadásokat is beleértve a 15–16. században Európában 36 alkalommal nyomtatták ki. Vö. Manfred Ullmann, *Islamic Medicine*. Edinburgh, 1978, 46.
- 61 Rashdall, *i. m.* II/1, 123.
- 62 Uo. I, 429. Ar-Râzî művének első hat fejezete az elméleti orvostudomány kérdéseit tárgyalja. A hátralévő részek az orvosi gyakorlatra vonatkoznak, ezen belül is a sebészetre, toxikológiára s láztanra. Vö. Fuat Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*. III, Leiden, 1970, 281.
- 63 Sezgin, *i. m.* 282.
- 64 Ullmann, *i. m.* 48–49; A mű hatására és fordításaira ld. uő., *Die Medizin im Islam. Handbuch der Orientalistik*. Hrsg. von Bertold Spuler. Erste Abteilung, Ergänzungsband VI, I. Abschnitt. Leiden–Köln, 1970, 281–282. A mű példányaira a különböző medreszékben lásd: Gökbilgin, *i. m.* 46–47; Elezović, *i. m.* I/1, 106, ill. II/2, 21.
- 65 Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul, 1982⁴, 135. M. Ullmann pedig a *Câmi*^c török fordítását említi, *i. m.* (1970), 282.
- 66 Manfred Götz, *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*. Bd. XII, 4. *Türkische Handschriften*. Wiesbaden, 1979, 382.
- 67 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri*. III, İstanbul, 1333/1915, 236.
- 68 Götz, *i. h.* A pasára lásd: Gévay Antal, *A budai pasák*. Bécs, 1841, 48–49.
- 69 Götz, *i. m.* 382–383.
- 70 Műveit lásd a 67. jegyzetben megadott helyen.
- 71 G. Makdisi, *i. m.* 260–62.
- 72 Uzunçarsılı, *i. m.* 45. skk. ill. 63. skk.; Baltacı, *i. m.* 26–27.
- 73 Baltacı, *i. m.* 26. Igen tanulságosak ilyen szempontból az *İlmîye* szervezet tagjainak életrajzai. A 16. századi viszonyokra jól használható a *Târîh-i Silsile-i 'Ulemâ* című kézirat. Lelőhelye: İstanbul, Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Ktp. No. 2142. Lásd pl. Mevlânâ Mehmed Çelebi kinevezését 29/a.
- 74 A megvesztegethetőségre lásd pl. *Kitâb-i müsteîfâb*. Ed. Y. Yücel. Ankara, 1983, 39. skk. (arab betűs rész). A kérdést Ahmed Mumcu dolgozta fel 1969-ben megjelent munkájában *Tarih içindeki genel gelişimiyle birlikte Osmanlı Devletinde rüşvet – özellikle adli rüşvet*. İstanbul, 1985².
- 75 Andreas Tietze, *Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581*. I, Wien, 1979, 175.
- 76 Baltacı, *i. m.* 322–323.
- 77 *Kaşf az-zunûn*. V, 438–440. Flügel közlésében Yudîn természetesen Budîn-ra javítandó. Az isztambuli kiadásban már helyesen Budîn olvasható. *Kaşf az-zunûn*. İstanbul, 1362/1943, II, 1624.
- 78 Életére vö. Tasköprüzâde, *i. m.* 187–191 és *Davhat al-Meşâyîh* *ma*^c *zeyl*. İstanbul, é. n. 15–16.

- 79 A kéziratokra lásd: C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*. II, Leiden, 1949, 568 ill. Supplement-Band, 641.
- 80 Taşköprüzade, *i. m.* 191.
- 81 *Davhat al-Meşâyîh*, *i. m.* 16.
- 82 *Kaşf az-zunûn* 440, ill. isztambuli kiadás 1624.
- 83 Baltacı, *i. m.* 323.
- 84 uo.
- 85 Fekete L., *Budapest a török korban*. Budapest, 1944, 183–184.
- 86 uo.
- 87 Gustav Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*. Bd. 3. Wien, 1867, 247. Megemlítiük, hogy Szarajevóban is őriznek egy fetvagyűjteményt, amelyben a többi között egy Ibrahim nevű budai mufti döntvénei is szerepelnek. Vö. Dobrača, *i. m.* II, 816.
- 88 Jellemző, hogy a zsitvatoroki békének Feridunnál közzétett bővebb szövege külön is kiemelte a török bizottságban helyet foglaló Habil budai kádiról, hogy nem csupán tudós ember, de a végek ügyeiben is jártas: „...ehl-i ^cilm olduğundan ğayri serhadiñ qudemâsından olub cümle ahlvâle vuqûf ve şu^cûrı olmağla”, vö. G. Bayerle, *The Compromise at Zsitvatorok*. In: *Archivum Ottomanicum* IV, 1980, 50.
- 89 Fekete L., *i. m.* (1944) i. h.
- 90 Gévay Antal, *Az 1627-dik évi september' 13-dikán költ Szónyi békekötés czikkelyei deákul, magyarul és törökül*. Bécs, 1837, 3, 11, ill. török szöveg 3.
- 91 ^cUşaqîzâde, *Zeyl-i Şaqâ'iq*. Hrsg. Hans Joachim Kissling (facsimile) Wiesbaden, 1965, 80.
- 92 *Târîh-i Na^cimâ. Ravzat al-Hüseyn fi hûlâşat ahhâr al-hâfîqayn*. III. h. és é. n. 331.
- 93 uo. 420; ^cUşaqîzâde, *i. m.*
- 94 ^cUşaqîzâde, *i. m.* 80–81.

Haraszti György

Szép új dal Budáról

Dán Róbert emlékének

I. Buda visszafoglalásának zsidó vonatkozású emlékei

A magyar vonatkozású zsidó régiségek szisztematikus gyűjtése, publikálása alig száz-
éves múltra tekint vissza. Először Kohn Sámuel gyűjtött össze és közölt kivonatosan
magyarul néhány, a törökkori Buda zsidó lakosságával foglalkozó genuin forrást a
Történelmi Tár 1879–1880-as évfolyamaiban, majd 1881-ben újra lenyomatta azo-
kat a „Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez” című könyvében.¹

A Budával kapcsolatos legfontosabb elbeszélő forrást, Schulhof Izsák „Megillat
Ofen”-jét Kaufmann Dávid, az Országos Rabbiképző Intézet professzora, a zsidó
történelem, kultúrtörténet és vallásfilozófia neves kutatója adta ki Trierben, a múlt
század végén, héber nyelven.² A műből hosszú ideig csak szemelvénynek is alig ne-
vezhető töredékek jelentek meg magyarul,³ Dán Róbert 1961-ben készült, kézirat-
ban maradt nyersfordítása⁴ már teljes szöveget ad, de ez a fordítás több helyen
félreérthető és értelemszerűen nélkülözi a szövegmagyarázatokat. Filológiai szem-
pontból nem kielégítő a Magyar Helikon „Budai Krónika” néven megjelentetett
1979-es kiadása⁵ sem.

A századfordulóig ismertté vált források felsorolása megtalálható Büchler Sándor
anyaggazdagsága miatt mindmáig nélkülözhetetlen, 1901-ben megjelent nagy mo-
nografiájában.⁶

Magyarul csak napjainkban került kiadásra⁷ a „Megillat Ofen”-hez szorosan kap-
csolódó, azt mintegy folytató „Szép új dal Budáról” című jiddis verses krónika.⁸
Továbbra is publikálásra vár az abban foglaltakat kiegészítő – megerősítő, részben
héber, részben jiddis nyelvű korabeli röplap.⁹

A magyarországi zsidók életének vizsgálatában az utóbbi évtizedekben megélén-
kült levéltári kutatások¹⁰ mellett nagy segítséget nyújtanak a régészeti ásatások
eredményeképp feltárt építészeti emlékek¹¹ és Scheiber Sándor fáradhatatlan mun-
kásságának eredményeképp összeállt corpus, a magyarországi zsidó feliratok impo-
záns gyűjteménye.¹² A kutatások súlypontja az utóbbi időben a tárgyi emlékek
feltárására koncentrálódott, de mint a „Megillat Ofen” kéziratvariánsának újbóli
előkerülése¹³ is bizonyítja, az elbeszélő források területén sem mondták még ki az
utolsó szót.

A török Buda utolsó éveinek zsidó vonatkozású emlékeinek egy lehetséges csopor-
tosítását az alábbi táblázat mutatja (Zárójelben a teljesség igénye nélkül a legfonto-
sabb kútfők, források, emlékek).

Tárgyi emlékek:

1. Architektúrális emlékek (Táncsics Mihály u. 23. sz. alatti kis zsinagóga a
Várnegyedben, a szemközti nagy zsinagóga oszlopfői az előző udvarán).¹⁴

2. Sírkövek (a különböző lapidáriumokban).
3. Feliratok (Táncsics Mihály u. 23. alatti gyűjtemény).
4. Numizmatikai emlékek (a Magyar Nemzeti Múzeum egykorú gúnyérme).¹⁵

Írásos források:

1. Irodalmi emlékek
 - a) Elbeszélő források (*Megillat Ofen, Ajn šajn naj lid fun Ofben*; Schulhof kommentárjai a gyászdalokhoz, Judá ben Kohen Efraim rövid összefoglalása a város visszafoglalásáról apja döntvénytárához írott előszavában)¹⁶
 - b) Gyászdalok (Schulhof 2 gyászdala)¹⁷
 - c) Hálaadó versek (Schulhof: „Háladal a csodás megmenekülésért”)¹⁸
2. Döntvénytárak (Askenázi Cvi döntvénytára, Kohen Efraim döntvénytára)¹⁹
3. Okiratok (Rabbitörvényszéki kihallgatási jegyzőkönyvek)²⁰
4. Mártírlisták (Wormsi mártírlista)²¹
5. Röpiratok (Szender Tauszk röpirata)²²

II. Zsidók a hódoltsági Budán

A hódoltság kori Buda zsidó lakosainak életét először²³ Büchler Sándor rajzolta meg máig ható érvénnyel, nagy művének V–VIII. fejezetében.²⁴ Buda törökkori zsidó lakosságának vonatkozásában lényegileg a Büchler által mondottakat ismétli meg Szekfű a *Magyar Történet* megfelelő részében,²⁵ az ő fogalmazása érződik ki Károlyi Árpád grandiózus monográfiájának Wellmann Imre által átdolgozott második kiadásából.²⁶ Fekete Lajos 1944-ben, illetve Fekete Lajos – Nagy Lajos 1973-ban megjelent, a hódoltságskori Buda(pest) történetével foglalkozó művéből.²⁷ A Büchler által rajzolt képet erősítik meg a 60-as és 80-as évek részletkutatásai és nagy régészeti feltárásai is. Legutóbb, a Budai Krónikához írott utószavában, Szakály Ferenc foglalkozott a török uralom alatt élő (budai) zsidók életével, társadalmi szerepével, viszonylagos védettségével.

A mohácsi csatavesztés után a Budát is elfoglaló Nagy Szulejmán a budai zsidókat – más meghódított városok iparos- és kereskedőelemeihez hasonlóan – a balkáni városokba és Isztambulba telepítette át. Az elnéptelenedett budavári Zsidó utcában 1538 után bukkannak fel újból zsidó telepések.²⁸

Buda végleges török megszállása után a korábban teljesen német jellegű hitközség részben keleti jellegűvé vált. Cseh- és Morvaország, az örökös tartományok szülöttei mellett nemcsak Esztergomból és Ráckevéről beköltöző zsidókról vannak adatok, de Száfedről, Szemendriából (Szendrő), Konstantinápolyból, Belgrádból, Szalonikiból, Szófiából, Plevnából, Drinápolyból (Edirne), Plovdivből (Filibe), Kavalából, Vidinből és Szarajevóból érkezőkről is.²⁹ A török birodalomban állandósult létbizonytalanság és a végvidéken békeidőben is fennálló háborús állapotok következtében a zsidó lakosság fluktuációja igen nagy méreteket öltött; például az 1546-ban Budán összeírt keleti zsidók 1559-re szinte egytől egyig megszöktek.³⁰

A budai zsidók a 16–17. század leggazdagabb és legnépesebb magyarországi hitközségét alkották,³¹ számuk 1580-ban Büchler szerint 800 körül volt.³² A 15 éves háborúban a hitközség majdnem teljesen elnéptelenedett, de a zsitvatoroki békeszer-

zódás után újból benépesült. 1660-ban a zsidónegyed lakosainak száma meghaladta a háború előtti³³, az 1670-es években pedig még tovább is nőtt.

Az általánosan elfogadott nézet szerint a litvániai, alsóausztriai és morvaországi menekültekkel is gyarapodott budai zsidóság 1686-ban mintegy 1000 főt számlált, annak ellenére, hogy az ostrom elől számosan elmenekültek.³⁴

Az 1686-os ostrom idején a Magyarországon kimondottan nagyvárosnak számító Buda népessége, az odamenekült törökökkel és a megnövekedett számú helyőrséggel együtt körülbelül 21–24 ezer volt.³⁵ (Összehasonlításképpen 1849-ben Budán – ahol csak 1783-tól telepedhettek meg tartósan – 4976, Pesten pedig – 1834-ben – mintegy 2000 zsidó élt.)³⁶

A budai zsidók elkülönítése-elkülönülése, a gettó, a török világban is fennmaradt. A *mahalle-i jahudiján* ott volt, ahol régen, a mohácsi vész előtt állott, a mostani Tánácsics Mihály utcában. A várbeli területen kívül, a mai Komjádi uszoda körül laktak és a Vízivárosban, amelyet nagyszámú zsidó lakossága miatt Zsidóvárosnak is neveztek. A temető valószínűleg a mai Hunfalvy utca alatti lejtőnél volt.

A Budáról előkerült 100-nál több héber feliratú sírkő neveinek elemzése azt mutatja, hogy Mohács után is túlnyomórészt német eredetű zsidóság települt Magyarországra és nem spanyol, szefárd rítusú. Német volt a hitközség hivatalos nyelve is. Ugyanakkor a hódoltság korabeli budai feliratok meglehetősen egységes, a középkeletől elütő formájúak, nyelvezetük nagyon egyszerű, gyakran ortográfiailag hibás, török nyelvi befolyást tükröz.³⁷

A törökök pusztán vallásuk miatt nem alkalmaztak különleges bánásmódot a zsidókkal szemben, így ha azok – a lakosság más rétegeihez hasonlóan – szenvedtek is az oszmán birodalom 17. századra állandósult válságából származó megpróbáltatásoktól, a létbizonytalanságtól, mégis kedvezőbb helyzetben voltak, mint a keresztény Európa országaiban élő hitsorsosaik.³⁸ A közép-kelet-európai üldöztetések elől menekülő zsidók szívesen költöztek a török uralom alatt lévő területekre, így Budára is. Nem csoda, hogy ezek a zsidók magukénak érezték a török hódoltságot, és adott esetben életük, vagyonuk védelmében – így a 15 éves háború során vagy az 1680-as évek ostromaiban – fegyverrel is részt vettek a várost ostromlók elleni küzdelmekben.

Evlíja Cselebi jegyzi fel útleírásában, hogy a 16. század ismétlődő ostromainak egyikében „... a város védelmében résztvevő ... zsidók egy-egy darab patkánymérget vettek a kezükbe, és zsidó nyelven azt mondogatták egymásnak: 'Ha az ellenség bejön a várba, a mérget megnyaljuk, meghalunk vagy megmenekülünk?' A budai zsidók között mai nap is közmondás ez: 'Nyalunk-e?'”

Ugyancsak ő számol be arról is, hogy – a korabeli híresztelések szerint – a császári katonák a fogságba kerülő budai zsidókat törökbarátságuk miatt nyársbahúzva megsütik.³⁹

A kor intoleráns vallási felfogása, fanatizmusa, párosulva a zsidók törökszimpatíja és idegensége miatt érzett gyűlölettel, valamint a gazdasági tevékenységük iránti féltékenységgel és irigységgel, gyakran vezetett üldöztetésekhez, fosztogatáshoz, pogromokhoz, ami viszont újabb zsidókat kényszerített arra, hogy török területre költözzenek.

Külföldre menekültté vált a helyzet a nagy háborúk idején, amikor a felzigatott

néptömegek a szomszédságukban élő zsidókat tették felelőssé a keresztény fegyverek esetleges kudarcáért.

Így Buda 1684. évi sikertelen ostroma után az akkor Velencéhez tartozó Padova 800 zsidó lakosa között véres pogromhoz szolgáltatott ürügyet az a rémhír, hogy a város védelmében résztvevő budai „30.000 zsidó milliomos” a fogságba esett keresztény katonák ellen bujtogatja a törököket, azokkal versenyezve kínozza, gyilkolja őket.⁴⁰

A zsidókkal szembeni türelmesség jól jövedelmezett a szultáni udvarnak: „adózóként és kölcsönzőként – alkalmasint kényszerű kölcsönzőként – egyaránt a birodalom legjobban nyírható alattvalói közé tartoztak. A török birodalomban felhalmozódott kereskedőtöke jelentős része éppen az ő kezükön forgott...”⁴¹

Ami konkrétan a budai zsidókat illeti, a hús-, só-, borkereskedés mellett adó- és vámbérlőként, kincstári hivatalnokként tevékenykedtek, s közülük kerültek ki az orvosok és számos iparúzó is.⁴²

A mintegy ezer budai zsidó három rítust követett: az askenázit (németet), a sáfardot (spanyolt) és a szírt. Feltehetőleg a megoszlásnak megfelelően Budán előbb két, majd 1674-től három zsinagóga működött; kettő a mai Vár területén, a harmadik a Vizivárosban (ennek helye mindmáig ismeretlen). A kor elzárkózási szellemének megfelelően a budai zsidók műveltsége csak a zsidó tudomány művelésére szorítkozott. Budán, „a bölcsek és írástudók nagy városában” tanuló és imádkozó egyletek voltak; talmudiskola működött. A hitéletet különféle jótékonyági egyletek – így a betegápoló, szegényruházó, temetkezési egylet – tették teljessé. A budai zsidók aktívan kivették részüket a zsidó foglyok kiváltásából, s jelentős adományokkal támogatták szentföldi hitsorsosaikat.⁴³

A már említett magyar vonatkozású irodalmi alkotások és egyéb írásművek mellett a szellemi életnek, a Budán élő vagy budai származású írástudók sokoldalú irodalmi munkásságának számos emléke maradt fenn, beleértve a misztikus és messianisztikus műveket is,⁴⁴ bár ezek színvonala meglehetősen provinciális.

III. Buda zsidó lakosságának sorsa 1686-ban

Bécs sikertelen ostroma után 1684-ben megkezdődött a török által megszállt magyar területek végleges felszabadítása. A keresztény seregek 1684-ben megkísérelték Buda visszavívását, de a Visegrád és Vác alatt győzedelmeskedő fegyverek az „iszlám pajza” alatt 109 napos eredménytelen ostrom után végleg kudarcot vallottak. A hődolsági Buda végnapjait örökíti meg a torrások előszámlálásánál már említett kortárs budai zsidó emlékiratíró, Schulhof Izsák, akinek *Megillat Ofen* című krónikája és két „kiná”-jához, gyászdalához írott magyarázatai⁴⁵ nagy segítséget nyújtanak az 1684-es és 1686-os ostrom zsidó vonatkozású eseményeinek tisztázásához. Schulhof Prágából származott, és az 1686-os ostrom után ismét Prágában talált otthont és nyugvóhelyet. „Neves család sarja, rokonságában a legendás prágai Hoher Rabbi Löwvel és a wormsai Bacharachokkal.”⁴⁶

Schulhof *Megillat Ofen*, magyarul *Budai Krónika* néven számontartott műve különösen olvasmányos, drámai fordulatokban gazdag, értékét csak fokozza, hogy viszonylag kis terjedelme ellenére számos máshonnan nem ismeretes gazdasági, hely-

rajzi, a gettó életével kapcsolatos kultúrhistóriai és eseménytörténeti adattal szolgál. Művéből ítélve Schulhof racionális elme, az általa közölték hitelességét erősen valószínűsíti az a tény, hogy ellenőrizhető állításai – és egyedül a *Budai Krónika* kronológiailag igazolható dátumainak száma húszon felül van – más korabeli forrásokkal összehasonlítva, meglepően pontosak. Természetesen Schulhofnál is számos tévedés mutatható ki,⁴⁷ de az általa rajzolt kép lényegileg elfogadható, és ami még fontosabb, mint az események szemtanúja és áldozata, az ostromlott zsidók érzéseit tolmácsolja.

Az 1684-es ostrom előtt a császáriakkal szimpatizáló zsidók megszöktek a városból, míg a visszamaradtak tevékenyen részt vettek a város védelmében. Buzgalmukat csak fokozta, hogy a hódoltsági keresztények által is támogatott ostromlóknál – a szállongó hírek szerint – nem számíthattak irgalomra.⁴⁸ Mind az ostromlók, mind az ostromlottak között járvány, éhínség pusztított, a körülzárt városban a rozkenyér eltűnt, a hús ára ötvenszeresére, a boré pedig tízszeresére szökött fel.⁴⁹

A török Buda elestét hozó 1686-os ostrom a korábbinál jobban előkészített és módszeresebb volt, az ostromgyűrű fokozatosan zárult be a védők körül. Elsőnek a Zsidó- vagy Víziváros jutott a császáriak kezébe, mivel annak két évvel korábban lerontott falait a budai török parancsnok védelem nélkül hagyta.⁵⁰ A Várba menekült, földalatti pincékben megbújó, éhség, rettegés gyötörte zsidók között nagy pusztítást okoztak a császári lövegek. A bombák összeűzták házaikat, és sokat megöltek közülük.⁵¹ Számos zsidónak az ostromgyűrű teljes bezáródása előtt sikerült a városból kiszökni, egyesek az akkor még török kézen levő Székesfehérvárra, mások Szarajevóba menekültek.⁵² Az 1684-es ostromhoz hasonlóan 1686-ban is részt vettek a gettó lakói a vár védelmében. Sorshúzás után a fegyverforgatásra képes férfiak közül – szombat kivételével – naponta 20-at választottak ki, akik lőport, ágyúgolyót, fát, követ, vizet vittek a katonáknak, s tolmácsi szolgálatot teljesítettek.⁵³

A török Buda végzete szeptember 2-án teljesedett be; a délután megindult utolsó roham során először a vár északi, észak-nyugati része – benne a zsidónegyed! – jutott a császári és brandenburgi csapatok kezére, majd a Várpalotába szorult törökök és az oldalukon küzdő (napi soros) zsidók is megadták magukat. „Nem százával, hanem ezrével feküdtek a holttestek az utcákon, s közöttük meg a házak üszkös romjai közt csoportosan járt a zsákmányra szomjas katona, hogy a pincékben, rejtékhelyeken megbújó embert, eldugott kincset élete veszélyeztetésével is felkutas- sa.”⁵⁴

A Buda török és zsidó lakossága körében kitörő pánikban sokan a vár falairól leugrálva próbáltak elmenekülni, de a mélységben pusztulásukat lelték. Mások családjukkal és vagyonukkal a dunai hajókon keresnének oltalmat, a Vízirondella mellett azonban – a mai Ybl Miklós tér tájékán – a magyar talpasok utolérlik, lekasza- bolják, megfojtják őket, s elszedik vagyonukat; sokan a vérszomjas katonák elől menekülve a Dunába ugorva pusztulnak el.⁵⁵

Mintegy száz, a zsinagógába menekült zsidó németül kért kegyelmet Hans Adam Schöningtől, a brandenburgiak parancsnokoló tábornokától. A zsinagógába behatoló német muskétások és magyar huszárok azonban az odamenekültek közül sokat lemészároltak.⁵⁶

A zsinagógai vérengzésből megmenekült zsidók egyike ezer, másik tízezer, megint másik huszonötezer tallér⁵⁷ váltságdíjat ajánlott fel életéért cserébe; némelyik családjá szabadságáért a város falainak felépítését ígerte. Egy spanyol tudósítás szerint a budai zsidók német nyelvű emlékiratban kérték Schöninget, hogy Budán maradniassanak, és vallásukat szabadon gyakorolhassák. A tábornok *salvus conductust* ígért nekik hetvenezer forint váltságdíj fejében, mely összeg felét magának óhajtott megtartani, a többit pedig a lotharingiai herceg és a vezérkar tagjai közt felosztani. A váltságdíj összegyűjtéséért prágai, drewitzi és michelsbergi zsidók kezeskedtek. A kegyelmet nyertek közül a leggazdagabbakat a tábornok egy pincébe csukatta, néhányat elrejtett értékei előhozatalára kényszerített. Schöning egy pincében tényleg kincsre bukkant, melyet I. Lipót császár részére foglalt le.⁵⁸

A sikeres ostrom eredményeképp a gettót a brandenburgi zsoldosok kerítették hatalmukba, akik minden számukra értékes holmit elzárkányoltak. Am számos tóratekerceset, több mint száz héber könyvet a lángoknak hagytak martalécul,⁵⁹ miként erről Schulhof is beszámol *Nagy Gyászdalá*-nak (*Kiná G^edolá*) 25. versszakában.⁶⁰

*„Ezért sírok éjt s napot, s nincs ki vigasztalna.
A sok száz szent könyvért, amelyen tapodtak,
Darabokra tépve a házak ablakait tapasztották be velük,
Vagy az utcák sarába vetették.
Ó miképp lett parázna nővé az egykor oly hűséges város!”*

Gróf Marsigli hadmérnök⁶¹ és Szender Tauszk⁶² érdeme, hogy néhány tűzből kimentett héber kódex mindmáig fennmaradt.

Egyes korabeli beszámolók állítása szerint 1500 török és zsidó asszony meg gyermek került fogságba, más – nyilván téves adatot tartalmazó – források viszont 2500, a császári hadvezérek parancsára életben maradt zsidóról tudnak.⁶³ A kutatás mai állása szerint mintegy 6000 török⁶⁴ és 500 zsidó⁶⁵ került a győztesek kezére.

A városban 3 napig tartó tűzvész tombolt; az 1686. szeptember 4-én a tüzet eloltó és hullákat szállító, eltakarító török és zsidó foglyok már csak a teljesen elpusztult *mahalle-i jahudiján* romjait tisztíthatták el.⁶⁶ A törökök 1686-os kiűzése a budai „...zsidó hitközség végét is jelentette. A körülbelül ezer budai zsidó közül a fele elpusztult, a másik felét rabszíjra fűzötten szállították el a császáriak Budáról.”⁶⁷

IV. A „Szép új dal Budáról”

A *Budai Krónika* mellett a legfontosabb és legterjedelmesebb elbeszélő forrás az *Ajn sajn naj lid fun Ojben* című, a korabeli európai hitközségeket évekig foglalkoztató mentőakciót elbeszélő jiddis nyelvű verses krónika.

A költeményt – Fürst szerint – először Carmoly említi Löw Lipót *Ben Chananja* című folyóiratának VII. kötetében; rövid ismertetése M. Brann tollából a *Monatschrift* 1881-es évfolyamában⁶⁸ található.

Brann tartalmas dolgozatában idézi az első strofa első sorát, felhívja a figyelmet,

hogy a versfők R. Szender ben Joseph Tauszk nevét tartalmazzák.⁶⁹ (Tanulmányában Brann közli a Tauszk féle „Röplap”-ot is.)

Brann értekezése némileg bővített formában Gräber *Ócár ha Szifrot* című folyóiratának I. kötetében is megjelent,⁷⁰ Tauszk neve Kaufmann „Az utolsó kiűzetés” című könyvében⁷¹ is feltűnik.

Nagy művében Büchler Sándor is a Brann féle röplap-publikációt hasznosítja, csupán megemlíti a „német-héber dal”-ként aposztrofált költeményt; Tauszk mentőakciójának ismertetésekor az előbbire támaszkodik.⁷²

Mint már említettük, a „judenteutsch” (ójiddis) *Ajn sajn naj lid fun Ofben* (németül *Ein Schön neu Lied von Ofen*, magyarul *Szép új dal Budáról*) héber betűkkel írott teljes szövegét az Oxfordban őrzött kis oktávformájú könyvecske alapján Fürst Aladár adta ki újból. Ugyancsak tőle származik a verses krónika bevezetés-részletének és utolsó strófájának magyar átültetése, valamint a költemény tartalmának prózai összefoglalása az 1936-os IMIT Évkönyv számára írott jubileumi cikkében.⁷³

Nem számítva Szakály Ferenc Fürstre visszanyúló utószavát,⁷⁴ az első (magyar) nyelvű ismertetés mindmáig az utolsó is maradt.

A *Szép új dal Budáról* egy jiddis nyelven írott verses krónikákat tartalmazó gyűjteményes kötetben maradt fenn; a versezet eredeti kiadása 1688-ból való, a prágai Bak (Bäck, Beck?) nyomdában készült nyolcadrét kötet 14 oldalából a költemény az előszóval együtt 13 oldalra terjed ki, a 14. a címlap.

A kis kötet az oxfordi Bodleianában található (Opp. 8°—1103, Steinschneider Nr. 3654).⁷⁵

A verses krónika szerzőjének nevét a mű 52. strófája tartalmazza, aki, mint a szövegből kitűnik, az egyébként teljességgel ismeretlen Ahron ben reb József, egyike a Tauszk által megmentett és kiváltott budai foglyoknak.⁷⁶

A több jóakarattal, mint hozzáértéssel készült költemény verses előszóból és 55 strófából áll, az első 22 szakasz versfői a héber ABC-t, a 21—51.-é pedig a mű hőséinek, Szender Tauszknak nevét és lakó- (ill. származási) helyét tartalmazzák: *Haravrabenu (hr''r) Szender ben haravrabenu (hr''r) J (o) széf Tojszik me k^ehila kadasa (mq''q) Prag* = A (hit) tudós Szender, a (hit) tudós József Tauszk fia, a prágai hitközség tagja.

Minden strófa azonos refrénnel, a zsinagógai költészet egyik kedvelt műfajából, a *Bünbocsánatért esdő imá*-ból (*Szelichot*-ból) ismerős fohással zárul: *Jirce ha Sém haja ozer tánu!* — Az Úr (Isten) legyen segedelmünk!

A Prágában nyomtatott könyvecske minden strófája új bekezdéssel kezdődik, a versszakokon belül azonban az egyes verssorok elkülönítésére csak a sorvégjelző pontok szolgálnak, ami az áttekinthetőséget erősen megnehezíti. Az elég hosszadalmas, gyakran szöszaporító költemény értelmét az erőltetett rímek és döcögő sorok, amelyekben csak itt-ott lüktet némi ritmus, helyenként homályossá teszik.

Az eredeti írásképp és a kezdetleges rímek alapján a versszakok tagolása, az egyes versszakok elkülönítése elvégezhető. A verssor- és mondatvégek általában egybeesnek, de néhány strófán belül enjambement is megfigyelhető. Ez feltehetően nem tudatosan használt költői eszköz, miként a strófán belül a verssorok számának ingadozása (számuk strófánként 5–8 között változik); valamint a soron belüli szótag-

számváltakozás sem szándékos. Mindez a szerző fogyatékos poétikai ismereteiről tanúskodik.⁷⁷

A héber szókkal tarkított német–zsidó zsargonban írott, őszinte háláról és mély vallásosságról tanúskodó versezet nyelve és helyesírása a korabeli német írásokhoz hasonlóan barokkosan kusza és inkonzekvens.⁷⁸

A gettók népéhez szóló verses előszó⁷⁹ a vándornyomdák ponyvafüzeteinek fellegzősen fontoskodó, vásári hangulatot árasztó „históriás ének”-stílusában foglalja össze az *Ajn sajn naj tid fun Ojben* tartalmát:

*Szép új dal Budáról*⁸⁰

*Egy új dalt hadd kezdjek meg,
Buda Szent Gyülekezetében mi minden esett.
A kint és bánatot, mit elszenvedtünk ott
E dalban megírom én legott.
Rav Rabénu Szender, Rav Rabénu Tauszk József fia, így hívják a férfit,
Ki saját kezébe vette a foglyok ügyit.
Nagy csodákról olvastok majd benne,
Miket a jeles ifjú cselekedte.
Azér' hát kedves népek, jertek, fussatok sietve,
Hogy e könyvecskéből mindegyikötök venne
Itt, Prága Szent Gyülekezetében,
Urunk, Lipót római császár felséges parancsolónk – növekedjék dicsősége –
uralkodása idején,
A kis időszámítás 448. évében⁸¹
Reb Bak Jehuda nyomdász – igaz emléke legyen áldott – fiai keze által.*

Aharon ben reg József elbeszélése szerint fogyóban volt a kenyér, inség és nyomor tizedelte a népet, amikor a császári hadsereg körülfogta Buda falait. Eleinte mégis vígan voltak az itteni zsidók, bizakodtak, hogy nem esik bántódásuk, de miután Áb hó negyedikén⁸² meghasadtak a falak, kétségbeesésükben Istenhez fohászkodtak irgalomért.

Az események hírére Bécsben reb Sámuel Heidelberger (ismertebb néven Sámuel Oppenheimer) és a jeles ifjú, a prágai reb (Alek) Szender Tauszk tanácskozásokat folytattak, miképpen lehetne „Buda Szent Gyülekezetének” zsidóit megmenteni.

Tauszknak álmában egy öreg ember jelent meg, és fölszólította, hogy siessen a segítséggel, ne késlekedjék. Rögtön hajóra szállt, és még időben Buda alá érkezett. Fölkерeste a császári főparancsnokot, elnyerte jóindulatát:

*Reb Szender a Lotharingi hercegtől ígéletbe kapta,
Hogy minden zsidó élete meg lesz hagyva.
Háromszor hirdette ki a herceg minden seregben,
Tilos a zsidókat megölni, mind vigyék fogolymentben.
Az Úr tegyen segedelmünk!⁸³*

Ezidőtájt a várba szorult zsidók körében nagy volt a pánik; az ostromlók ágyúi szüntelenül lőtték a várat, benne a szomszédságukban levő (hajdani) keresztény templomot, az emberek egymás nyakába borultak, pénzüikkel, vagyonukkal nem törődve egyre csak imdákoztak, hisz nem tudhatták, hogy kívül érkezik a szabadító, a megmentő. Voltak ott németek is – a szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy német foglyokról vagy az ostromlókkal szimpatizáló, „németes” zsidókról van-e szó,⁸⁴ de azok egy szót sem mertek szólni, nehogy (a törökök) vízbe fullasszák vagy tűzzel emésszék el őket.

Az ostrom vége felé Tauszk a fővezértől engedélyt kért, hogy ő is a benyomulók között lehessen, mivel ki akarja váltani a budai zsidókat. A vereszet tanúbizonysága szerint Lotharingiai Károly kétszer is elrendelte, hogy tisztjei muskétásokat vigyenek magukkal; a zsidó férfiakat és nőket elegyest gyűjtsék a zsinagógába, tűzzék ki eléje a császári zászlót, hogy a benn levőket senki se bántassa.⁸⁵

Sok csapatvezér és tiszt kíséretében Tauszk bejutott a városba, ahol az előrenyomuló keresztény katonák minden ellenállót lemészároltak, darabokra vagdaltak. Patatokban folyt a vér, a nagy tömegben még a zsidókat és a törköket sem lehetett egymástól megkülönböztetni. Miközben az elfoglalt városban megkezdődött a szabadrablás – számosan a menekülő zsidók közül a szent tóratekercseiket is sorsukra hagyták –, a helyi viszonyokkal nem ismerős Tauszk, utcáról utcára bolyongott, keresve a zsidó utcát (a gettót). Egy helyen Tauszk csodamód három zsidóra bukkan, akik elvezették a gettóba. Ott reb Szender mindenkit megszólított, és aki tudta a *Šemá Jiszlél* imát, azt betuszkolta a zsinagógába.⁸⁶ Tauszk a budai rabbi-törvényszék vezetőjét, bizonyos reb Hirsch-et is kimentette üldözői kezéből.⁸⁷

Néhány zsidó családfő (feltehetőleg a váltságdíj zálogaként) tóratekercseket vitt a brandenburgi parancsnoknak, Tauszk ezeket a férfiakat is megmentette, de egyébként a gettó környékén olyan nagy volt a fejtelenség, hogy elszakadt a férj a feleségtől, szülő a gyermekétől. A kétségbeesett emberekbe, akik között ott voltak az előkelőnek számító rabbik és kántorok is, az odasietett Tauszk öntött bátorságot; megígérte, hogy megvédi és szabaddá teszi őket, ez némileg csillapította a pánikot.⁸⁸

Tauszk a zsidó foglyokat hajón Pozsonyba akarta szállítani, a Duna felé haladtukban azonban ismeretlenek vették körül a menetet, és sokat megöltek közülük, így a 87 éves bábaasszonyt is.⁸⁹ Végül Tauszknak 274 fogollyal sikerült hajóra szállnia. A behajózott zsidók közül a kiállott viszontagságok és a szűkös élelem miatt számosan elpusztultak, jóllehet Tauszk gondoskodott számukra kenyérről és vízről. A foglyokra 34 császári lovaskatona vigyázott, akiknek az ételmezése naponta 30 rajnai forintba került.⁹⁰

Pozsonyba érve a zsidó foglyok újraszülöttnek érezték magukat, nem gondoltak elvesztett javaikkal sem, csak az búsította őket, hogy mit sem tudtak hozzátartozóik hol- és howylétéről.

Miközben még további, mintegy 70 foglyot gyűjtöttek Tauszk számára össze, ő Bécsbe sietett, ahol éjjel-nappal tanakodott Oppenheimer Sámuellel. Tauszknak sikerült császári ajánlólevelet, a lengyel királytól pedig áthaladási engedélyt szerezni, ezekkel felszerelve tért vissza a foglyokhoz. Negyven lovas kíséretében vonult be Pozsonyba, Tauszknak 40, Oppenheimer ügynökeinek 22 „elvesztett” (?) foglyot

sikerült visszaszereznie, ezekkel és a korábban összegyűjtött zsidókkal indult tovább.⁹¹

A zsidókat foglyul ejtő tisztek nem fogadták el Tauszk igazoló- és ajánlóleveleit, és követelték, hogy azonnal fizesse meg a 21.000 rajnai arany (forintra) rúgó váltságdíjat.⁹² Mivel reb Szender ezt az összeget nem tudta azonnal megszerezni, börtönbe vetették. Tauszk levelet írt a hitközségeknek, azok is írtak érdekében mindenfelé, hogy segítsenek neki. Többek között Prága is küldött 1000 tallért.⁹³

Sokáig tartott a váltságdíj összegyűjtése, Tauszk hosszú fogságot szenvedett, pedig ő sem idejét, sem energiáját nem kímélve, saját vagyonát is a rabok kiváltására fordította.

Mint a vers utolsó strófáiból kitűnik, Tauszk a budai Aharon ben reb Joszefet és 5 társát is kiváltotta, 80 tallért költött rájuk saját pénzéből. 15 kocsival Nikolsburgba vitte őket és gondoskodott családjuk felkutatásáról is. Aztán minden fizetség nélkül, „csak úgy” távozni hagyta őket.⁹⁴ Tiszteletére Aharon ben reb Joszef⁹⁵ dicsérő nótát szerzett, hogy az mindenhol a világban hirdesse Tauszk nemes tettét és önzetlenségét.⁹⁶

V. A „Szép új dal Budáról” és a „Röplap”

Az *Ajn sajn naj lid fun Ojben*-hez közvetlenül kapcsolódik és az abban írottak hitelességét nagyban megerősíti a költeményt mintegy kibővítő, értelmező, folytató, évszám és kiadási hely nélküli,⁹⁷ jiddis (és részben héber) nyelvű röplap, amelyet a II. világháború előtt a wroclawi könyvtárban⁹⁸ őriztek. A „Röplap” Tauszk saját munkája, tetteinek igazolására, kérelmének, gyűjtőkörútjának igazolására nyomtatta ki.

A röpirat jelentőségét csak fokozza, hogy az Aharon ben reb Joszef által jeles ifjúnak nevezett reb Szender Tauszk, vagy más olvasat szerint reb Alexander Taussig (Süsskind) életéről, körülményeiről csak annyi ismeretes, amennyit magáról a „Röplapban” elárul, a neve előtt álló R (Ravrabénu, reb) betű nem foglalkozására, rabbii méltóságára utal, hanem a művelt embernek, az írástudónak kijáró megtiszteltetés jele.

A fólióméretű „Röplap” első oldalán egy primitív fametszet látható, a képen Mózes térdelő alakja, amint a Sínai hegyen átveszi a kőtáblákat. Körülötte naív ábrázolásban a nép képviselői. A rajz jobboldalán lévő héber és a baloldalán található jiddis szöveg megegyezik; benne Mózeshez hasonlítja magát a szerző – Mózes Izráél legfőbb megváltója, de ő, Tauszk is megszabadította Buda menekültjeit a haláltól, amit Isten érdemül tudjon be neki!

A rajz alatt rögtön kezdődik a főszöveg, Tauszk bemutatkozik és közli, hogy a budai hitközségből 270 zsidó rabot és 35 tóratekercset mentett meg; e tetteről igazolásai vannak rabbiktól, hitközségektől, de világi uraktól, fejedelmektől, császároktól is.

Röviden elbeszéli mentőakciója történetét és az azt követő megpróbáltatásait.⁹⁹ Mint írja, I. Lipót császártól (ha igaz, nyilván Oppenheimer Sámuel közbenjárására!) a budai zsidók számára védőlevelet szerzett, amelyet Lotharingiai Károly hercegnek

adott át. A herceg pénzigéret fejében az ostrom utolsó napján háromszor hirdettette ki napiparancsban, hogy az ostromló sereg katonái kíméljék meg a várbeli zsidók életét.

Tauszk a herceg menlevelének védelmében a császáriakkal együtt benyomult Budára. Állandó életveszélyben forogva sajátkezüleg hajtotta a férfiakat, asszonyokat a zsinagógába. Az épület elé őrséget állíttatott, amely ekkor és később, a hosszú út alatt, fizetség és „kenőpénz” ellenében megvédte a „sulba” gyűjtött embereket. A foglyokért cserébe váltságdíjat ajánlott, amelynek megfizetéséig megbízható kezeseket állított.

Sikerült neki 270 embert és 35 tóratekercset sértetlenül Nikolsburgba szállítania.¹⁰⁰ Megkezdte a váltságdíj összegyűjtését, de az összeg gyors megszerzésével kapcsolatos reményei meghiúsultak. A nikolsburgi hitközség azt hajtogatta, hogy nem tudja a pénzt előteremteni, mivel jótékonyágát már más foglyok vették igénybe. A törökországi zsidóktól várt nagy pénzösszegek sem érkeztek meg, mivel az ottani zsidók anyagi erejét kimerítette lengyelországi hitsorsosaik kiváltása.

A váltságdíjat hiába sürgették, a többször módosított határidő újra meg újra lejárt, előbb a kezeseket, majd Tauszkt is erős őrizet alá helyezték. Fogságba esésekor a budai zsidók vagyonának hűtlen sáfárkodásával is megvádolták, e gyanú alól esküvel tisztázta magát. Mint írja, csak egy sokezer aranyat kitevő új váltságdíj megigérese után engedték szabadon, hogy a hallatlanul nagy summát összeszedhesse.¹⁰¹

Ajánlólevelekkel és tettének, szenvedéseinek írásos bizonyítékaival jól felszerelve sorra felkereste az osztrák örökös tartományok, a Német Birodalom és Hollandia hitközségeit, hogy az ígért váltságdíjat összeszedje. Legnagyobb meglepetésére azonban sok helyütt nem hittek szavának, vagy héber nyelvű igazolásait nem tudták elolvasni, megint máshol saját nyomorúságukban nem értek rá az ő gondjaival törődni.¹⁰²

Mindez arra kényszerítette, hogy szenvedéseinek írásba foglalt történetét német szargonban és héber nyelven kinyomtassa, és csatolja a nikolsburgi hitközség jiddis nyelven írott ajánló sorait is. Ezen ajánlólevélből kiolvasható, hogy Tauszk 39 hétig volt fogságban, ahonnan a hitközség közbenjárására és egy újabb váltságdíj ígéretében bocsátották szabadon. Tauszk a váltságdíj összegyűjtéséig édesanyját, testvérét, házanépét könyörtelen szorongatói kezében hagyta. Vállalta az 1688-ban, Belgrádnál foglyul ejtett zsidók (számszerint 600 fő) kiváltását is.¹⁰³

A „Röplap” hátsó oldalán „...egy himnikus dicséretekkel telt rímes héber ajánlás után következnek Krakkó, Metz, Majna-Frankfurt, Amsterdam, Cleve főrabbiságainak az 1691–1692-es években keltezett megerősítő igazolványai – jelölül annak, milyen utakat tett meg Tauszk, hogy a váltságdíjat összegyűjthesse.”¹⁰⁴

VI. A „Szép új dal Budáról” kapcsolata más emlékekkel, történeti- és kultúrtörténeti tanulsága

Tauszk állításait a korabeli források közvetlenül nem erősítik meg, igaz, nem is cáfolják. Aharon ben reb Joszéf költeménye nyilvánvalóan a Tauszktól kapott információkon alapul, így nem fogadható el teljes értékű bizonyítékként. Ugyanez a hely-

zet a Tauszk által közölt nikolsburgi ajánlólevéllel és az 1691–1692-re datált főrab-bisági megerősítő igazolványokkal is.

Figyelemreméltó, hogy más kiváltási akciókról és az abban buzgólkodó személyekről több, egymástól függetlennek tekinthető forrás¹⁰⁵ is beszámol. Ugyanakkor a Tauszk vállalkozásáról szóló versezet adatainak hitelességeért éppen maga Tauszk kezekedik. (A két forrás kisebb-nagyobb eltérései,¹⁰⁶ amelyekből egyébként világosan kitetszik az orális információ gyors torzulása, inkább a leírt események hitelessége mellett szólnak.) Egyéb dokumentumok hiányában homályban marad Oppenheimer Sámuel és reb Szender kapcsolatának igazi jellege, igen valószínű, hogy az egyenrangú felekként ábrázolt két ember közül Tauszk csupán a nagy 'Hoffaktor' egyezik, ha mindjárt a fogolymentési akcióban legsikeresebb ügynöke, ágense volt.

Tauszk történetének igazi bizonyítéka más független források, emlékek tanúbizonysága lenne, legfőképp a többször említett (Lipót császár-féle) ajánló- és menlevél, illetve a lengyel király – III. (Sobieski) János – útlevele, de ezek dokumentumok holléte ismeretlen, a levelek megléte pedig több mint kétséges. (Feltűnő, hogy a levelek, a legfontosabb bizonyítékok szövegét a „Röplap” nem közli.)

Azzal is számolni kell, hogy Tauszk – a „Röplap” tanúsága szerint – öndicséretre, tetteinek eltúlzására hajlamos; önmagának Mózeshez való hasonlítása nem nagy szerénységre mutat, a belgrádi zsidók kiváltásának pótlólagos elvállalása pedig – a budai zsidók kiváltásánál szerzett keserű tapasztalatok után – azt bizonyítja, hogy Tauszk nem volt képes saját képességeinek, lehetőségeinek reális felmérésére.

A közvetett bizonyítékok ugyanakkor Tauszk mellett szólnak. Mint ez már a budai ostrom eseményeinek ismertetésekor említésre került, a korabeli (keresztény) szemtanúk beszámolóit¹⁰⁷ tudnak a zsinagógába menekült/gyűjtött zsidókról, a vált-ságról, a kezesekről, valamint a brandenburgi parancsnoknak, Hans Adam Schöning-nek a váltságdíjjal kapcsolatos praktikáiról.

A gettó területén végzett ásatások megerősítik a benyomuló győztesek dúló, fosztogató, gyilkoló – egyébként számos más forrásból is jól ismert – tevékenységéről írottakat. Gr. Marsigli beszámolója a gazdátlan héber kéziratokról jó összhangban van a verses krónika megfelelő részletével.¹⁰⁸

Sajátságos Schulhof és Tauszk kapcsolata:

a. Az Aharon ben reb Jozsef által az ostrom fordulópontjaként megadott áb hó negyedike jól egyezik a Schulhof által megadott Sábát Házon-nal¹⁰⁹ (és lényegileg a történelmi tényeknek is megfelel).

b. Schulhofhoz hasonlóan a *Szép új dal Budáról* is említi a gettó közelében álló nagy keresztény templomot,¹¹⁰ jöllehet 1602 óta nem volt keresztény istentisztelet a várban; a keresztény kézen maradt Mária Magdolna templomot ebben az évben a törökök dzsámivá alakították át. (A *Fethije* – győzelem – vagy megmaradt toronyórája miatt *Szaat* – óra – nevet viselő dzsámít más források is említik keresztény templomként.)

c. Feltehetőleg Schulhof leírása szolgál kulcsul a *Szép új dal* egyik homályos passzusához,¹¹¹ amelyben azokról a várban lévő németekről van szó, akik az ostrom alatt mukkanni sem mertek a töröktől való félelmükben. Ezek valószínűleg olyan német származású foglyok voltak, akiket a zsidók megvettek a török katonáktól, és Schulhof keresztény szogálányához hasonlóan a háztartásukban alkalmaztak.

Ezek az emberek nyilván az ostromlók sikerében reménykedtek, de óvakodtak hangoztatni érzéseiknek.

d. Mint Schulhof a *Nagy Gyászdal* bevezetésében beszámol róla, a hajón őrzött 400 zsidó fogoly közül a látásukra odasereglett huszárok sokat levágtak.¹¹² Ez a megjegyzés óhatatlanul felidéz a *Szép új dal* azon részletét, ahol a krónikás a hajó(k)hoz kísért foglyok egy részének ismeretlenek általi megtámadásáról és legyilkolásáról beszél.¹¹³ Hasonló, a zsidók iránt ellenségesen és fenyegetően fellépő ismeretlenek leírása található meg a *Megillat Ofen* egy másik helyén,¹¹⁴ bár ez inkább csak a korabeli viszonyoknak megfelelő összeállítás.

e. Tauszk mentőakciójának ismeretében különösen érdekes Schulhof elbeszélése a rejtélyes, magát kereszténynek tettető idegenről, aki őt ki akarta váltani kísértői kezéből.¹¹⁵ Nem valószínű, hogy a potenciális vásárló magával Tauszkkal lenne azonos, mivel egyrészt az öntudatosan zsidó Tauszkkal ellentétben az ismeretlen keresztény ruhát viselt – mivel így olcsóbb vételárra számíthatott! –, másrészt mint Schulhofnak odasúgta, Nikolsburgból való volt.

Az idegen valószínűleg Tauszk egyik felhajtójával – ilyenek létezéséről a verset is tud¹¹⁹ –, vagy a hasonló szerepet játszó Oppenheimer-féle ifjak¹¹⁷ egyikével lehet azonos.

Mindenesetre feltűnő, hogy a kiszabadulása után átmenetileg (1686–1688) Nikolsburgban megtelepedett Schulhof műveiben Oppenheimer Sámuellel ellentétben seholsem említi az ugyancsak ott tartózkodó (utóbb raboskodó) Tauszk nevét. Ugyanakkor a „Röplap”-ban közölt nikolsburgi ajánlólevelet aláíró előkelőségek egyike Schulhof Izsák (egyik) testvére!¹¹⁸

A *Szép új dal Budáról* és a „Röplap” történeti adatai érdektelenek. A Schulhof műveivel kapcsolatban már említett események és bizonyos budai zsidó személyiségek¹¹⁹ (a 87 éves bábaasszony, a budai rabbitörvényszék elnöke, R. Hirsch, Aharon ben reb Jozsef) mellett megemlítendő még a verses krónika azon adata, hogy a zsidó foglyokra 34 lovas vigyázott, akiknek a napi kosztja 30 rajnai aranyforintba került.¹²⁰ Később a foglyokat 40 lovas kísérte, feltehetőleg az ő parancsnokuk volt a máshonnan nem ismeretes jámbor Antoni gróf.¹²¹

A költemény és a „Röpirat” legbecsesebb (kultúrtörténeti) adata a korabeli európai zsidóság háborús időkben különösen fontos védőszervezetének, a zsidó raboknak ez időtájt szokásos kiváltási processzusának, a *pidjon sevujjim*-nak a szemléletes ábrázolása. (Ezt egyébként Schulhof is említi *Nagy Gyászdal*-hoz írott kommentárjában,¹²² onnan ismeretes, hogy az 1683-ban Bécs ellen indult tatárok által foglyul ejtett zsidók kiváltására a budai hitközség 2000 tallért áldozott.)

A zsidó rabokért foglyulejtőik váltságdíjat követeltek, ennek összegyűjtéséig az összegért megbízható kezesek álltak jót, akiket, mint ez a verses krónikából is kiderül, személyükben és vagyonukkal tettek felelőssé a határidő betartásáért. A kialakított váltságdíjat jótékony magánszemélyek és hitközségek adták össze.¹²³

A *Szép új dal Budáról*, a „Röplap” és a *Budai Krónika* adatai alapján¹²⁴ megközelítő pontossággal kiszámítható egy zsidó rab háborús árfolyama („békeidők”-ben csak a leggazdagabb kereskedők forogtak veszélyben), ez a kínálat és kereslet viszonyának megfelelően 30–75 rajnai arany/fő között mozgott (kb. 600–1200 kg marhahús ára).

Tauszk történetéből látható, hogy a váltságdíj összeszedése hosszadalmas, könnyűnek nem mondható, országhatárokat nem ismerő folyamat volt. Távoli emlék ma már, emléke egy hajdan volt világnak, amelyben a kiszolgáltatott ember jó, ha legalább cseretárgy, árucikk lehetett.

JEGYZETEK

- 1 Kohn Sámuel, *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Bp., 1881, 124–139.
- 2 Kaufmann, David, *Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte*. Trier, 1895.
- 3 Kaufmann Dávid, *Budavár visszavívásának egy szemtanúja és leírója*. In: *Israelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) Évkönyve*, Bp., 1895, 63–92.
- 4 Schulhof Izsák (Jich'aq), *Budai krónika*. Gépirat, 1961. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, katalógusszám: Bq 0910/169.
- 5 Schulhof Izsák, *Budai Krónika*. Bp., 1979. 111 oldal. (Utószó: Szakály Ferenc; fordította: Jólesz László; jegyzetek és szövegmagyarázatok: Jólesz László és Szakály Ferenc). – Haraszti György: Schulhof Izsák, *Budai Krónika*. In: *Századok* 115, 1981, 236–240. – Schulhof Izsák, *Budai Krónika*. Bp., 1981, 105 oldal (Második, átdolgozott kiadás; a további hivatkozások erre a kiadásra vonatkoznak). 1982-ben a 2. kiadás olasz változata Rómában is megjelent.
- 6 Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Bp., 1901.
- 7 In: *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686* (szerk.: Szakály Ferenc), Budapest, 1986, 511–525.
- 8 Fürst Aladár, *Buda visszafoglalásának zsidó irodalmi emlékei*. In: *IMIT Évkönyv*, Bp., 1936, 168–184. – Fürst, Alfred, *Ajn šajin naj lid fun Ojben: Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* (MGWJ) Neue Folge, 53, 1937, 223–230.
- 9 Brann, Max, *Zum Ofener Judenmord 1686: MGWJ* 30, 1881, 540–553.
- 10 Házi Jenő, *A budai zsidók sorsa 1686-ban (Miként ünnepelte Sopron Buda visszafoglalását?)*. In: *Magyar–Zsidó Oklevéltár (MZsO)* (szerk.: Scheiber Sándor) XVII, Bp., 1977, 1431–1470; Szakály Ferenc, *Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira*. In: *MZsO* XIV, Bp., 1971, 1742–1769; Káldy-Nagy Gyula, *A budai zsidók négy török kori összeírása*. In: *MZsO* XVI, Bp., 1974, 7–10; Káldy-Nagy Gyula, *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562)*. Ankara, 1971; Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. *Pest megye múltjából* 33, Bp., 1977; Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1546–1590 évi összeírásai*. Bp., 1985.
- 11 Zolnay László, *Nagy jelentőségű feltáró munka a Vár lakónegyedében: Budapest, 1966*, 4. sz.; Zolnay, László, *The medieval great synagogue of Buda: The New Hungarian Quarterly* 7, 1966, 156–159; Zolnay László, *Középkori zsinagógák a budai Várban*. In: *Budapest Régiségei* 22, Bp., 1971, 271–284.
- 12 Scheiber, Alexander, *Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686*. Budapest – Leiden, 1983, 434 oldal.
- 13 A Prágai Állami Zsidó Múzeum kéziratárában; 170–189, leltáriszám: MS 30.
- 14 Zolnay, i. m.; Scheiber Sándor, *Héber kódexmaradványok magyarországi kőestáblákban*. Bp., 1969, 121–122.
- 15 Fürst, *Buda visszafoglalásának*, 183.
- 16 Kohn, i. m. 137–139.
- 17 Kohn, i. m. 131–136.
- 18 Kaufmann, *Die Erstürmung*, passim
- 19 Kohn, i. m. 124–128 és 137–139.
- 20 Kaufmann, David, In: *Etudes Juives* XXI, Paris, 138 és skk.
- 21 Neubauer, A., In: *Israelitische Laetterbode* VI, Amsterdam, 144.
- 22 Brann, i. m. 547–553.

23 Kohn Sámuel, a magyarországi zsidók történetének monográfusa, művének csak első részét jelentette meg (*A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*. I, Bp. 1894). A második rész kézirata az 1699-ig terjedő időszakokkal foglalkozik, de csak töredékesen, kiadásra nem előkészített állapotban maradt fenn, jelenleg a Zsidó Vallási és Történelmi Gyűjteményben (Budapest) őrzik.

24 Büchler, *i. m.* 73–175.

25 Hóman Bálint – Szekfű Gyula, *Magyar Történet*. III, Bp., 1935³, 497.

26 Károlyi Árpád – Wellmann Imre, *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Bp., 1936, passim.

27 Fekete Lajos, *Budapest a török korban*. In: *Budapest története* III. (szerk.: Szendy Károly), Bp., 1944; Fekete Lajos – Nagy Lajos, *Budapest története a török korban*. In: *Budapest története* II. (szerk.: Gerevich László és Kosáry Domokos), Bp., 1973, passim.

28 Büchler, *i. m.* 79–80.

29 Büchler, *i. m.* 99.

30 Zolnay László, *Ünnepek és hétköznap a középkori Budán*. Bp., 1975², passim.

31 Büchler, *i. m.* 107.

32 Büchler, *i. m.* 125.

33 Büchler, *i. m.* 106.

34 Brann, *i. m.* 541–544; Büchler, *i. m.* 124; Scheiber, *Magyarországi*, 142.

35 Brann, *i. m.* 542–543; Büchler, *i. m.* 163–164.

36 Büchler, *i. m.* 366 és 416.

37 Scheiber, *Jewish Inscriptions*, passim.

38 Szakály Ferenc utószava, In: *Budai Krónika*, 76–77.

39 *Evljia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664*. (Ford. Karácson Imre), Budapest, 1985², 271; Büchler, *i. m.* 118 és skk.

40 Brann, *i. m.* 541.

41 Szakály, *i. m.* 77.

42 Károlyi – Wellmann, *i. m.* 147–148; Büchler, *i. m.* 11–115; Szakály, *i. m.* 80, 86.

43 Büchler, *i. m.* 126–130.

44 Büchler, *i. m.* 134–175.

45 Kohn, *i. m.* 131–136.

46 Fürst, *Buda visszafoglalásának*, 170.

47 V. ö. Haraszti, In: *Századok* 115, 1981, 236–240.

48 Büchler, *i. m.* 158.

49 Schulhof, *i. m.* 26–27.

50 Büchler, *i. m.* 163.

51 Szakály, *i. m.* 71; idézi a *Nagy Gyászdal* kommentárjából.

52 Brann, *i. m.* 543.

53 Büchler, *i. m.* 164.

54 Károlyi – Wellmann, *i. m.* 373.

55 Büchler, *i. m.* 165; Károlyi – Wellmann, *i. m.* 388. A legtöbb szemtanú így beszéli el. Ugyanakkor Schulhof 400 behajózott zsidó rab magyar huszárok általi megtámadásáról és legyilkolásáról tud. V. ö. Szakály, *i. m.* 64. Összevetve a *Szép új dal Budáról* megfelelő részleteivel (SzUDB XXXI. versszak 3–4. sor és XXXII. versszak 1–4. sor) feltételezhető, hogy két külön esetről van szó; esetleg Schulhof a Tauszk féle foglyok megtámadását beszéli el, nagyon eltúlozva az atrocitásokat.

56 Schulhof, *i. m.* 38–40. Minden valószínűség szerint az ekkor meggyilkoltak elszenesedett csontjai kerültek elő a gótikus zsinagóga ásatásai során.

57 A birodalmi tallér a 17. sz. második felében 1,5 – 1,8 rajnai (arany) forintot ért; a forint 20 garasból állott, egy forint 60 krajcárral volt egyenlő. A Budai Krónikában (5. o.) említett fillér (*pszita* – szír kölcsönszó, tkp. „aprópénz”) a dénárnak, a forint 1/100 részének felel meg.

58 Büchler, *i. m.* 165–166.

59 Büchler, *i. m.* 167.

60 Scheiber, *Héber kódexmaradványok*. 135.

61 Büchler, *i. m.* 167.

- 62 Brann, *i. m.* 546.
 63 Brann, *i. m.* 543.
 64 Károlyi – Wellmann, *i. m.* 381.
 65 Scheiber, *Magyarországi zsidó feliratok*. Bp., 1960, 142.
 66 Büchler, *i. m.* 167. Az 1687–1690 között Budára beköltöző első négy zsidó család a Vízivárosban telepedett meg (Büchler, *i. m.* 183–185.)
 67 Scheiber, *Magyarországi*, 142.
 68 V. ö. Fürst, *Buda visszafoglalásának*, passim.
 69 Brann, *i. m.* 544. Brann az eseményeket az általa publikált, Tauszk által a maga ment sé-
 gere szerzett „Röplap” alapján ismerteti, a verszet és a röplap közti eltérések elkerülték a fi-
 gyelmét.
 70 Büchler, *i. m.* 169.
 71 Kaufmann, David, *Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien*. Trier, 1888, 174.
 72 Büchler, *i. m.* 169.
 73 Fürst, *Buda visszafoglalásának*, 175 és skk.
 74 Szakály, *i. m.* 65–66. Érdekeséggént említendő, hogy Tauszk mentőakciója – Fürst
 nyomán – szépirodalmi megörökítésre is talált Takács Tibor *Dervisdánc* című történelmi regényé-
 ben (Budapest, 1970).
 75 Fürst, *Ajn šajn*, 223.
 76 SzUDB LII. versszak 1–4. sor.
 77 A szöveg latinbetűs jiddis átíratában, illetve a magyar fordításban igyekeztem az eredeti
 mondatvégek alapján elkülöníteni az egyes verssorokat. Értelemzavaró esetekben a versszakok
 tagolása a rímek alapján történt.
 78 Vö. Fürst, Alfred, *Eine jüdische Chronik der Belagerung Wiens 1783: MGWJ* (Neue
 Folge) 53, 1937, 230–235. A helyesírási hibákat, szóhasználati ingadozásokat a jiddis átíratban
 megőriztem. A magyar szöveget helyesírásiilag egységesítettem, a régies alakokat csak a ritmus és a
 rímek által megkívánt helyeken hagytam meg. A korabeli krónikás „manir”-ra, váltakozó or-
 tográfiára jó példa gróf Radouit de Souches császári tábornok síremléke (készítette Johann
 Sigismund Kerker 1727-ben) a brnoi Szent Jakab templomban. A sírfelirat a *Szép új dal Buddról*-
 hoz hasonló stílusban és nyelvezettel emlékezik meg a tábornok svédek elleni hőstetteiről.
 79 Itt és a későbbiekben hasznosítottam Fürst (*Buda visszafoglalásának...*) fordításrészele-
 teit.
 80 A költeménynek nincs külön címe, ezt az előszó első szavai tartalmazzák.
 81 1688-ban.
 82 SzUDB IV. versszak 2. sor. Ezt Schulhof *Sabat Hazonja (Budai Krónika p. 33)*; benne
 az 1686. július 20-i három álroham és a külső fal, valamint a palotai rondella két bástyájának
 elfoglalását eredményező július 27-i első általános támadás eseményei mosódnak össze.
 83 SzUDB XXV. versszak, 1–5. sor.
 84 Feltehetőleg inkább az előbbiekről. V. ö. Schulhof keresztény szolgálólányával (*Budai
 Krónika p. 42–46.*)
 85 SzUDB XXI. versszak 1–5. sor.
 86 SzUDB XIX. versszak 1–5. sor és XLIV. versszak 3–4. sor.
 87 SzUDB XX. versszak 1–5. sor.
 88 SzUDB XXIX. versszak 1–2. sor és XXX. versszak 1–5. sor.
 89 SzUDB XXXI. versszak 3–4. sor és XXXII. versszak 1–4. sor. V. ö. Schulhof leírásával
 az öt körülvevő ellenséges tömegről (*Budai Krónika p. 48.*) és a fogoly zsidókat szállító hajót
 megtámadó huszárokról; idézi Szakály: *i. m.* 64 a *Nagy Gyászdal* bevezetéséből.
 90 SzUDB XXXIV. versszak 3. sor és XXXVI. versszak 1–4. sor.
 91 SzUDB XLI. versszak 2. sor – XLIII. versszak 3. sor.
 92 SzUDB XLIII. versszak 1–2. sor és XLVI. versszak 3. sor.
 93 SzUDB XLVIII. versszak 1–2. sor.
 94 SzUDB LIII. versszak 1–4. sor.
 95 SzUDB LII. versszak 3. sor.
 96 SzUDB passim.

- 97 Terminus post quem 1692; vö. Brann, *i. m.* 550–553.
- 98 Fürst *Buda visszafoglalásának*, 180. Jelenlegi helye ismeretlen. 1945 előtt a „Röplap” fotokópiáját a Zsidó Vallási és Történelmi Gyűjteményben őrizték. A háborús pusztításnak a fotokópia is áldozatul esett. Dr. Beneschofsky Ilona szíves közlése.
- 99 Brann, *i. m.* 547–553. A szövegegyezés miatt feltehető, hogy Tauszk a „Röplap”-hoz felhasználta emlékeztetőül a *Szép új dal Budáról* szövegét is, jöllehet annak szerzője a Budán kívül történt eseményekre vonatkozó információját nyilván tőle szerezte.
- 100 Büchler, *i. m.* 169; Brann, *i. m.* 545–549.
- 101 Büchler, *i. m.* 168–169; Brann, *i. m.* 546, 549.
- 102 Brann, *i. m.* 547, 549–550; Büchler, *i. m.* 169–170.
- 103 Brann, *i. m.* 550.
- 104 Fürst, *Buda visszafoglalásának*, 179.
- 105 Vö. Büchler, *i. m.* 168. lábjegyzetével.
- 106 Például a kiváltott személyek számának különbsége, Pozsony, illetve Nikolsburg más hangsúlyú említése stb.
- 107 Schulhof, *i. m.* 64 és a 11-es jegyzetben megadott irodalom.
- 108 Büchler, *i. m.* 167 és SzUDB passim.
- 109 Schulhof, *i. m.* 33.
- 110 SzUDB IX. versszak 2. sor; Schulhof, *i. m.* 17.
- 111 Schulhof, *i. m.* 42–46; SzUDB XII. versszak 1–4. sor.
- 112 Idézi Szakály: *i. m.* 64.
- 113 SzUDB XXXI. versszak 4. – XXXII. versszak 1–4. sor.
- 114 Schulhof, *i. m.* 48.
- 115 Schulhof, *i. m.* 51.
- 116 SzUDB XLII. versszak, 1. sor.
- 117 SzUDB XLII. versszak, 1–3. sor.
- 118 Fürst, *Buda visszafoglalásának*, 179.
- 119 SzUDB passim.
- 120 SzUDB XXXIV. versszak 1–3. sor; XXXVI. versszak 1. sor.
- 121 SzUDB XLI. versszak 2–4. sor.
- 122 Idézi Szakály: *i. m.* 70–71.
- 123 SzUDB és „Röplap” passim.
- 124 Schulhof, *i. m.* 51–53; SzUDB XXXIV. versszak 1. sor; XLVI versszak, 3. sor.

Gerelyes Ibolya

A török hagyatéki leltárak művelődéstörténeti tanulságai

Nemcsak a török hódoltság korának hivatásos kutatóit, hanem általában a magyar közvéleményt mindig is foglalkoztató kérdés volt, hogy melyek azok a török korhoz köthető hatások, melyek a magyar nép nyelvében, irodalmában vagy kultúrájának bármely más területén egyértelműen kimutathatók. Számos tanulmány született e témakörben, melyek mind más-más szemszögből közelítették meg ezt a kérdést. Csak kiragadott példaként említeném meg az oszmán-török jövevényszavainkkal, a török fazekasságnak a magyar népművészetre gyakorolt hatásával, illetve a magyar hímzőművészetben kimutatható oszmán-török elemekkel foglalkozó munkákat.¹

Az életmódról, szokásokról, azok változásáról, sőt nem utolsósorban a különféle kultúrkörök egymásra hatásáról segítenek képet alkotni a korszak embereit körülvevő, s általuk használt tárgyak. A tárgyi-anyagi kultúra és a mindennapok világa tükröződik a reánk maradt hagyatéki listákban, végrendeletekben, vásárlási jegyzékekben. A továbbiakban e forráscsoportról, a Magyarországon a 16. században készült török, illetve magyar hagyatéki leltárakról szeretnék szólni.

A magyar történettudomány a múlt század második felében nagy súlyt helyezett az ilyen jellegű magyar vonatkozású források kiadására.² Az e témakörben napvilágot látott munkák között kiemelkedő jelentőségű Radvánszky Bélának a század végén megjelenő, máig használatos gyűjteménye.³ Velics Antalnak ugyancsak ekkortájt publikált s napjainkig sokat forgatott török forráskiadásában szintén nagy számban találunk török, illetve török hatóságok által felvett magyar hagyatéki összeírásokat.⁴ A szerző máig elévülhetetlen érdemeit elismerve el kell azonban mondanunk, hogy a fent említett magyar forráskiadványokkal szemben az általa közreadott jegyzékek e formájukban sajnos további elemzésre csak igen kis mértékben alkalmasak. Közölt listái ugyanis gyakran hiányosak, töredékesek, és sok bennük a téves értelmezés is. Magyarországon az első részletekbe menően feldolgozott török hagyatéki összeírást Fekete Lajos adta közre.⁵ Tanulmányának Alapjául Ali Cselebi, 1587-ben Budán elhunyt magasrangú török tisztségviselő 591 tételből álló hagyatéka szolgált. E munkájában Fekete Lajos részletesen elemezte a hagyaték egyes tételeit, illetve tételecsoportjait, és megpróbált színes képet festeni a 16. század második felében Magyarországon élő jómódú török hivatalnokréteg mindennapos szokásairól, életkörülményeiről. Külön figyelmet érdemel a hagyaték 119 kötetes könyvtára, mely gazdag forrásanyagul szolgálhat a korszak művelődéstörténetének kutatói számára. Az úgynevezett köztörökök néhány jellegzetes figuráját rajzolta meg Hegyi Klára hat 17. századi karánsebesi török hagyatéki leltár feldolgozása kapcsán.⁶

A török anyagi kultúra feltárására és hagyatékok közlésére Fekete Lajos úttörő munkája adott ösztönzést Ömer L. Barkannak, aki tanulmánykötetében 93 edirnei hagyatékot tett közzé, elemző feldolgozásához pedig összesen 175 db. 1545–1659

között készült listát használt fel.⁷ Részletekbe menő elemzés nélkül, de a fentihez hasonló forráskiadványt tett közzé Nikolaj Todorov is, 100 db. 17–19. századi szófiai török, illetve korabeli bolgár hagyatéki listát tartalmazó könyvében.⁸

A török birodalom egész területén – így a hódolt Magyarországon is – általános volt az a gyakorlat, mely szerint ha valaki örökösök hátrahagyása nélkül vagy kiskorú örökösök hátrahagyásával halt meg, illetve halála idején örökösei távol voltak, ingó és ingatlan vagyontárgyaitól a kincstár számára jegyzéket készítettek. Ugyancsak elkészült ez a jegyzék akkor is, ha valaki állami szolgálatban állott – pl. az előbb említett Ali Cselebi esetében – az esetlegesen kincstári tulajdonba tartozó vagyontárgyak megvédése érdekében. Hasonlóképpen jegyzéket készítettek az eltűnt vagy fogásba esett személyek vagyontárgyaitól is.⁹

Az örökösök nélkül elhunytak, illetve eltűntek vagyona, más szóval a hagyatékokból, illetve gazdátlan javakból származó úgynevezett bejtülmál jövedelem a török állam mindenkori bevételi forrásainak egyik nem lebecsülhető tétele volt. Példaként említeném a budai beglerbégség 966. (1558–1559) illetve 967. (1559–1560) évi jövedelmeit. Ezekben az években a bejtülmál jövedelem 210.810 illetve 469.672 akcse volt. Ugyanekkor például a budai és pesti boltbérletek 82.823 illetve 86.651 akcsét tettek ki, vagy például berát és tezkere illetékből 966-ban a bejtülmál jövedelemmel csaknem megegyező, 967-ben pedig a bejtülmál jövedelem felét kitevő összeg folyt be a kincstárba.¹⁰ A bejtülmál jövedelmek kezelésével és beszedésével külön hivatali apparátus foglalkozott, melynek feladata az elhunyt után maradt ingó és ingatlan vagyontárgyak tételes összeírása, kezelése és árverésre bocsátása volt.

Bár nem egészen alaptalan az a feltevés, miszerint az összeírások során visszaélések is történhettek, mégis nagy valószínűséggel azt mondhatjuk, hogy az elkészült listák eléggé megbízhatók, olykor szinte a kicsinyességig precízek voltak. A tételes összeírás során jegyzéket készítettek az elhunyt házáról, kertjéről, szőlőjéről, rabszolgáiról, állatairól, ruháiról, fegyvereiről, háztartási eszközeiről. A kézművesek esetében boltjában található szerszámairól, a kereskedők esetében felhalmozott árukészletéről. A legtöbb jegyzékben a tárgy megnevezése után feltüntették annak értékét is, pontosabban azt az árat, melyen a tárgy a hagyatékok elárverezésekor elkel. A hagyatékok elemzéséhez további segítséget nyújt, hogy a hajdani pontos török adminisztráció sok esetben az elhunyt neve mellett feltüntette származását, lakhelyét, gyakran foglalkozását is.

Mielőtt e listák kultúrtörténeti értékelésére rátérnék, szólnék néhány szót gazdaságtörténeti jelentőségükről is. Ahhoz, hogy e források alapján reálisan értékelhető történeti adatokat kapjunk, lehetőleg nagyszámú, azonos helyről vagy (és) azonos időből származó hagyatéki jegyzéket kell átvizsgálunk. Ömer Barkan fent idézett könyvében erre tett kísérletet. Az általa közzétett hagyatékok korban több mint száz évet ölelnek fel. Az ezen időszakon belül elhunytak, illetve feltüntetett örököseik alapján a szerző különböző népességstatisztikai vizsgálatokat végzett el a nemek számbeli arányára, a házások, özvegyek, hajadonok és nőtlenek, valamint a gyerekek számára és nemére vonatkozóan. Külön kimutatást készített a „bin Abdullah” nevékről, vagyis a keresztény eredetű lakosságról.¹¹ Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek Barkannak azon vizsgálatai, melyekben a katonaság köréből a kereske-

delemmel, a kézművességgel, a különféle pénzügyletekkel, illetve a mezőgazdasági termeléssel foglalkozók számát, vagyoni helyzetét elemezte.¹²

Mivel e jegyzékek – mint említettem – a bennük foglalt ingó és ingatlan vagyontárgyak árát is feltüntették, segítségével egy adott időszakon belül az egyes árufajták árának alakulását is figyelemmel kísérhetjük. Barkan például kimutatást készített a búza és árpa árának alakulásáról részben az egyes évek különböző hónapjaiban, részben pedig az általa vizsgált teljes időszakban. Ez utóbbi számítást több más árufajtára vonatkozóan elvégezte.¹³

Az általa felvetett elemzési szempontok közül utolsóként a hagyatéki listáknak a vagyonok belső megoszlására, összetételére vonatkozó adataira hívnám fel a figyelmet. E listák ugyanis elsőrendű források meghatározott társadalmi rétegek (ezen belül természetesen az egyes emberek) vagyoni helyzetének, ezen túlmenően pedig a vagyonok belső szerkezetének, a különféle ingó és ingatlan tárgyak, illetve a készpénz-összegek arányának meghatározásához. Barkan számításai szerint az edirnei katonai hagyatékok alapján az alábbi vagyonszerkezeti megoszlás mutatható ki. Amennyiben a hagyatékok teljes értékét 100 %-nak vesszük, az egyes vagyontárgyak a következő értékeket képviselik: a házak és üzletek 13,7 %-ot, a háztartási felszerelés és ruházat 14 %-ot, a kereskedelemmel illetve kézműiparral kapcsolatos vagyontárgyak 11,9 %-ot, a mezőgazdasági befektetés (kertek, szőlők, mezőgazdasági épületek, malmok, állatok) 16,6 %-ot, rabszolgák 2,9 %-ot, készpénzösszegek 19,2 %-ot, hitelek és adósságok együttesen 21,1 %-ot.¹⁴

A felvetett elemzési szempontok közül több, a magyarországi török hagyatéki leltárak vonatkozásában is felhasználható – annak ellenére, hogy a hitelesen lefordított és kiadott hagyatékok száma egyelőre elég csekély. Bizonyos fajta, mondhatnánk „óvatos” elemzésekhez a Velics Antal által kiadott okleveleket is felhasználhatjuk. A meglévő adatok – részben a kiadott, részben az általam átvizsgált hagyatéki leltárak alapján¹⁵ – egyes számításokat, pl. a vagyonok szerkezeti megoszlására vonatkozóan magam is elvégeztem.

A magyarországi adatokat a törökországiakkal összehasonlítva eltéréseket figyelhetünk meg. Például a magyarországi török hagyatékokban a házak és üzletek a teljes hagyatékok összértékéhez képest lényegesen nagyobb értéket képviselnek. Ez az érték 25–50 % között mozoghat, sőt egyes kirívó esetekben akár 70–80 % is lehet. (Edirnében ez 13,7 % volt.) Az utóbbi (70–80 %-os) esetekben visszaélésekre is gyanakodhatunk, hiszen ez azt jelenti, hogy az ingatlan mellett csak igen kevés számú és értékű ingó vagyontárgyat írtak össze. Még nagyobb eltérést mutat a rabszolgák értékének aránya a hagyatékok teljes összegéhez képest. Edirnében 2,9 % volt, nálunk jóval magasabb, 20–40 % között mozog.

Az egyes emberek kezén lévő készpénzösszegek aránya kisebb-nagyobb eltérést mutat, és a rendelkezésünkre álló adatok csekély volta miatt a felsorolandó példák nem általánosíthatók. Így például az 1570-ben elhunyt budai Dur Ali nyerges készpénz-vagyona – a halálakor az adóstól szigorúan behajtott nagyobb kölcsönösszeggel együtt – összvagyonának 29 %-a volt.¹⁶ Az ugyancsak budai Hadzsi Ahmed – aki szintén nagyobb összeget kölcsönzött – készpénze vagyonának 14 %-a,¹⁷ a fehérvári Kaszab Mumi készpénze vagyonának 24 %-a volt.¹⁸ Néhány esetben olyan adatokat is találtam, amikor a hagyatéknak több mint felét, illetve csaknem az egé-

szet (80–90 %-ot) a hátramaradt készpénz tette ki.¹⁹ (Edirnében ez a tétel 19,2 % volt.)

A 16–17. századi kézműipar, illetve az egyes iparágak pontosabb megismeréséhez szinte elengedhetetlenül fontos lenne a korabeli mesterek műhelyének, szerszámainak és árukészletének ismerete. Ehhez is jó adalékokat szolgáltatnak az elhunyt mesterek után maradt hagyatéki jegyzékek. A meglévő néhány adat alapján megpróbáltam a magyarországi török hagyatékokban is kimutatni a kézműiparral kapcsolatos vagyontárgyak arányát. Az eredmény igen nagy szóródást mutatott 2 és 16 % között. (Edirnében ez a szám 11,9 % volt, de itt hozzászámolták a kereskedelmi árukészleteket is. A fenti számításból én a kifejezetten kereskedői hagyatékokat kihagytam.)

Mint az eddig elmondottakból kiderült, e forráscsoport elemzése nagymértékben segítheti a gazdaságtörténeti kutatásokat. Mégis azt kell mondanunk, e listák elsősorban az életmód és a tárgyi kultúra megismerését teszik lehetővé. Az első pillantásra talán száraznak tűnő jegyzékekből egy sajátos világ bontakozik ki, mégpedig a korabeli ember lakásának berendezése, ruházata, fegyverei, állatai, háztartásának edényei, szerszámai, dísz tárgyai, élvezeti cikkei, könyvei – mindaz, ami mindennapjait meghatározta. E tárgyak alapján kirajzolódik előttünk a török otthonok képe, és az itt élő törökség életmódja.

A korszak tárgyi-anyagi kultúrájának vizsgálata – mint a bevezetőben már említettem – az egyes kultúrák kölcsönhatására is fényt vet. Éppen ezért különösen érdekes a töröknek hódolt területeken élő magyar lakosság hagyatéki listáinak vizsgálata, a török illetve magyar lakosság által használt tárgyak összevetése. E célból munkám során átnéztem, s alább következő elemzésemben felhasználtam a török hatóságok által összeírt magyar paraszti hagyatékokat, valamint – a viszonylag csekély számú kiadott anyagból – néhány hódolt területen fekvő magyar mezővárosi polgári hagyatékot is.²⁰

A továbbiakban néhány különösen gyakran előforduló tárgytípus elemzésére térek ki.

A ruhaneműt, pénzt, a különféle háztartási eszközöket törökök és magyarok egyaránt fából készült, kisebb-nagyobb ládákban tartották – a török hagyatékok a *szanduk* szóval jelölik őket. Szokásban volt az is, hogy – főként a ruhaneműeket – díszesebb kivitelű kendőbe kötötték, melyet törökül a *bogcsa* szóval jelöltek. Bogcsát az általam átvizsgált magyar hagyatékokban nem találtam, a ruhaneműek kendőbe kötésének szokása azonban a magyarok körében is ismert volt.

Széket a török hagyatékokban nem írtak össze – kivéve Haszán borbély műhelyét, valamint a délszláv Dimo és Andrea hagyatékát.²¹ Ez a tárgy a magyar hagyatékok gyakori tétele volt. A kétféle párna-típus közül a *minder* nevezetű díszpárnával csak török hagyatékokban találkozhatunk. Rendkívül gyakori a *jaszdi*k, a magyar háztartásokban található párnákat is ezzel jelölték a török összeírók. A török szönyegek három típusát lehetett a hagyatékok alapján elkülöníteni: a durva szálú, gyapjúból készített *kilim*-et, a *hali*-t vagy kisebb változatát a *kalidzsét*, és a *szedzsadsade* szóval jelölt imaszőnyeget. Törökök által összeírt magyar hagyatékokban csak *hali*-val találkoztam. Török szőnyegekkel a magyar mezővárosok polgárainak háztartásában sem találkozhatunk, annak ellenére, hogy a városi számadáskönyvek szerint

e szőnyegetek szép számmal vásárolták a hódoltságban megforduló török kereskedőktől. Nem saját használatukra szánták azonban, hanem nagy tételekben küldték tovább ajándékként a királyi Magyarország területére.²²

A háztartás felszerelése közül a különböző edénytípusokat emelném ki. A török háztartások jellegzetes, s csaknem minden hagyatékban előforduló tételei a *lejen* nevű rézből készült tál, a hozzáillő *ibrik* nevű fűles, kiöntőcsöves korsóval. E készletet a napjában többször megismételt rituális mosakodáshoz használták elsősorban. A háztartási eszközök között kell megemlítenünk a *göjüm* nevű kancsót, a *szahan* nevű talpastálat, a rézből készült különféle főzőüstöket, serpenyőket, vizesedényeket (*tendzsere*, *tava*, *tasz*, *mesrebe*), valamint a *szini*, illetve *szofra* nevű nagyméretű kerek lapos tálcát, melyet étkezéskor alacsony lábra helyeztek, s díszes asztalkendővel takartak le. A felsorolt tárgyak a török hagyatékok jellegzetes, mindennapos tételei, magyar hagyatékokban azonban soha nem fordulnak elő. Zárójelben jegyezném meg, hogy ez utóbbi megállapítást támasztják alá a régészeti megfigyelések is. Bizonyos tárgytípusok kizárólag csak azokon a településeken kerülnek elő, ahol török katonaság állomásozott, illetve a katonaság nyomában a török polgári lakosság is megtelepedett. Így például a felsorolt rézedények soha nem kerülnek elő későközépkori magyar faluásatásokon, mint ahogy az egyébként rendkívül gyakori mázas török talpastálak és kiöntőcsöves korsók is ismeretlenek ezeken a helyeken.²³

Szinte közhelynek számít s számtalan forrásban és feldolgozásban olvashatunk róla, hogy a korabeli török és magyar férfiviselet rendkívül nagy mértékben hasonlít egymáshoz.²⁴ A hagyatékokat elemezve valóban igen sok átfedést találunk, meg kell azonban jegyeznem: nem biztos, hogy teljesen azonos ruhadarabokat jelöltek azonos névvel. Magyar és török hagyatékokban egyaránt igen gyakori tétel a *feradzse*, a *dolma* (vagy *dolman*), a *kebe*, a *kapanicse* és a *csaksir*.²⁵ Mezővárosi polgári hagyatékokban ez utóbbi török nadrág-típus ugyan nem szerepel, gyakori viszont az ugyancsak török hagyatékokból ismert *salvar*, melyet e források *salavári*, *salvárdi* néven említenek.²⁶ Az *aba* és *csoha* anyagnevekkel szintén mindkét fajta hagyatékban egyaránt találkozhatunk. A férfiviselettel ellentétben a török női viselet darabjai magyar hagyatékokban nem fordulnak elő, kivéve a mezővárosi hagyatékok sűrűn emlegetett *kürdi-jét*.²⁷

Bizonyos török ruhadarabok soha nem szerepelnek magyar hagyatékokban; így a *hirka*, a *dizlik*, és természetesen a turbán alkotórészei az *arakijje*, a *kavuk* és a *desztar* sem.²⁸ Külön kell szólnunk a *kaftán*-ról. Ez utóbbi ruhadarab szerepel ugyan debreceni magyar hagyatékokban is,²⁹ nyilvánvaló azonban, hogy ebben a formájában magyar viseletté sohasem vált.

A fenti elemzést áttekintve láthatjuk, hogy a hódolt területen élő magyar lakosság hagyatékában – akár a parasztságot, akár a mezővárosi polgárságot vizsgáljuk – a viselet egyes darabjait kivéve – török vagy törökös tárgyakat egyáltalán nem találunk. A hagyatéki listák és a korabeli régészeti leletanyag egybehangzóan azt tanúsítják, hogy a hódolt területeken a magyar lakosság körében a török tárgyak használata nem terjedt el, nem vált általánossá. Valószínű, hogy a korabeli török és magyar hagyatéki jegyzékek további részletekbe menő elemzése, valamint nagyszámú hagyaték feldolgozása árnyaltabbá fogja tenni a két különböző kultúra és életmód

egymásra hatásáról eddig kialakított képünket. Az eddigiek alapján úgy látom, hogy az átfedések mellett is inkább egyfajta kettősségről, egymás mellett élésről van szó a vizsgált korszakban.³⁰

A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a török tárgyak használata, talán azt is mondhatnánk „divatja”, valóban jellemző a 16. század második felére, de még inkább a 17. századra. E tárgyak — elsősorban török luxustárgyak: drága szövetek, különböző kelmék, török és perzsa szőnyegek, díszes fegyverek és lószerszámok — rendkívüli kedveltsége azonban nem a hódolt területekre jellemző, hanem a királyi Magyarországra és főként Erdélyre. Az e korszakból reánkmaradt főúri hagyatékokból hosszasan sorolhatnánk a példákat „portai formán csinált” lószerszámokról, „portai” kengyelekről, nyergekről, „török bulya ümögökről”, „török varrásos orcatakarókról”, „skófiummal varrott török keszkenőkről”.³¹ Közismertek az adatok Rimay János portai vásárlásairól.³² Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarának a korabeli európai és a keleties-törökös ízlést ötvöző pompájáról,³³ Rákóczi György gyulafehérvári török ötvöséről³⁴ és sárospataki török bokályos házáról.³⁵

Befejezésül még néhány gondolatot szeretnék felvetni a hagyatéki leltárakról általában.

A török birodalom nagy területén azonos jellegű kultúra elterjedéséről vallanak a különböző országokból származó, de korban megegyező török hagyatéki leltárak. Megfigyelésem szerint az edirnei, a szófia, vagy például a budai török hagyatéki leltárak összehasonlításakor semmiféle, a tárgyakban is megmutatkozó lényegi különbséget nem lehetett felfedezni. Ugyanazok a ruhadarabok, fegyverek, edénytípusok, berendezési tárgyak, ételek, illatszerek szerepeltek mindenütt — és ez az azonosság valószínűsíthetően életmódbeli azonosságot takar. Úgy tűnik, a tárgyi kultúra vonatkozásában a tárgyalt korszakban egységes kép rajzolódik ki a Balkán egész területén, beleértve ebbe a hódolt Magyarország töröklakta városait is.

Az elmondottak illusztrálására két hagyatéki leltárat szeretnék bemutatni. Az első egy feltűnően jómódú, művelt török hivatalnok, Mehmed Cselebi hagyatéka. A második jegyzéket egy tolnai magyar parasztember, az 1553-ban elhunyt Nagy Gergely halálakor írták össze.

*Defter az elhunyt Mehmed Cselebi hagyatékának eladásáról
976. rebiülevvel hó (1568. augusztus)³⁶*

	Értéke: 1070 akcse
1 db deres ló	
1 db szürke ló	3005
1 nagy pej ló	3005
1 kis pej ló	1155
1 db nagy szürke ló	2655
1 db farkasbunda	1700
1 db ezüstös nyeregtakaró	1050
1 db vörös színű skarlát esőkabát (<i>jagmurluk</i>)	885
1 db vörös színű rövid kabát (<i>nimten</i>)	535
1 db vörös színű skarlát rövid kabát (<i>nimten</i>)	920
1 db kék színű brokát dolmány	500

1 db zöld színű ... szőrmével	181
1 db vörös színű takaró (<i>velencse</i>)	150
1 db fehér színű takaró (<i>velencse</i>)	151
1 db kék színű gyapjú dolmány	171
1 db zöld színű kasmír rövid kabát szőrmével (<i>nimten</i>)	611
1 db ezüsttel hímzett takaró (<i>velencse</i>)	171
1 másik fehér takaró (<i>velencse</i>)	118
1 db kantár ezüstös láncsal	355
1 másik kantár ezüstös láncsal	350
1 nagy bicsak	350
1 fehér takaró (<i>velencse</i>)	80
1 zöld feradzse	500
1 másik bicsak	200
1 db kék színű nadrág (<i>salvar</i>)	180
1 db kék színű nadrág (<i>csaksir</i>)	115
1 db fehér kaftán	200
1 másik kaftán	80
1 ezüstös öv	153
1 db vörös nadrág	151
1 db használt kék dolmány	201
1 db ezüstfogós vizesedény (<i>szumak</i>)	81
1 db vörös színű feradzse	810
1 db atlasz-selyem sapka (<i>kavuk</i>)	90
1 db üvegtálka	115
1 másik üvegtálka	170
1 db janbolu-i rövid köpeny (<i>kebe</i>)	152
1 db fehér ...	55
1 db vörös színű atlasz-selyem dolmány	452
1 db kék nyereg	332
1 db vörös nyereg	530
1 db használt sapka (<i>kavuk</i>)	29
1 db sisak	450
1 db ón palack	100
1 db réztál kiöntőcsöves korsóval	137
1 db szolgának való esőköpeny	70
1 másik réztál kiöntőcsöves korsóval	123
1 Dorkó nevű rabnő	3450
1 Kejván nevű rabszolga	3350
1 Kászim nevű rabszolga	6025
75 zira karazia posztó ³⁷	1875
7 zira vörös színű isztamet	350
1 db magyar törülköző	40
20 zira magyar vászon	50,5
1 pár csizma	34
1 pár csizma	70

1 tál kiöntőcsöves korsóval	65
1 ezüstös fejű buzogány	75
1 db új turbánkendő	257
1 másik turbánkendő	143
1 db zöld ...	565
1 másik turbánkendő	155
1 használt dolmány	30
1 db kantár	57
1 másik kantár	39
1 db vezetékszíj	6,5
1 pár szűrőkanál	60
1 db tűr	108
1 db kard	202
1 db fejer janbolu-i rövid köpeny (<i>kebe</i>)	162
1 db páncél	1060
1 pár ...	81
1 db magyar gyertyatartó	30
1 másik gyertyatartó	13
1 nagy csupor (<i>mesrebe</i>)	91
1 db magyar kanna	20,5
1 db kanna (<i>göjüm</i>)	120
1 db turbán-sapka	20
....	565
1 db vezetékszíj	7
1 másik magyar gyertyatartó	26
1 db használt rókabunda	110
1 db fehér szőnyeg (<i>hali</i>)	121
1 db számartakaró	62
1 pár kengyel	31
1 db csupor (<i>mesrebe</i>)	45
1 db vezetékszíj	9
1 db ...	20
1 db ...	14
1 db janbolu-i rövid köpeny (<i>kebe</i>)	155
3 db talpastál (<i>szahan</i>)	120
2 db tepsi	112
1 db fürdőszőnyeg	50
2 db fürdőkendő	50,5
1 db fehér <i>arakijje</i> sapka	21
1 db használt selyemszélű ...	44,5
1 db szúnyogháló	78
1 db ezüsttel díszített nyeregtakaró	23
1 db fehér nyeregtakaró	50
üvegek és egyéb	178
2 db fehér <i>arakijje</i> sapka	40

1 db főzőüst (*tendzsere*)

100

Összesen: 47.440,5 akcse

Temetésre: 300

Kikiáltó díjára: 667

Maradt: 46.473,5

Iratott a szegény Szinán bin Hüszejn szolnoki kádi által

*Az elhunyt Nagy Gergely hagyatéka*³⁸

1 db ház	Értéke: 800 akcse
6 db borjú	1200
2 db borjú	300
1 db használt prémes csoha	42
....	14
2 db disznó	150
1 db szék	2
1 db használt ...	2
1 db fúró	3
1 db balta	7
1 db ...	4
1 prém	1
1 db korsó (<i>lak</i>)	10
1 db használt ing	3
1 db hordó	2
1 db matrac	14
1 db párna	5
1 db használt csizma	2
1 db használt teknő	2
1 db használt kasza	1
1 db lámpa	10
1 db kendő (<i>makrama</i>)	4
1 db ekevas	15
1 db kanna	3
30 fertal búza	600
1 db kert	60
1 db malom	500
Összesen: 3703	
Kikiáltó díja: 65	
Maradt: 3638	

JEGYZETEK

1 Kakuk Zs., *Cultural words from the turkish Occupation of Hungary. Studia Turco-Hungarica*. Tomus IV. Budapest, 1977; Soproni O., *A magyar művészi kerámia születése. A török*

hódoltság kerámídjá. Budapest, 1981; Palotay G., *Oszmán-török elemek a magyar himzésben.* Budapest, 1940.

2 Régi Magyar nyelvemlékek. II, Buda, 1840, 34–36, 57, 65, 83–85, 170–171. A kor-
szakban megjelenő folyóiratok közül a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlét és a Történelmi
Tárat emelném ki. Az utóbbi folyóiratnak 1878-tól kezdődően csaknem minden számában kö-
zöltek „Művelődéstörténeti adatok” címszó alatt, főként 16–17. századi hagyatéki listákat, vég-
rendeleteket, vásárlási jegyzékeket.

3 Radvánszky B., *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* Budapest,
1879–1986, 21986.

4 Velics A., *Magyarországi török kincstári defterek.* I–II, Budapest, 1886, 1890.

5 Fekete L., *Egy vidéki török úr otthona a XVI. században: MTA I. OK* 15, 1959, 87–
106.

6 Hegyi K., *Egy világbirodalom végvidékén.* Budapest, 1976, 93–101.

7 Barkan, Ö. L., *Edirne Askeri Kassa'm'na Âit Tereke Defterleri (1545–1659).* Belgeler
III, 5–6. Ankara, 1968.

8 Todorov, N. – Kalicin, M., *Turski izvori za bûlgarskata istorija. Fontes Historiae Bul-
gariae.* XXI, Sofia, 1977.

9 A bejtûlmál jövedelmek kérdésével részletesen foglalkozott Fekete L.: *Die Siyaqat-
Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung.* I, Budapest, 1955, 80–81, valamint Káldy-Nagy
Gy.: Fekete L. – Káldy-Nagy Gy., *Budai török számadáskönyvek.* Budapest, 1962, 607.

10 Fekete L. – Káldy-Nagy Gy., i. m. 609.

11 Barkan, Ö. L., i. m. 10–12, 13–16.

12 Barkan, Ö. L., i. m. 58–73.

13 Barkan, Ö. L., i. m. 443–452.

14 Barkan, Ö. L., i. m. 472–473.

15 Velics A., i. m., valamint Gerelyes I., *Inventories of Turkish estates in Hungary in the
second half of the 16th century: Acta Orient. Hung.* XXXIX, 1985, 275–338.

16 Gerelyes I., *Török szígyártók és nyergesek Budán a XVI. században: Folia Archaeolo-
gica* XXXI, 1980, 265–276.

17 Gerelyes I., *Inventories...* 306–311.

18 Velics A., i. m. 249–250.

19 Velics A., i. m. 309.

20 Gerelyes I., *Inventories ...* 332–338 és Bécs, Nat. Bibl. Türk. Hss. Mxt. 575. (Flügel
1364.) A felhasznált okleveleket kivonatossal közölte Velics A., i. m. 137–138, 506–507. A ma-
gyar mezővárosi polgári hagyatékokra vonatkozóan felhasználtam: Zoltai L., *Adatok a debrece-
ni régi polgárok háztartásához 1567–1638: Történelmi Tár* 1903, 266–279, valamint Bobrov-
szky I., *A XVII. századi mezővárosok iparművészete. (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen).* Buda-
pest, 1980, és Novák L., *Mezővárosi népművészet. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd.* Nagykőrös,
1982. munkáinak közölt adatait.

21 Gerelyes I., *Inventories*, 301, 331.

22 Bobrovsky I., i. m. 15–17.

23 A hódolt területen fekvő, de nem töröklakta települések régészeti leletanyagára vonat-
kozóan lásd pl.: Szabó K., *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Budapest, 1938;
Széll M., *Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában.*
Dolgozatok 16, Szeged, 1940, 159–180; Méri I., *Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Türkeve-
mórci ásátások eredményeiről: Archaeológiai Értesítő* 81, 1954, 138–154; Zoltai L., *Vázlatok a
debreceni régi polgár házatájáról.* A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közle-
ményei 8. füzet, 1936; Gál É., *XVII–XVIII. századi kerámialelet Hódmezővásárhelyről: Acta
Universitatis de Attila József Nominatae Suppl.* V, 1985, 79–105.

24 Fekete L., *Budapest a törökkorban.* Budapest, 1944, 368.

25 Az egyes török ruhadarabok pontos leírását lásd: Gerelyes I., *Török viseletek Evlia
Cselebi útleírásában: Folia Historica* 6, 7–38.

26 Bobrovsky I., i. m. 25; Zoltai L., *A debreceni viselet a XVI–XVIII. században: Eth-
nographia* XLIX, 1938, 99–100; Novák L., i. m. 129–130.

- 27 Bobrovsky I., *i. m.* 24.
- 28 Lásd a 25. jegyzet.
- 29 Zoltai L., *A debreceni viselet ...* 98–99.
- 30 Hasonló következtetést vonhatunk le például Bobrovsky Idának a mezővárosok ötvös-művészetét feldolgozó munkájából, ahol a szerző az átvizsgált több mint száz tárgy közül mindössze kettőn tudott török hatást kimutatni: Bobrovsky I., *i. m.* 35–36. Ugyanezt látszik igazolni, hogy az oly sokat emlegetett török hímzések is nagyjából a hódoltság végén, illetve a 18. század elején kerültek a mezővárosi református egyházi gyűjteményekbe; Bobrovsky I., *i. m.* 15.
- 31 Radvánszky B., *i. m.* 177, 180, 140.
- 32 Ipolyi A., *Rimay János portai vásárlásai: Történelmi Tár* 1878, 153–164.
- 33 Makkai L., *Bethlen Gábor és az európai művelődés: Századok* 115, 1981, 673.
- 34 Fehér G., *A Magyar Nemzeti Múzeum hódoltság kori ezüstcsészéi: Folia Archaeologica* 17, 1965, 192.
- 35 Gervers-Molnár, V., *A sárospataki bokályos ház: Folia Archaeologica* 22, 1971, 183–217.
- 36 Bécs, Nat. Bibl. Türk. Hss. Mxt. 593. (Flügel 1401.) Részletét közölte Velics A., *i. m.* 274–276.
- 37 1 zira = 75–90 cm
- 38 Gerelyes, *i. m.*; lásd a 20. jegyzetet és Bécs Nat. Bibl. Türk. Hss. Mxt. 576.

Török kultúrhatás jövevényszavaink tükrében

A hódoltságra vonatkozó török nyelvű gazdaságtörténeti források feltárása, valamint a 16–17. századi magyar források kultúrtörténeti szempontú vizsgálata, az utóbbi évtizedekben lehetővé tette a török kor reálisabb alapokon nyugvó megismerését. Ezen ismeretek alapján módosítanunk kell a köztudatunkba beivódott két korábbi szélsőséges, túlságosan negatív, ill. túlságosan romantikus nézetet. Mai, gazdagabb és árnyaltabb ismereteink azt mutatják, hogy a török világ történelmünknek valóban egyik leggyötrelmesebb korszaka volt, de a másfél évszázad alatt viszonylag csenedesebb szakaszok is akadtak, amikor törökök és magyarok utat találtak egymáshoz, amikor nemcsak harcoltak, hanem pl. kereskedtek is egymással.

Az alábbiakban nyelvészeti kutatásaimmal szeretnék hozzájárulni a történeti forráskutatás eredményeihez. Módszerem a következő: Az egykorú magyar forrásokból – történelmi iratokból, naplók, levelek, magánjellegű emlékekből, leltárakból, irodalmi alkotásokból – összegyűjtöttem a török eredetű szavakat, s ezek használatából következtettem e szavakkal jelölt török tárgyak, fogalmak ismeretére, elterjedtségére. Az idő rövidsége miatt az adatokat – amelyek eredeti szövegkörnyezetükben rendkívül értékes művelődéstörténeti tényeket közölnek – itt most nem idézhetem. Csak a belőlük levont tanulságokat tudom elmondani.¹

Előtte azonban néhány idetartozó, általános érvényű kérdésről szeretnék beszélni.

Milyen úton jutottak el hozzánk a keleti kultúra termékei?

Törökök és magyarok között a legkorábban elkezdett, és bizony mindvégig a legáltalánosabbnak mondható érintkezési forma a harc, a háborúskodás volt. A legkorábban megismert török tárgyak: fegyverek, lófelszerelési tárgyak, pokrócok, különböző ruhadarabok, fémedények – hadizsákmányként kerültek hozzánk.

Ugyanakkor diplomáciai kapcsolataink nyomai is jóval a hódoltság előtti időkbe vezethetők vissza. Erdélynek folyamatosan működő diplomáciai kapcsolata volt a Portával. Ezen az úton, vásárolt vagy ajándékba kapott kelmék, kendők, szőnyegek és kaftánok kerültek hozzánk. Az ajándékozás különben nemcsak a Magas Portán, hanem alacsonyabb szintű hivatalos körökben s mindennemű társadalmi érintkezésben nagy divat volt a törököknél. Ajándékként fegyverek, bőr és fém használati tárgyak, kelmék, kendők kerültek a magyar háztartásokba.

A török anyagi kultúra jelentős része kereskedelmi úton jutott el hozzánk. Török kereskedők már jóval Buda elfoglalása előtt jártak Magyarországon, s a hódoltság békésebb szakaszaiban fellendültek a kereskedelmi kapcsolatok. Ezek a kapcsolatok persze nem mindig értek el a Birodalom szívéig, hanem csak a balkáni török nagyvárosokig. A szárazföldi és vízi úton szállított áruk leginkább kelmefélék,

szőnyegek, bőrárúk, fémből készített használati tárgyak, olykor élvezeti cikkek és élelmiszer nyersanyagok voltak.

Jelentős feladatot láttak el a hódoltsági területen letelepült iparosok és kereskedők, akik meghonosítottak bizonyos iparágakat, kialakították azok kereskedelmi forgalmát. Elsősorban a hazainál fejlettebb török bőripart, az agyagipart, szövő- és fonoipart, kisebb mértékben a kovácsipart kell megemlítenünk.

A hozzánk kerülő török áru megismerése rendszerint együtt járt az áru nevének átvételével. Mászor megmaradt az áru magyar neve, s csak az eléje tett *török* jelző mutatott annak eredetére; pl. *török búza*, *török szőnyeg*, *török nyereg*.

Jövevényszavaink izgalmas, sokat vitatott, olykor félre is értelmezett problémája a déli szláv közvetítés kérdése. Ennek történelmi alapja az, hogy a hazánk területén állomásozó török katonák és polgári személyek – köztük az iparosok, kereskedők – nagyrészt nem anatóliai törökök voltak, hanem eltörökösített, mohamedanizált balkáni szláv ajkú népek, főleg bosnyákok. A szláv hatást fokozta, hogy a Balkánról tömegesen húzódtak magyar területre, főleg a Dunántúlra, a törökök elől menekülő szerbek, akkori nevükön rácok. Ilyen körülmények között érthető, hogy a török kifejezések hol törökös, hol szlávos formában honosodtak meg nyelvünkben. A nyelvi kevertségnek jellemző megnyilvánulása, hogy sok átvett szavunk kettős alakban volt használatos (pl. *deli* ~ *dalia*, *tepsi* ~ *tepszia*).² A török korszak egységes nyelvi hatását a közvetlenül átvett és a déli szláv közvetítésű elemek összessége együttesen adja meg. Művelődéstörténeti szempontból meg éppenséggel lehetetlen és értelmetlen is volna e nyelvi szempontú szétválasztás. Azt általános érvénnyel mondhatjuk, hogy a török kultúrhatás egyes területein nem az anatóliai török, hanem a balkáni török hatás érvényesült. Ez látszik pl. az agyagművességben: a Magyarországon talált törökkori agyagleletek a balkáni török agyagkorsókkal, bögrékkel, tálakkal vannak közvetlen kapcsolatban. Az anyagi kultúra más területein viszont, a balkáni közvetítést átugorva, közvetlen török hatás mutatható ki. Ilyen terület pl. a himzés. Az ún. „úrihimzés”-ben az olasz reneszánsz, a nagyrészt Velencén át közvetített bizánci, majd a törökkorban ható török-perzsa stílus ötvöződik. Említhetnénk még az erdélyi szőnyegek, kilimek ugyancsak közvetlen török eredetét.

Nyelvészeti szakirodalmunkban újabban olyan nézettel is lehet találkozni, hogy török jövevényszavaink nem közvetlenül a törökből, hanem európai kerülővel, európai nyelvekből kerültek a magyarba, azaz ún. nemzetközi szavak vagy vándorszavak.³ Ez így általánosságban megfogalmazva, alapvetően téves, és történelmietlen szemléletet tükröz. Kétségtelen, hogy a 16–17. században az Oszmán Birodalom már olyan jelentős szerepet játszott Európában, hogy a Birodalom katonai, közigazgatási és vallási fogalmainak török nevei (pl. *sultan*, *beg*, *kadi*, *cami*), valamint a török kultúra néhány jellegzetes elemének török neve (pl. *turban*, *kaftan*, *dolman*, *kahve*, *serbet*) Európa-szerte ismertek voltak. Az is igaz, hogy az írott magyar forrásokban néha előfordulnak európaias alakváltozatok (pl. *café* a *kávét*, *szörbet* a *serbet* helyett), de ezek csak kuriózumok az általánosan használt törökös alakok mellett. A történelmi tények is egyértelműen amellel szólnak, hogy török szavainkat nagyon is élő, nagyon is közvetlen érintkezés során vettük át magunktól a törököktől, nem pedig európai nyelvektől kölcsönöztük.

Mielőtt a török művelődési hatás egyes tárgyköreire rátérek, szeretnék még

néhány szót arról mondani, hogy mi lett török átvételeink sorsa, mennyi maradt meg belőlük napjainkig.

Egykorú magyar forrásokból mintegy 1000 török szó ismerete mutatható ki. Ezeknek használatá az azonban már akkor is nagyon különböző fokú volt. Közhasználatú, mindennapi szavak mellett (kb. 250–300) voltak kevésbé ismertek vagy csak bizonyos körben használtak. Az egykorú magyar népesség számára legismertebbek a török katonai és közigazgatási fogalmak, kisebb mértékben az importált vagy helyben előállított török áruk török nevei voltak.

Mi történt ezzel a rengeteg szóval a török hódoltság megszűnte után? Azok, amelyek a hódoltság szakkifejezései voltak (pl. a török közigazgatási fogalmak nevei) most már szükségtelenné válva, egyesek hirtelen, mások fokozatosan, kihullottak nyelvünkéből. Ma már csak a török korral foglalkozó történelmi szakkönyvekben vagy irodalmi alkotásokban találkozunk velük (ilyenek pl. a *gyaur*, *csaus*, *kajmakám*, *defterdár*). Tovább éltek a tárgyakat jelölő szavak. De a tárgyak használatának szűkülésével, elnevezésük is mind archaikusabbá lett. Ma még sok olyan török eredetű szó él nyelvünkben, amit mindnyájan ismerünk ugyan, de az általa jelölt tárgyat már nem használjuk (pl. *dolmány*, *handzsár*). Vannak szavaink – igen nagy számban –, amelyek nyelvjárási szintre húzódtak vissza. Általánosan ismert nyelvjárási szó pl. az *aba* posztónév, csak Erdélyben ismert a *kilim*, csak Dunántúlon ismert a *fucsi* 'kis hordó'. És végül vannak olyan szavak, amelyek közhasználatú, élő elemei maradtak a mai magyar szókincsnek (pl. *káv*, *kefe*, *papucs*, *harácsolni*).

Hogyan válaszolhatunk akkor erre a gyakran feltett kérdésre: hány török szó él ma a magyar nyelvben? Az elmondottakból világos, hogy egyetlen számmal – sem kisebbel, sem nagyobbval – nem válaszolhatunk. Figyelembe kell vennünk a szavak elterjedtségének és hasznátságának különböző vízszintes és függőleges (időbeli) fokozatait. Ilyen módszerrel megállapíthatjuk, hogy a hódoltság idején általánosan ismert 250–300 török eredetű szóból a magyar nyelv napjainkban 60–70 szót használ. Ebből kb. 50 a köznyelvi szó, a többi nyelvjárási szó. A köznyelvi szavak közül 15–20 mindennapjaink közhasználatú, élő szava, a többi is általánosan ismert, de régies színezetű, történelmi hangulatot idéző szó.⁴

Ezek után tekintsük most át jövevéyszavaink segítségével, hogy az anyagi kultúra mely területei azok, ahol – részben ma is érzékelhető – jelentős török hatás érte az egykorú magyar kultúrát!

Legjelentősebb török hatás az öltözködés terén mutatható ki. Az európai öltözködésnél színesebb és változatosabb keleti öltözködés nagy hatással volt a keleties pompát különben is kedvelő magyarokra. A török öltözködés hatását persze, nemcsak a szép keleti áruk önkéntelen megkedvelése magyarázza, hanem a korabeli szükségletek is: sok keleti áru a katonaság öltözködésében nyert alkalmazást.

Az öltözködéshez szükséges textilipari és bőripari termékek nagy része importált áru volt, más részét hazai műhelyekben állították elő török és bosnyák vagy szerb kézművesek, majd a mesterségüket tőlük elsajátító magyar mesterek.

A textilipari termékek között nagy szerepet játszottak a különböző kelmefélék. Legfontosabb volt közöttük a vastag szövésű *aba* vagy *abaposztó*, amely elsősorban a katonaság öltözködésében játszott nagy szerepet.⁵ Hasonló sűrű szövésű posztó anyagot jelölt eredetileg a *csuha* szó, amely azonban a magyar forrásokban már

inkább a belőle készült köpenyt jelölte. A csuhát is elsősorban a katonák, valamint a szegényebb társadalmi rétegbe tartozók viselték. Leginkább *szürke*, *fekete* jelzővel ellátva vagy *szűrcsuha* összetételben találkozunk vele. Ilyen értelemben a *csuha* tovább élt a népi öltözködésben, a köznyelvben viszont erősen eltávolodott eredeti jelentésétől.⁶ Más jellegű kelme volt a vékony szövésű, leginkább kékre festett, *bagazi*-nak nevezett vászon, amit főleg bélésanyagként használtak. Ruhán kívül béleltek vele paplant, sátrát, lószerszámot, készítettek belőle zászlót, a fekete bagaziából pedig gyászleplet.⁷

Művelődéstörténeti szempontból igen érdekes a *bulya* kelmenév története. (Ez a szó nem azonos a 'kéjlelő; dúsan tenyésző' jelentésű, szláv eredetű *buja* szóval!) A török eredetű *bula* vagy *bulya* szó a magyar régiségben két jelentésben fordul elő. Jelenti először azokat a rabul ejtett vagy kótya-vetyén vásárolt török nőket, akik magyar háztartásokba kerülve nagy szerepet játszottak a török hímzés és szövés hazai, főleg erdélyi elterjesztésében. S mivel a török bulák finom fehér vászon és gyolcs holmikat készítettek – hímeztek, már a 16. században kialakult a magyarban a szónak egy másik jelentése: finom fehér vászon, gyolcs, patyolat.⁸

Textiliáink török eredetű elnevezései között egyetlen olyan akad, amely közhasználatú, mindennapi szavunkká lett, ez a *pamut*. A *pamut* szó eredetileg magát a gyapotcserje termését jelentette. Ilyen jelentésben azonban csak Mikes késői adatában fordul elő: 1751: „Még pedig sok szőlő és *pamuk* a mezőn” (184. levél). Egykorú forrásaink leginkább a gyapottermést jelölik vele, amit bélelő vagy töltő anyagnak, vattának használtak fel. De a török hódoltság második századában már megjelenik a mainak megfelelő 'gyapotfonál' jelentésben is.⁹

A ruhadarabok közül mindenekelőtt a jellegzetes magyar ruhadarabbá váló *dolmány*-t kell megemlítenünk. A dolmány nagyon különböző anyagból, többféle változatban készülhetett, s ez a variálhatósága tette alkalmassá arra, hogy különböző céllal, különböző társadalmi rétegek használják.¹⁰ A 18–19. században a magyar huszárok jellegzetes ruhadarabja lett, s ebben a jelentésben honosodott meg az európai nyelvekben.¹¹ – Napjainkra alaposan megváltozott az eredetileg török díszruhát, tiszteleti ruhát jelentő *kaftán* szó jelentése. Mint közismert, a törökök diplomáciai kapcsolataiban nagy szerepe volt a kaftánnak. Ajándékozás útján rövid idő alatt sok kaftán került hozzánk, főleg Erdélybe.¹² Eredeti formájában ezeket itthon természetesen nem lehetett használni, ezért átszabták, megmagyarosították, rendszerint dolmányt készítettek belőle. De felhasználhatták női ruha anyagaként, vagy paplanborítónak, terítőnek, kendőnek. A kaftán-kelmék motívumkincse és hímzés-technikája nyomot hagyott az erdélyi hímzésben.¹³

Hosszadalmas, kerülő úton, de végülis a törökből került nyelvünkbe a *zubbony* szó, amely eredetileg elől nyitott, ujjas, mellényféle ruhadarab volt.¹⁴ – Napjaink ruhái aligha képzelhetők el *zseb* nélkül. A *zseb* eredetileg a ruhának a keblen lévő, kibővülő, zacskószerű részét jelentette, amiben kisebb személyes használati tárgyakat lehetett elhelyezni. A hasonló célt szolgáló, különálló kis zacskót is *zseb*-nek nevezték. Később e kis zacskót a ruhához erősítették, így alakult ki a mai *zseb*.¹⁵

A török férfiak legjellegzetesebb fejrevalója a turbán és a kalpag volt. A turbánt csak mohamedánok viselték.¹⁶ A *kalpag* középpázsiai eredetű fejrevaló, amit török és mongol népek ma is viselnek. Az oszmán-törököknél is a népi öltözethez tarto-

zott egészen a 17. századig, amikor a mohamedán eredetű turbán kezdte kiszorítani.¹⁷ A kalpagot a hódoltság alatt elsősorban a török tisztek viselték, arany paszománntal vagy tollbokrétával a rangjukat is jelölték rajta. A magyarok között is elsősorban mint katonai viselet terjedt el.¹⁸

A törökök öltözködésében – s életük más területén is – ősidők óta nagy szerepet játszottak a bőrük. Az ősi török bőrművesség a kifinomult perzsa művesség hatására alakult és ért el igen magas szintre a 16–17. századra. A török bőrük kezdetben csak kereskedelmi úton vagy hadi zsákmányként jutottak el hozzánk. Később helyi műhelyekben is készültek. A török iparosok között nagy számban voltak tímárok, Budán és szinte minden nagyobb településen működtek tímárműhelyek. A bőrművesség mesterei leginkább balkáni törökök vagy rácok voltak. Ez az oka annak, hogy idetartozó jövevényszavaink között viszonylag nagy számban találkozunk szláv közvetítésű alakokkal. A bőrművesek nemcsak lábbeliket – elsősorban csizmát – hanem lószerszámokat – nyeret, cafrangot, szügyelőt, farmatringot, gyeplőt – is készítettek. Az ő kezükből kerültek ki továbbá a finom mívű fegyvertartók – tegzek, puzdrák – erszények, tarsolyok, bőrterítők, köpenyek.

A fejlett török bőripar mindmáig megőrzött nyelvi emlékei a *bagaria* és *szattyán* bőrnevek. Az előbbi rendszerint marhabőrből készült, kemény, szívós bőrfajta volt,¹⁹ az utóbbi leginkább juh- vagy kecskebőrből előállított, finoman kidolgozott, gyakran festett vagy himzett bőrféle, amiből lábbelit – főleg papucsot – zacskót, könyv- és iratborítót, tarsolyt, nyeregtakarót, terítőt stb.-t készítettek.²⁰

A törököktől két jellegzetes s mai életünket is szolgáló lábbelit kaptunk, a csizmát és a papucsot. Igaz, a *csizma* és a vele szorosan összefüggő *csizmadia* szó szláv közvetítéssel került nyelvünkbe, kétségtelen azonban, hogy a csizmaviselet a török korban honosodott meg nálunk.²¹ A papucs pedig tipikus keleti lábbeli volt, használata szorosan összefüggött a mohamedán életmóddal, lakberendezéssel, vallásos szokásokkal. Eleinte török földről hozták be hozzánk, majd a nagy kereslet miatt az itthoni csizmadiák is gyártani kezdték.²²

A csizmadia eszközök közül déli szláv közvetítésű török eredetű szó a 'cipéskés' jelentésű *bicskia*. A vele azonos töről fakadó *bicsak* és *bicska* magyarba kerülésének útja nem egészen tisztázott; a *bicsak* eredeti jelentése nem 'kés', hanem 'tőr, egyenes kard', a *bicska* valószínűleg magyar fejlemény.²³ Bőripari szakszóként került nyelvünkbe a *csiríz*, de már a legkorábbi adatok azt mutatják, hogy nemcsak bőr, hanem deszka, papír stb. ragasztására is használták.²⁴

Valószínűleg a török bőriparosok emlékét őrzi az ország különböző helyein, elsősorban az Alföldön és Dunántúlon előforduló *Tabán* városrész-név. A *Tabán* elnevezés minden esetben régi városrészt jelöl, amely ma már jobbra nem a város szélén, hanem annak belterületén foglal helyet. A török időkben azonban mindig a város egyik külterületét jelölte. A Tabán városrész ugyanis – feltételezésünk szerint – az ott elhelyezkedő cserzőműhelyektől kapta nevét. Mivel a bőr feldolgozása sok piszokkal és kellemetlen szaggal jár, a török tímárok a város szélén vagy a városon kívül állították fel cserzőműhelyeiket. A török világ elmúltával a cserzőtelepek elpusztultak, a város terjeszkedett, s a Tabán, amelynek ma már csak neve emlékeztet egykori jelentőségére, a város belterületévé lett, amint azt a budai, esztergomi, csongrádi, szegedi Tabán városrész mutatja.²⁵

A török művelődési hatás másik jelentős területe az étkezés. Bár idetartozó török átvételeink száma nem olyan nagy, mint az öltözködés körébe tartozóké, bátran mondhatjuk, hogy a török hódoltság kora jelentős nyomokat hagyott étkezési szokásainkban. Néhány olyan étel, amit ma jellegzetesen magyarnak tartunk, pl. a rizs és hús keverékéből készült töltelék, a pörköltszerű húskételek, a szárított tésztafélék, a törököktől kerültek hozzánk, részben közvetlenül, részben a balkáni szláv népek közvetítésével.

A törökkorban megismert tésztafélék közül ma is élvezzük a *tarhonyát* és a *pítét*. A tarhonya mint szárított tésztaféleség egykor a katonák s más szabadban élők alkalmas étele volt.²⁶ A pite régen egyszerűbb, kenyértésztából sült lepényt is jelentett.²⁷

A húskételek közül ismert volt a *pasztorma* – magyarosított formájában *pasztormány* és *pásztormány* – nevű, nyomás alatt szárított és füstölt rakott hús. A pasztormányt marhahúsból készítették, ezért a magyarban ugyanez a szó a vágómarhát is jelentette, ennek pedig nagy szerepe volt az adózásban.²⁸ Csak a 19. században jelenik meg forrásainkban a szegények eledelétül szolgáló állati belsőség magyar neve, a török *ciger*-ből lett *zsiger*; ma főleg igei származékát, a *kizsigerel*-t használjuk, átvitt értelemben.²⁹ A törökkori mészárosok emlékét őrzi a *Kaszab* vagy *Kaszap* családnév s a *kaszabol*, *lekaszabol* igei származék.³⁰

A törökök jellegzetes gyümölcsitalai, szörpjei nem tudtak igazán meghonosodni nálunk. Ennek oka nemcsak az ízlésbeli különbözőség, hanem a gyümölcsszörpök-höz szükséges alapanyagok hiánya volt. Annál feltartóztatlanabbul hódított a *kávé*. Értékes behozatali cikk lévén, kezdetben csak az előkelőbb társadalmi rétegek tagjai élvezhették. Fokozatos elterjedését azonban sem magas ára, sem fogyasztásának tiltása nem tudta meggátolni.³¹

A török hódoltság idején különböző növények is eljutottak hozzánk. Közülük legjelentősebb a dohány meghonosodása. A német eredetű *tabak* és a török eredetű *dohány* szó nagyjából egyidőben jelenik meg nyelvünkben, de kétségtelen, hogy magának a dohányzásnak a szokását a törökök terjesztették el nálunk, mint ahogy a dohánytermesztés is balkáni szláv és török hatásra indult meg. A dohányzást kezdetben az állam is, az egyház is erélyesen ellenezte, de eredmény nélkül.³²

A két fontos élvezeti cikk, a kávé és a dohány mellett a törökök révén ismerkedtünk meg a *maszlag* nevű kábítószerrel is.³³ Az erős dohányzás, a szeszesitalok és kábítószeres használatával kapcsolatban honosodott meg nyelvünkben a *mámoros* melléknév, majd a belőle elvont *mámor* főnév.³⁴

Gyümölcsjeink közül nevében is őrzi török eredetét a *kajszibarack*³⁵ és a *kálmánkörte*; ez utóbbi eredeti alakja *kármán-körte*, amelynek előtagja a *karaman* török népnévből származik.³⁶ Feltehető, hogy fűszerfélék és különféle más haszonnövények is eljutottak hozzánk, de török nevüket nem vettük át, csak elnevezésük *török* előtagja utal eredetükre. Vö. *törökbúza*, *törökborsó*, *törökbab*, *törökbors*, *törökmogyoró*, *törökköles*.

Feltűnő, hogy virágneveink között nincs török eredetű. A legjellegzetesebb török virágnak a tulipánnak a neve – bár végső fokon török-perzsa eredetű (azonos a *turbán* szóval) – hozzánk európai közvetítéssel került.³⁷ A másik jellegzetes török

virág, a szegfű egyik fajtája *törökszegfű* néven lett a magyar kiskertek máig kedvelt virága.³⁸

De térjünk vissza a konyhához. A török sütő- és főzőedények leginkább rézből készültek. Hazai körülmények között a rezet más anyaggal helyettesíthették. Rézből készült a szabadban élő emberek jellegzetes főzőedénye a *bogrács*, amelynek nevében is a 'réz' jelentésű török *bakır* szó rejtőzik.³⁹ Rézből készült a *tepsi* is, amely régen a mainál mélyebb, gömbölyű vagy ovális alakú sütőedény volt. A finomabb, tálaló edényként használt *tepsi* anyaga arany vagy ezüst is lehetett.⁴⁰ Ugyanez vonatkozik a szűknyakú, hosszú kifolyócsóval, füllel és fedéllel ellátott edényre, az *ibrik*-re, amelyben kávé-teát szolgáltak fel, vagy az étkezés előtti kézmosásnál használták, vizet csorgatva belőle.⁴¹ A kávézással együtt honosodott meg a gömbölyded alakú, porcelánból készült, gyakran finoman kiképzett fémtartóval is ellátott kávécsésze, akkori nevén *findza*.⁴²

A török lakberendezés alapvetően különbözött az egykorú magyar otthonok berendezésétől. A török szobabelsőt a szőnyegek uralták. Az egyetlen berendezési tárgy a falak mentén körbefutó padka, amit szőnyegekkel, állatbőrökkel, díszes párnákkal tettek kényelmes ülő- és pihenőhellyé. Ezzel az ülőalkalmatossággal van kapcsolatban *dívány* szavunk, amely eredetileg a szultán és a tartományok élén álló pasák mellett működő tanács elnevezése volt. Együttal jelentette azt a bizonyos padkát is, amely a *dívány-ház*-ban – a tanácskozó házban – volt található. A török korban igen sok ún. *dívány-szőnyeg* került hozzánk, majd azt a fekvőhelyet, amelyre a dívány-szőnyegek és dívány-párna kerültek is *dívány*-nak kezdték nevezni.⁴³ Hasonlóképpen alakult ki a 'szőnyeg, párna, ülőpárna' jelentésű *kerevet*, *kelevet* szóból a *kerevet* 'fekvőhely' elnevezés.⁴⁴ A törökök híres, nem csomózással, hanem szövés technikával készült, színes *kilim*-jei, kilim-szőnyegek, takarói is elkerültek hozzánk, s különösen Erdélyben váltak kedvelté.⁴⁵

A török gazdasági és kereskedelmi élet egykor használt kifejezései, a pénzek és mértékek nevei – bár a török korban nagyon használtak voltak⁴⁶ – kihullottak nyelvünkől. Egyedül a török aprópénzt jelölő *para* szó maradt meg a továbbképzett *parányi* melléknévben.⁴⁷

A hadi élet köréből fennmaradt, már halványuló, régies színezetű szavak pl. a *dzsida*, *handzsár*, *fringia* fegyvernevek, a *janicsár*, *martalóc*, *haramia*, *dalia*, *levente* katonafajták elnevezései. Viszont ma is közhasználatú szavunk az eredetileg 'üst' jelentésű *kazán*, amelyben egykor az ágyúgolyók előállításához szükséges salétromot főzték,⁴⁸ a *kátrány*, amivel a hajók faanyagát szigetelték, konzerválták,⁴⁹ a lótar-tással összefüggő *kefe*, amely lószőrből készült lócsutakoló eszközt jelentett,⁵⁰ a bőrből font ostort jelentő *korbács*,⁵¹ a *dandár*, amely eredetileg a sereg hátvédjét, tartalékhadát, majd derékhadát jelentette⁵² s a déli szláv közvetítésű *csárda*, amely eredetileg négy oszlopon álló katonai megfigyelő állást jelentett.⁵³ Itt említem meg három hasonló hangzású, de etimológiailag más-más eredetű törökkori szavunkat, a *pajtás*, *pajkos* és *pajzán* szót. A *pajtás* eredeti jelentése 'bajtárs, sorstárs',⁵⁴ *pajkos*-nak a török díszfelvonulásokon a magas rangú személy lova mellett futó, cifrán felöltöztetett apród-féle gyermeket nevezték,⁵⁵ míg *pajzán* szavunk – bármennyire hihetetlen is – eredetileg gályarabot jelentett.⁵⁶

JEGYZETEK

1 Török eredetű szavaink nyelvészeti szempontú feldolgozása, az adatok helyének közlésével, megtalálható *Recherches...* c. munkámban (lásd a rövidítések között: *Rech.* alatt). Művelődéstörténeti szempontú vizsgálatot eddig két témakörben, az öltözködés és étkezés terén végeztem, *Cultural Words ...* c. munkámban (lásd a rövidítések között: *CultW* alatt). Itt a kiemelt adatokat szövegösszefüggésükben közöltem. Folyamatban van az egész anyag nyelvészeti és művelődéstörténeti szempontú teljes feldolgozása, amely a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár valamely következő köteteként fog megjelenni.

2 A déli szláv közvetítés nyelvi és egyéb kritériumairól lásd *A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben* c. cikkemet: *NyK* 68, 1966, 51–65. és *Rech.* 534–546.

3 Vö. Farkas Vilmos, *Keléri eredetű nemzetközi elemek a magyar szókincsben*. Ak. doktori értekezés; megvédve 1984-ben.

4 Vö. Kakuk Zsuzsa, *Idegen szó, kihalt szó, jövevényszó (A magyar nyelv oszmán-török átvételei alapján)*. In: *Az etimológia elmélete és módszere*. Szerkesztette Benkő Loránd és K. Sal Éva. Budapest, 1976, 161–164.

5 Az egykorú források számtalan adata mutatja az aba posztó rendkívüli elterjedtségét. Minősége azonban idővel romlani kezdett, használata visszahúzódott a népi öltözködésbe. Az *aba* szó is fokozatosan eltűnt a köznyelvből, nyelvjárási szóvá lett. Vö. *TESz.* 1: 88; *Rech.* 22; *CultW* 15; *MNL* 1: 17; *ÜMTsz.* 1: 143–145.

6 A jelentésváltozás alapja az lehetett, hogy a szerzetesek ruhája a szőrcsuhához hasonlóan durva posztóból készült. Vö. *TESz.* 1: 569; *Rech.* 111; *CultW* 20; *MNL* 1: 538; *ÜMTsz.* 1: 911–912.

7 Sok adat mutatja rendkívüli elterjedtségét. Századok múltán azonban használata háttérbe szorult, ma csak Kalotaszegen ismerik. Ebben a szóban az *-ia* végződés nem déli szláv közvetítésre utal, hanem latinosítás eredménye. Vö. *TESz.* 1: 215 és 221; *Rech.* 74; *CultW* 16; *MNL* 3: 666 *muszuj* a.; *ÜMTsz.* 1: 302.

8 Hasonló másodlagos jelentés sem a törökben sem a balkáni nyelvekben nem alakult ki. A 'török himzönő' jelentésű *bulya* szó kiveszett nyelvünkéből, de a 'finom vászon, patyolat' jelentésű *bulya* szót ma is ismerik a Dunántúlon és Heves megyében. Vö. *TESz.* 1: 387; *Rech.* 81; *CultW* 18; *ÜMTsz.* 1: 631.

9 Napjainkban nemcsak a növényi eredetű gyapotból, hanem az állati eredetű gyapjából készített fonalat és kelmét is jelenti. A szó eredeti alakja *pamuk* volt, dunántúli nyelvjárásaink megőrizték ezt a régies alakot. Vö. *Rech.* 318; *TESz.* 3: 78; *CultW* 29.

10 A téli dolmányt nehéz selyemből, bársonyból vagy posztóból készítették, kibélelték, prémmel díszítették. A nyárit könnyű selyemből, vékony szövethből, bélés nélkül varrták.

11 Katonai használata mellett divatos volt a nemesi, majd az úri viseletben. Még századunk első felében is szerepelt az archaizáló ún. „díszmagyar” öltözetben. Ugyanakkor századokon át fontos szerepet töltött be a népi öltözködésben, mivel kevésbé díszes kivitelben, egyszerű posztóból vagy vászonból is el lehetett készíteni. Elsősorban az alföldi települések parasztagzáinak volt fontos ruhadarabja. Vö. *TESz.* 1: 656; *Rech.* 130; *CultW* 51; *MNL* 1: 598; *ÜMTsz.* 1: 1001.

12 Mikor az erdélyi fejedelmek a szultántól kapták megerősítésüket, az *atnámé*-val – szultáni oklevéllel – együtt megkapták a hatalom jelvényeit: a zászlót, a botot és a kaftánt. A szultán előtt megjelenő követeket előzőleg rangjuknak megfelelő díszes kaftánba öltöztették, *felkaftánozták*.

13 A *kaftán* szó mára elhalványult, de nem halt ki egészen nyelvünkéből. Bőven találkozunk vele a török korról szóló szakirodalomban, másrészt ma is ezzel a szóval jelöljük a keleti népek bokáig érő, bő, fekete kabátját. Vö. *TESz.* 2: 303; *Rech.* 206; *CultW* 53.

14 Végző forrása az arab *juhha* a legtöbb európai nyelvbe eljutott. Szláv nyelvekből való átvétele pl. a m. *suba* szó. Az északi olasz nyelvjárásokban a szókezdetű alakja jött létre, s az olasz szó velencei kereskedők révén visszakerült a törökbe, ahol most már *zibun*-nak és *zubun*-nak hangzott. Ez a török szó jutott el hozzánk a hódoltság idején. Vö. *Rech.* 432; *CultW* 58; *TESz.* 3: 1199.

15 Vö. *Rech.* 89; *CultW* 59; *TESz.* 3: 1212.

16 Maga a *turbán* szó nem közvetlenül a törökből került nyelvünkbe, hanem európai nyelvek közvetítésével. Vö. TESz. 3: 1002.

17 A kalpag egy kúpalakú prémsapka, amit sötétebb színű prémből – az előkelők fekete asztrahánból – csináltattak, és puha, világosabb színű prémmel bélelték ki. Anyaga és formája szerint más-más társadalmi réteget jelképezett. Pl. a Porta keresztény alattvalóinak kalpagja prém helyett fából készült, formája gömbölyűbb volt. Ilyenfélét viseltek az orvosok, pénzváltók, tolmácsok.

18 1763-ig a magyar huszárok viselték, s Európa népei ilyen jelentésben ismerkedtek meg vele. Rákóczi kurucai is kalpagot viseltek. Vö. TESz. 2: 330; Rech. 211; CultW 55.

19 *Bagaria* szavunk végső forrása a bőriparukról híres volgai bolgárok *bulgar* neve. Az ebből képzett *bulgari* 'volgai bolgártörök' jelentésű melléknév felvette a 'volgai bolgár bőr' jelentést. Ez honosodott meg a különböző török nyelvekben, valamint a mongolban és a perzsában. A magyarba az oszmán-törökből került, az *ia* végződés azonban nem déli szláv közvetítés nyoma – a déli szláv nyelvekben ugyanis már a magyarból terjedt el a szó – hanem latinositás, illetőleg analogiás alkotás eredménye. Vö. TESz. 1: 214; Rech. 82; CultW 61; ÜMTsz. 1: 302.

20 A 16. században kereskedelmi úton jutott el hozzánk, rövidesen igen népszerű lett, s itthoni műhelyekben is előállították, feldolgozták. Vö. Rech. 345; TESz. 3: 688; CultW 72.

21 A csizma a lovasnépek jellegzetes lábbelije volt, őshazáját Keleten kell keresnünk. A mai vastag és egyenes talpú csizmát azonban az oszmán-törököktől vettük át, nevével együtt. Pontosabban: *csizma* szavunk előzménye a déli szláv *čizma*, ez azonban a török *çizme* (<çiz- 'húzni') átvétele. Vö. TESz. 1: 544 és 545; Rech. 110; CultW 66; MNL 1: 520; ÜMTsz. 1: 865.

22 A mohamedán nők élete az apróbb ház körüli teendőkkal, állandó otthonülésben telt el. A könnyű házi papucs megfelelt ennek az életmódnak. A férfiaknál viszont az imával kapcsolatos gyakori kéz- és lábmossás miatt, s mindkét nemnél a szőnyegek kímélése végett a törökök nélkülözhetetlen lábbelije volt a könnyen lerúgható papucs. Puha bőrből vagy szövetből, sarok nélkül vagy sarokkal, leginkább sárga színben készítették. Felső részét gyakran kihímezték. Vö. Rech. 317; TESz. 3: 95; CultW 71.

23 A *bicsak* személynévként már a 15. század legelején előfordul, ilyen funkcióban tehát besenyő vagy kun eredetű. Közszóként a 16. századtól kezdve használják, de nem 'kés', hanem 'tőr, egyenes kard' jelentésben. 'Kés' jelentésben csak a 18. századtól fordul elő. A *bicsak* tehát eredetileg nem cipész-szerszám, hanem fegyver volt, s csak századok múlva alakult a mai értelemben vett vágó eszközzé. *Bicska* szavunknak viszont hangtani alakulása bizonytalan. Sem a törökben, sem a déli szláv nyelvekben, sem egyebütt nem találunk ilyen alakú szót. Valószínű tehát, hogy magyar fejlemény, s mind hangalakjának, mind jelentésének kialakulásában szerepet játszott az eredetileg is cipészkest jelentő *bicskia*. Vö. TESz. 1: 296 és 297; Rech. 71; CultW 63; ÜMTsz. 1: 474 és 475.

24 Adataink a hódoltság korából viszonylag gyérek. Ennek az lehet az oka, hogy akkor még csak bizonyos mesterségek szakköreiben volt ismeretes, a mesterségszavak pedig kevésbé kerültek bele az írott forrásokba. Vö. TESz. 1: 541; Rech. 109; CultW 63; ÜMTsz. 1: 859.

25 Egykorú térképek a budai török tímárok műhelyeit az ún. „Alsó hévizek”-nél, a középkori „Kis Pest”, azaz a mai Tabán helyén jelzik. Ezt a területet a török források *Debbag-hane* vagy *Tabak-hane*, azaz „Cserző-telep” névvel jelölik. A telepen átfutó Csörsz árok itteni szakaszát pedig *Tabak suyu*-nak, azaz „Tímár patak”-nak nevezik. Egy 17. századi térképhez csatolt leírásban a budai Tabán helye törököül *Tabahán*-nak van jelölve. Vö. Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban* (Budapest, 1944) 116. oldal, 110. jegyzet; Kakuk Zsuzsa, *Tabán*: Nyr. 79, 1955, 105.

26 Tojással gyúrt lisztből készítették, apró gömböcskékre vagdalták vagy morzsozták, s jól kiszáritva tárolták. Vízrel felfőzve, hússal, fűszerekkel ízesítve fogyasztották. Régi adataink szerint édes tésztát is készítettek belőle. Vö. Rech. 387; TESz. 3: 321; CultW 82.

27 *Pite* szavunk végső fokon görög eredetű, s mint ilyen, a balkáni nyelvek közvetítésével, a törökök beiktatása nélkül is eljuthatott hozzánk. De mivel a török korban honosodott meg, valószínűbb, hogy a törökök révén terjedt el. A régiségben szláv közvetítésű *pita* alakban is használták. Vö. Rech. 330; TESz. 3: 216; CultW 81.

28 Ma csak nyelvjárási szinten ismert. Vö. Rech. 319; TESz. 3: 126; CultW 78.

29 Vö. Rech. 94; TESz. 3: 1218; CultW 83.

30 Vö. TESz. 2: 400; Rech. 224.

31 A kávécsesze egyik őshazája az Abesszínia délnyugati részén fekvő *Kaffa* város vidéke. Ebből a városnévből származik az egész világon elterjedt kávé és koffein neve. Az arabok révén lett ismertté a 15. századtól kezdődően. Tőlük átvették a törökök, s noha államilag többször betiltották, rövidesen legkedveltebb élvezeti cikkükké lett. Vö. TESz. 2: 413; Rech. 208; CultW 90.

32 A *dohány* szó egyike azon oszmán-török eredetű szavainknak, amely nélkülözhetetlen eleme mai nyelvünknek. A maihoz hasonlóan gyakori használatú szó lehetett már a 17–18. században, már akkor számos származéka és szókapcsolata volt ismeretes. Vö. TESz. 1: 653; Rech. 133; MNL 1: 593; ÜMTsz. 1: 997.

33 Egyes feltevések szerint izmaelita kereskedők közvetítették hozzánk a szót, más feltevés szerint nyugatról is jöhetett, mint botanikai-gyógyszerészeti szakszó. Középkori, izmaelita közvetítésű keleti eredetű szavaink még nincsenek kellően megvizsgálva, a nyugati közvetítés sincs kizárva. A 16. századi magyar adatok azonban egyértelműen a törökből való átvétel mellett szólnak. Vö. TESz. 2: 858; Rech. 268.

34 Vö. TESz. 2: 834; Rech. 264.

35 Vö. TESz. 2: 309; Rech. 231; CultW 95.

36 Vö. TESz. 2: 328; Rech. 221; CultW 96.

37 Vö. TESz. 3: 99.

38 Vö. TESz. 3: 972.

39 Forrásainkban viszonylag későn, csak a 18. század elején jelenik meg. Ennek oka az lehet, hogy a bogrács a tanyákon és pusztákon élő emberek, halászok, pásztorok főzőedénye volt, s mint ilyen csak megkésve vált köznyelvi szóvá. Valószínű az is, hogy nem közvetlenül a törökből, hanem balkáni szláv népek közvetítésével ismerkedtünk meg vele. Vö. TESz. 1: 323; Rech. 56; CultW 97; ÜMTsz. 1: 516.

40 A korai adatok *tepszia* alakja arra mutat, hogy először déli szláv közvetítéssel jutott el hozzánk. Nyelvjárásainkban ma is él ilyen alakban, köznyelvívén azonban a közvetlen török átvételi *tepszi* > *tepsi* lett. Vö. Rech. 393; TESz. 3: 892; CultW 101.

41 Vö. TESz. 2: 184; Rech. 190; CultW 99.

42 Ma nem általánosan használt, köznyelvi szó; régies és népies színezete van. A csészénél nagyobb méretű bögrét, csuprot nevezik findzsának. Vö. TESz. 1: 914; Rech. 155; CultW 98.

43 Vö. TESz. 2: 648 és 624; Rech. 127.

44 Vö. TESz. 2: 461; Rech. 234.

45 A mai 'székely szőnyeg' jelentésű erdélyi *kilim* azonban valószínűleg nem a régi török eredetű *kilim* szó továbbélése, hanem újabb kölcsönzés a románból. Nyugat-európai közvetítéssel a 19. században került hozzánk a *kilim*-mel etimológiailag összefüggő *kelim* szó. Vö. TESz. 2: 489 *kilim* a. és 433 *kelim* a; Rech. 243; Bakos: Nyr. 63: 108.

46 Vö. régi *mangur* 'egy negyed ospora'; *kantár*, *oka* súlymértékek, *kila* gabona-űrmérték, *fucsi* pépes áruk mérésére használt bödön.

47 Vö. Rech. 319; TESz. 3: 96 *para*¹ a.

48 Vö. TESz. 2: 415; Rech. 232.

49 Vö. TESz. 2: 410; Rech. 227.

50 A törökben máig megmaradt a loápolás műszavának. Vö. TESz. 2: 422; Rech. 233.

51 A törökből való átvétel mellett gondolnunk kell arra is, hogy megismerésében a 17. században Erdély területére többször betörő krími tatárok is szerepet játszhattak. Erre utal a forrásainkban gyakran előforduló *tatár-korbács* kifejezés. Vö. TESz. 2: 570; Rech. 238.

52 Vö. TESz. 1: 592; Rech. 134.

53 Vö. TESz. 1: 432; Rech. 99; MNL 1: 465; ÜMTsz. 1: 760.

54 Vö. Rech. 322; TESz. 3: 60.

55 A TESz. (3: 59–60) ismeretlen eredetűnek mondja, s a régi *pajk* 'szolga, inas, hírvívő' szóból való származtatását kevésbé valószínűnek tartja.

56 Régi forrásainkban a 'gályarab, rab' jelentés mellett 'kocsi mellett szabadon futó <ő>', idomítatlan, betörtlen <ő> jelentése is volt a szónak. Ez részben a *pajkos* szóval való kevere-

dés eredménye. Ebből a jelentésből alakult a későbbi 'gyors, fürge' → 'vakmerő, hetyke' → 'csin-
talan, pajkos' ill. 'könnyelmű, léha' jelentés. Megjegyzendő, hogy a törökben is van a szónak
'semmirekellő, haszontalan' jelentése. Vö. Rech. 323; TESz. 3: 61.

RÖVIDÍTÉSEK

- CultW = Zsuzsa Kakuk, *Cultural Words from the Turkish Occupation of Hungary*. Budapest, 1977 = Studia Turco-Hungarica IV.
MNL = Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő Ortutay Gyula. I – V. Budapest, 1977–1982.
Rech. = Suzanne Kakuk, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Budapest, 1973 = BOH XIX.
TESz. = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. Főszerkesztő Benkő Loránd. I – III. Budapest, 1967, 1970, 1976.
ÚMTSz. = *Új magyar tájszótár*. I. kötet A – D. Főszerkesztő B. Lőrinczy Éva. Budapest, 1979.

Török költészet Magyarországon

A magyarországi török költészet forrásai

A magyar turkológia hagyományosan történelmi és nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik, török irodalomtörténeti kutatásokat Németh Gyulának néhány ilyen vonatkozású tanulmányától eltekintve¹ senki sem végzett. Ismereteink a magyarországi török költészetéről csekélyek és esetlegesek. Szórványosan ismerünk olyan török verseket – részben írott források alapján készült kiadványokból, mint amilyenek Köprülü lantos költők műveit tartalmazó kötetei.² részben pedig népdalgyűjtésekből³ –, amelyek bizonyosan Magyarországhoz köthetőek, mivel Budáról, Temesvárról, Esztergomról, Belgrádról, Újvárról stb. esik szó bennük. Arra is akad példa, hogy korabeli magyarországi török iratok közül kerül elő egy-egy vers (pl. a Zichy-levéltár török iratanyagában Fekete Lajos 1924-ben talált egy négysoros szerelmes verset⁴). Az ilyen felbukkanó darabokat kíváncsi volna minél nagyobb számban összegyűjteni és feldolgozni – még nagyobb jelentőségű volna azonban a Magyarországról származó versgyűjtemények, a nagyobb terjedelmű kéziratok felmérése.

A Bécsben őrzött ún. Palatics-kódex eddig az egyetlen olyan versgyűjteményt, sőt mint látni fogjuk, versgyűjteményeket tartalmazó kódex, amelyet a szakirodalom számon tart mint Magyarországon keletkezett verses kéziratot.⁵ Pedig nyilvánvaló, hogy pl. a Bécsben és általában az európai könyvtárakban őrzött török verses kéziratok közül számos a magyar hódoltsági területekről került oda.

A magyarországi verses kéziratok módszeres összegyűjtésében célszerűnek látszik első lépésként két olyan nagyobb kéziratgyűjteményt megvizsgálni, mely kifejezetten magyar területről származó kódexeket, kéziratokat tartalmaz.

Az egyik ilyen gyűjtemény a Budát visszafoglaló Marsiglié, aki Budán és Nándorfehérváron a felszabadító harcok eredményeképp nemcsak európai könyvgyűjteményét gyarapította, mint ez köztudott, hanem keleti kéziratgyűjteményét is.⁶ A Budáról és Nándorfehérvárról Bolognába származott verses kódexeket a magyarországi török költészet dokumentumainak tekinthetjük. Szilády Áron 1867-ben az Akadémia megbízásából Bolognába ment, hogy a Marsigli-könyvtár keleti kézirateit tanulmányozza, de azok között csak magyar vonatkozású iratokat keresett (sikertelenül), s a kódexekkel, egyéb kéziratokkal nem foglalkozott alaposabban, mivel – ahogy jelentésében írta – azok közül „ritkának vagy éppen unicumnak egy sem mondható... A költeményes kéziratok jobbára Háfiz divánját, Szádi Gulisztánját, a Pendnamét, s más ismeretes költői műveket tartalmaznak...”⁷. Megjegyzendő,

Ez a cikk része egy nagyobb tanulmánynak, amely az MTA Soros Alapítvány Bizottsága támogatásával készül.

hogy az említett perzsa nyelvű kéziratok a Marsigli-gyűjtemény katalógusai szerint nagy többségükben török kommentárokat is tartalmaznak, s ezeken kívül Victor Rosen katalógusában 17 db vegyes tartalmú, verses, de közelebbről nem részletezett török kódexről tesz említést.⁸ A gyűjteményben arab ill. perzsa nyelvű retorikai és poétikai értekezés található.⁹ Marsigli saját kéziratai között pedig feltétlenül érdeklődésre tarthat számot egy több mint 300 lapos értekezés *Della lingua e poesia turchesca* címen.¹⁰ valamint egy hosszú levél fogalmazványa Giovan Battista Donadóhoz a törökök irodalmáról.¹¹ A Marsigli-gyűjtemény tehát, pontosabban annak magyarországi eredetű anyaga gazdag forrásnak ígérkezik az itt ismert, másolt, ill. esetleg itt született költészet megismeréséhez.

A másik, a Marsigliétól meglehetősen eltérő „magyar török” gyűjtemény Jankovich Miklósé. Jankovichnak, a múlt századi híres könyv- és műgyűjtőnek egy 1832-ben Gévay Antalhoz írt leveléből ugyanis kiderül, hogy tudatosan gyűjtötte a magyarországi török kéziratokat, s nemcsak az irat jellegűeket (ezekből 4–500 darabot birtokolt ekkor), hanem a kódexeket is, mintegy hungaricumnak tekintve őket: „...könyveim is vannak, melyek török nyelven Magyarországon íratlak, és éntőlem Nürnberg, Augsburg, Velence, München, stb. városokból ismét hazánkban vissza hozattak. Bár így a dresdai bibliothékában helyheztesett, Buda, Kanizsa, Pécs várak visszavételével elragadott és Németországban kivitt könyveknek haza jőni valahára szerencséjük lenne.”¹²

A Jankovich-gyűjtemény sorsa ismeretes.¹³ Kéziratgyűjteményének jelentős része az OSzK-ban van. A levélben említett török gyűjtemény – mivel az OSzK kézirat-jegyzékében általában jelölték, ha egy kézirat Jankovichtól származik – rekonstruálható: igaz ugyan, hogy nem a török kéziratok jegyzéke alapján, a gyűjtemény nagyobbik hányada ugyanis nem a török, hanem az arab és a perzsa kéziratok közé van beosztva. Ez a tény is oka lehetett annak, hogy a turkológusok eddig nem figyeltek fel erre a forrásanyagra. Annak ismeretében azonban, hogy Jankovich tudatosan magyarországi török kéziratokat vásárolt össze, a gyűjtemény feltétlenül figyelmet érdemel: minden egyes darabját a magyarországi török kultúra esetleges dokumentumaként kell tekintenünk. A kéziratok hiteles magyarországi eredetét azonban felül kell vizsgálni, hiszen Jankovich nem volt orientalista, s hogy gyűjteményét kinek a tanácsai és milyen információk alapján vásárolta össze, egyelőre nem tudni. De iratai, számlái és levelezése alapján remélhetőleg kideríthetők a kéziratok beszerzésének körülményei, ami hozzásegíthet ahhoz, hogy ellenőrizzük a kódexek származását.

Hogy a Jankovich-gyűjtemény egy része az arab és a perzsa kéziratok közé került, az az anyag természetéből fakad, lévén ezek a kéziratok többségükben vegyes nyelvűek, vagy arab, vagy perzsa címűek: arab nyelven írt Korán-törédek, imádságos könyvek, melyekhez török kommentárok kapcsolódnak, ill. arab–perzsa–török imákat, vegyes szövegeket tartalmazó kéziratok (a többnyelvű kéziratokat a Marsigli-gyűjteményben is az esetek többségében az arab, ill. a perzsa s nem a török kéziratok között őrzik). Az OSzK arab, perzsa és török gyűjteményében összesen 36 db Jankovichtól vásárolt kézirat található. Ezek közül 7 verset is tartalmaz.¹⁴

Természetesnek tekinthetjük, hogy a magyarországi török hódoltság irodalmi

emlékei arab–perzsa–török nyelven vegyesen maradtak ránk, hiszen a törökök kultúrája, s ezen belül irodalma is az iszlám felvétele óta vegyes nyelvű volt. A török népek iszlamizálódásának folyamata a 10. században kezdődött a Kaspi-tengertől keletre eső területek államalakulataiban. A vallással együtt a törökök az iszlám világ egész fejlett kultúráját megismerték, és a hatása alá kerültek. Az arab kultúra főleg a teológia és a tudományok területén jelentett mintát, míg a perzsa elsősorban irodalmi modellekkel szolgált.

Ez a hatás költészettörténeti szempontból két fontos újdonságot jelentett, egyrészt egy erotikus-misztikus jelképrendszer, másrészt az időmértékes versformák átvetelét. Az iszlamizálódás az irodalom tagolódását eredményezte, elkülönült egymástól egy magas kultúrát képviselő, arab–perzsa versformákat követő és arab–perzsa kifejezésekkel teli vagy egyenesen perzsául művelt, udvari, szűkebb közönségnek szóló és egy török szótagszámláló versformákat használó, szélesebb közönségre számító, alacsony rangúnak tekintett költészet. Ehhez az iszlamizálódott irodalmi hagyományhoz, melynek központja Kasgar, majd Horezm és Szamarkand voltak, szoros szálakkal kapcsolódott a 14–15. században Anatóliában és az oszmán birodalom többi részén megszülető török irodalom.

Az oszmán-törökök irodalma (mint ahogy birodalma is) ugyan viszonylag kései fejlemény, de a korábban kifejlődött török kultúrákhoz fűződő kapcsolatai révén több évszázados hagyományokra építve bontakozik ki, s virágkorát éppen a magyar hódoltság első időszakában, a 16. században éli.

E korszak lírai költészetében társadalmi és poétikai szempontból három nagyobb típus különböztethető meg: az arab-perzsa irodalmi mintákat, főleg a perzsa Dzsámi költészetét imitáló ún. udvari vagy díván-költészet; a misztikus rendekhez, ill. a medreszékhez kapcsolódó vallásos költészet; és az ún. ásik-költészet. Ásikoknak a 15. századtól kezdve nevezték azokat a vándor költő-énekeseket, akik a nagyvárosok piacán ugyanúgy, mint a végvárakban és a hadsereg legkülönbözőbb alakulatainál, sőt néha az udvarnál is, lantkíséret mellett adták elő részben saját szerzeményű, részben másoktól tanult verseiket, amelyek általában a szerelemről vagy valamilyen hadi eseményről szóltak, verselésük szótagszámláló (általában 8 szótagos, 4 soros strófákban írtak), kifejezésformáik és nyelvük pedig török volt. Verseik részben szájhagyomány útján terjedtek, részben írásos formában, többnyire antologikus versgyűjteményekben őrződtek meg. Egy-egy vers gyakran számos variációban, ill. névtelenül hagyományozódott. Ezek mellett a népköltészetre jellemző vonások mellett azonban az ásik-költészet a magas költészet bizonyos vonásait is magán viselte. A versek sok esetben a szerző nevével együtt maradtak fenn. Maga az ásik elnevezés pedig arról árulkodik (a török *âşik* arab eredetű szó, és szerelmest jelent misztikus értelemben), hogy ez a populáris jellegű költészet a török archaikus hagyományok mellett, legalább részben az arab misztikus hagyományokban gyökeredzik. A 16. század második felétől, s főleg a 17. században, amely az egész török költészet „legperzsásabb” korszaka, az ásik-költészetben is megjelennek a díván-költészet egyes vonásai: az egyre több arab és perzsa kifejezés, sőt bizonyos időmértékes versformák is. Az ásik-költészet közköltészet, a magyar költészettörténeti kategóriák közül a kéziratossá énekköltészet kategóriájához hasonlítható.

A Marsigli- és a Jankovich-gyűjtemény kéziratai, valamint a Palatics-kódex arról tanúskodnak, hogy Magyarországon a török költészet mindhárom említett típusa ismeretes volt, s emlékei három különböző forrástípusban maradtak ránk. Az első csoportot képviselik azok a kódexek, melyek egy-egy ismert perzsa költő hosszabb epikus művét vagy lírai verseinek teljes gyűjteményét, dívánját tartalmazzák, egyes részek török fordításával együtt, ill. török kommentárokkal (ilyen pl. Háfiz Dívánja, Szádi Gulisztánja, Dzsámi Baharisztánja, Farid-ad-din-Attár Pendnâme c. műve, Dzsélál-ad-din-Rúmi Mesznevi-jének részletei). Ezek lehettek a legértékesebb kéziratok, van köztük, ami szép, díszes kivitelen készült. A második csoportba azok a kéziratok tartoznak, melyek arab és török nyelvű imák mellett vallásos verseket foglalnak magukban. Ezek feltehetőleg mecset-iskolákból származnak. A harmadik típust az olyan vegyes tartalmú, alapvetően török nyelvű kézirat képviseli, mint amilyen a Palatics-kódex, amelyben praktikus célokat szolgáló szövegek között megnevezett vagy anonim díván-költők és ásik-költők antológiája olvasható. (Azoknak a kéziratoknak a jó része is, melyekről a Marsigli-gyűjtemény katalógusa részletesebb információt nem ad, csak annyit, hogy vegyes tartalmú, és versek is találhatók benne, minden bizonnyal ebbe az antologikus típusba tartozik.)

A Palatics-kódex versgyűjteményei

A Palatics-kódex 1590 körül keletkezett, vegyes tartalmú kódex.¹⁵ Verseket egyrészt a különböző szövegek között, kisebb blokkokban találunk benne, másrészt a végén, a könyvön belül külön tagolódó, annak vegyes szövegétől egy üres lappal különválasztott nagyobb gyűjteményben. A kódex vegyes részében található első blokk német, magyar, magyar–török vegyes nyelvű és horvát verseket tartalmaz. A gyűjteménynek ezt a részét már publikálták,¹⁶ most csak az utolsó három vershez szeretnénk megjegyzést fűzni. Ezek: a *Madzsari türki* című, *Fekete szemű szemüdükü* kezdetű magyar, a *Gazel-i türki ve madzsari* című vegyes nyelvű és a *Hirvat türkiszi (Hirvat türkisi)* című horvát nyelvű vers. Versformáját, kifejezéseit, képeit tekintve, mindhárom a török költészet közegebe tartozik. Aki vagy akik ezeket írták, a török költészet nyelvén írták őket, még ha e versek magyarul vagy horvátul szólnak is. A *Madzsari türki* és a *Hirvat türkiszi* egyaránt a török ásik-költészet leggyakoribb versformájában, a hangsúlyos nyolcas sorokból és négysoros strófákból álló, XAXA BBBA CCCA DDDA stb. rímképletű versformában készültek. Sok bennük a mondatpárhuzam, ami szintén az ásik-költészet jellemzője. Ezzel szemben a *Gazel-i madzsari ve türki* időmértékes versformában íródott, férfi szól benne férfihoz, a török nyelvű részeket az arab-perzsa szerelmi terminológia uralja¹⁷ – vagyis a vers egyértelműen a díván-költészet körébe tartozik. A díván-költészetben egyébként ismert a vegyes nyelvű versírás gyakorlata.

Utóljára Horváth Iván foglalkozott ezekkel a versekkel.¹⁸ Két szempontból vizsgálta őket, egyrészt a versek szerelmi ideológiája, másrészt metrikai jellemzői érdekelték. A *Gazel-i madzsari ve türki*-ről feltételezte, hogy női dal, s mint ilyen negatív bizonyítékként újabb érvet szolgáltat annak az állításnak a megerősítésére, hogy udvari szerelmi költészet Balassi Bálint előtt magyar nyelven nem létezett. A versben azonban nem nő, hanem férfi szól egy férfinak, ami az arab-perzsa misztikus

szerelmi költészetben gyakori jelenség. A vers tehát nem populáris női dal. Szerzője, Hüsrev, török. Rímelve csak török versként olvasva hibátlan (*gözüm – hozom(!)* – *szözüüm*), ugyanis a törökben az *ö, ü, o, u*, hangokat egyaránt *g* betűvel jelölték, és egymással rímelőnek tekintették. A vers szerelmi ideológiáját, nyelvi és poétikai jellemzőit tekintve egyértelműen a török díván- (vagyis arisztokratikus, udvari) költészet körébe tartozik. Ezért a vers egésze nem is a magyar, hanem a török költészet történetén belül értékelendő.

Magyar részleteit azonban érdemes a magyar költészettörténet szempontjából megvizsgálni. A magyar szöveg a versben kevesebb, mint a török, s mivel váltakozása a török szövegrészekkel szabálytalan, valószínű, hogy a török szerző, Hüsrev, nem egy török vers bizonyos meghatározott részleteit fordította le magyarra (tükörfordítással a magyarban korábban nem létező, új szókapcsolatokat hozva létre), hanem a magyar nyelvben gyakran előforduló, közhelyként, fordulatként ismert szókapcsolatokat illesztett a török szövegbe.

A vers magyar szövegrészei a következők:

„*En nem bántom te kegyelmed, jöszte szívem énvelem...*”
 „...szívem...”
 Refr.: „*Jere szívem, jere lelkem, jere...*”
 „... *filemile... szeretem én tégedet ...*”
 „... *fejem adom, lelkemet is odahozom / te kegyelmes szeretőmnek...*”
 „... *kalamár...*”
 „... *ne sírased... engemet...*”
 „... *nem csudálság...*”
 „... *de ne menj el ageb ...*”
 „... *te kegyelmed rabja...*”

A „*fejem adom, lelkemet is odahozom te kegyelmes szeretőmnek*” és a „*te kegyelmed rabja*” szókapcsolatok arisztokratikus, udvari szerelmi ideológia kifejezései magyar nyelven. Akár költői toposzoknak, akár verstördékeknek, akár köznyelvi toposzoknak tekintjük is e magyar részleteket, mindenképp azt bizonyítják, hogy a vers születését megelőzően létezett, sőt ismert volt az udvari szerelmi ideológia Magyarországon.

A másik kérdés, amit Horváth Iván felvetett, a metrikára vonatkozott. Feltételezése szerint, ahogyan az arab *zadzsal* versforma közrejátszhatott a trubadúr-líra versformáinak a megszületésében, az arab versformával esetleg összefüggő török *murabba*, négy soros strófa a Balassi-strófa kialakításában játszott ösztönző szerepet.¹⁹ Az említett három – a magyar, a horvát és a vegyes nyelvű – vers egymáshoz hasonló rímképletében egyaránt ugyanazt a formát látva, ezekben vagy a feltételezett ilyen versekben általában vélte megtalálni az esetleges összekötő kapcsot az arab forma és a Balassi-strófa között. Azonban jöllehet mind a három említett vers rímképlete hasonló, mégsem azonos versformákról van szó.

A gazel valóban arab eredetű versforma, leggyakoribb típusa azonban *bejt*-ekből, általában 15 szótagos kétsorosokból áll, rímképlete pedig AA XA XA XA stb. A *Gazel-i türki ve madzsari* egy ritkábban előforduló négy soros típusát képviseli (a díván-

költészetben ismert az a gyakorlat, hogy meglévő bejtekhez hozzáköltének, azokat belekombinálják egy új kompozícióba, s ennek eredményeképp négysoros strófák jönnek létre).

A magyar és a horvát dal versformája ezzel szemben eredeti török „népi” formaként ismert. Hogy az arab és a török költészet közötti kapcsolat a 16. században már nemcsak a magas költészet szintjén volt meg, az valószínű. Szimptomatikus ebből a szempontból magának az ásik-költészetnek a jelensége. Feltételezhető, hogy az a versforma, melyben a *Madzsari türki*, a *Hirvat türkiszi* és a *máni-k*, *szemai-k* és *varszagi-k* íródtak (nyolc szótagos, hangsúlyos, négysoros strófájú, ABAB CCCB DDDB EEEB stb. rímképletű, kolofónja van, s általában öt–hét strófából áll), melyet a török irodalomtörténetek népi törökös versformaként tárgyalnak.²⁰ gyökereiben arab eredetű. Hiszen ha ezeket a 8 szótagos, 4 soros strófákat 16 szótagos, 2 soros strófákba tördeljük, jellegzetes gazel áll előttünk: rímképlete, szótagszáma, a kolofón és a strófaszámok egyaránt a gazel sajátosságait mutatják. Ez a „népi” török forma voltaképp felfogható az arab-perzsa gazel olyan változatának, mely nem időmértékes sorokban íródott, s hosszú sorait belső rímek tagolják. A tisztánlátást ebben a kérdésben azonban nehezíti, hogy a török irodalomtörténetírásban meglehetősen következtelen a népköltészet, a „*halk edebiyatı*” fogalmának a használata. Az arab versformák popularizálódásának útja a törökben nem tisztázott. További tanulmányok szükségesek tehát az arab-török hatás pontos ismeretéhez, mindenesetre ilyen hatás megléte joggal feltételezhető.

Hogy azután ez az esetleg bizonyíthatóan az arabból származó török versforma miként hathatott Balassira, az további kérdés.

A vegyes nyelvű versgyűjtemény után a Palatics-kódexben következő második verses blokk harminc darab négysoros, időmértékes, AABA rímképletű versből áll. A versek meg vannak számozva. Nyelvükben rengeteg az arab-perzsa elem, nemcsak a szókincsükben, hanem nagyon gyakran szószerkezeteikben is. A versek témája egyöntetűen a homoszexuális-misztikus szerelem. Hosszú névsort lehetne összeállítani azokból a férfinevekből, akikről, akikhez szólnak. A gyűjtemény ezoterikus jellegű, zárt, teljes kompozíciónak tűnik, mindenképpen a díván-költészet körébe tartozik, pontos elemzéséhez azonban még további tanulmányok szükségesek.

A harmadik versgyűjtemény kétsorosokat, bejteket tartalmaz. Ez is a díván-költészet műfaja. Ebben a gyűjteményben azonban kompozíciónak semmiféle nyoma sem található: „*ebyat*” [= bejtek] felirat után 79 db párvers következik – a végén lévő négy perzsát és egy német nyelvűt leszámítva – törökül. Minden egyes versikét „*beyt*” felirat választ el az előtte lévőtől. Néhány vers az elmúlásról szól, de a többség erotikus-misztikus témájú. Pl.

„*Ehl-i diller meclisinde eyle kesb ma'rifet
Cahile yar olma kim nadan dursin akibet*”²¹

„A szerelmesek gyűlésében szerezz tudományt.
Tapasztalatlannal ne barátkozz, mert végül tudatlan maradsz.”²²

A bejtek szókincsében többször előfordulnak a szúfi misztikának azok a terminu-

sai is, melyek Balassi *Valahány török bejt*-jében megvannak, s amelyeknek misztikus jelentésére teljes joggal hívta fel a figyelmet Szörényi László.²³ Hogy Balassi értette e terminusok kettős, néha hármas jelentését, s ennek megfelelően fordított, abban nincs semmi meglepő, egyetérttek Szörényi Lászlóval, hisz ezek közhelyek nemcsak e korszak perzsa, hanem török költészetében is. Megértésükhöz nem volt szükség a misztika elmélyült ismeretére.

Szörényi László azt is próbálta bizonyítani, hogy Balassi *Valahány török bejt*-jének darabjai egy kompozíciót alkotnak. Analógiaként megemlítette, hogy vegyes – arab-perzsa – nyelvű kompozícióra találunk példát a díván-költészetből. Csakhogy a díván-költészetnek az ilyen vegyes nyelvű darabjai versformájukat tekintve egységesek, általában egy bejtekkel vagy négysorosokkal építkező gazel szabályos kompozícióját alkotják. Balassi *Valahány török bejt*-je esetében viszont bejtek, Balassi-strófák, sőt még egy ún. *bejt-i merhun* (két bejtből álló versszak) is váltogatják egymást. A *Valahány török bejt* cím is kétségesé teszi ezt az elképzelést, hiszen a *valahány* határozatlan számra, lezáratlan kompozícióra utal. A Palatics-kódex bejtgyűjteménye, melyben a Balassiéhoz hasonló kétsorosokat egyszerűen *Bejtek* cím alatt találjuk, s bármiféle kompozíció nyomát hiába keressük bennük, analógiaként szolgálhatnak annak a korábbi elképzelésnek a megerősítésére, hogy a bejtek önálló daraboknak tekintendők: hozzátesszem, hogy ezzel semmilyen mértékben sem kérdőjelezem meg a versek kettős: erotikus és misztikus szférában való értelmezését.

Elképzelhető, hogy Balassi Bálintnak egy ehhez hasonló bejtgyűjtemény volt a kezében.

A kódex végén egy különálló nagy versgyűjtemény található, mely műfajonként csoportosítva 108 db verset tartalmaz.

A versgyűjtemények, dívánok eredetileg nyilvánvalóan csak a magas költészet darabjait őrizték, szigorúan meghatározott rendben: a dívánok elején az Istenhez, a prófétához szóló könyörgő versek álltak, majd az uralkodót, hadvezéreket stb. dicsőítő kaszidák, utána a gazelek, majd fokozatosan az egyre alacsonyabb rangúnak tartott műfajok jöttek sorra, a bejtek, murabbák stb. A Palatics-kódex e nagy versgyűjteménye díván és ásik műfajt egyaránt tartalmaz, mindazonáltal nagyjából a dívánok elrendezésének az alapelvei szerint épül fel. Három nagyobb műfajcsoportban tartalmazza a verseket: gazelek után varszagik, majd két- és négysorosok következnek.

A gazel és a varszagi műfajában egyaránt szabály, hogy a kolofónban a szerző megnevezi magát, így e két műfaj verseinek szerzőit ismerjük, többségükről rendelkezünk is némi információval: a 15–16. században éltek a török birodalom legkülönbözőbb vidékein. Egyetlen vers található az antológiában, mely témájánál fogva Magyarországhoz köthető: Kul Pirinek a tatai harcokban elesett Deli Bajazidról szóló verse.

A magyar költészettörténet szempontjából az antológia utolsó csoportja, az anonim két- és négysorosok gyűjteménye a legérdekesebb, ugyanis itt a szövegek zenei előadásmódjára vonatkozó utasítások is fel vannak tüntetve: hét féle *makam*, hangnem megjelölés fordul elő. Tudván, hogy mind Balassinál, mind pedig a kéziratos énekköltészetben fordul elő török nótajelzés,²⁴ rendkívül fontos volna ezt a versgyűjteményt zenetörténész közreműködésével feldolgozni.

JEGYZETEK

1 Németh Gyula, *Balassa Bálint és a török költészet*. In: *Magyar Századok*. Horváth János emlékkönyv. Budapest, 1948, 80–100; *Die türkischen Texte des Valentin Balassa: Acta Orient. Hung.* 1952, 23–61; *Balassa Bálint török verseihez: ItK* 1954. 386–392; *Türkische Balassa-Texte in Karagöz-Spielen: Acta Orient. Hung.* 1955, 175–180.

2 Fuad Köprülü, *XVIIinci asır sazsaırlarinden Gevheri hayatı – eseri*. İstanbul, 1929; *XVIIinci asır sonuna kadar türk sazsaırleri*. İstanbul, 1930; *Türk sazsaırleri. II. Antoloji. XV–XVIII asırlar*. İstanbul, 1940.

3 Pl. Cahit Öztelli, *Halk Türküleri*. İstanbul, 1959; Osman Attila, *Türk Kahramanlık Şiirleri Antolojisi*. İstanbul, 1967; Legutóbb a Kecskés együttes *Régi török zene Európában* (1985) c. lemezén közöltek olyan 17. századi eredetű török verset, mely ma népdalként ismert.

4 Fekete Lajos magyarul közölte a vers tartalmát: *Török iratok a gr. Zichy-család birtokában: Levéltári Közlemények* 1924, 85. (Szabó Gézának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet erre az adatra.) A vers eredetijének azóta sajnos nyoma veszett.

5 Wiener Nationalbibliothek, Flügel Nr. 2006; Eugen Mittwoch – J.H. Mordtmann, *Die Wiener Sammelhandschrift*. In: *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit*. Bearb. von Franz Babinger, Robert Gragger, Eugen Mittwoch und J.H. Mordtmann. Berlin–Leipzig, 1927 (Ungarische Bibliothek 14), 70–87.

6 Gyűjteményének kiadásra szánt, de kéziratban maradt katalógusához – melyet 1720-ban Giuseppe Simonio Assemani állított össze (Bologna, Biblioteca Universitaria, Ms. 2951) – Marsigli előszót írt, melyben beszámolt róla, hogyan jutott a kéziratok birtokába: „...1686-ban Buda híres második ostromakor, amikor szeptember 2-án az a hely elesett... a főparancsnokomtól, Lotharingiai Károly hercegtől... engedélyt kaptam a következő napon, hogy Budára menjek – ahol még minden lángokban állt, és az utcákat törökök holtteste borították –, de nem azért, hogy arany meg ezüst zsákmány után kutassak, hanem hogy török könyveket gyűjtssek össze, s ha több idő lett volna, azért is, hogy az olyannyira dicsőített budai könyvtár megmentéséről gondoskodjam. Betörtem Buda főmecsetjébe, melyet a lángok megkíméltek – ez a keresztény időkben a Szent István királynak szentelt székesegyház volt –, és itt két kisebb szobába hatoltam be. Ezek egyikében könyvekkel körülvéve találtam a legfőbb papot, akit a katonáink már lefejeztek, és néhány katona segítségével azokat a könyveket mindet összegyűjtettem, s a másik mecsetből is szedtettem még össze: ezek alkotják a nagyobbik részét az itteni listán szereplő jogi és egyéb vallási könyveknek és a sok lexikonnak és grammatikának is. Elmentem a zsidók negyedébe, mely teljesen lángokban állt, mert a csapataink dühükben, hogy azok a kereskedők oly sokat segítettek mind pénzzel, mind pedig tettekkel abban, hogy a védekezés ilyen hosszúra nyúljon, ott még inkább kegyetlenkedtek; és szétszórva találtam azokat a zsidó könyveket, melyek szintúgy a listánkon szerepelnek...Néhány más török könyvet, mely Naisel [Újvár] ostromának és a szentgotthárdi békének a történetéről szól, Szolimán pasa nagyvezír sátrából szereztem, mikor az oszmán sereg Arsannál [Nagyharsány] vereséget szenvedett... 1688-ban, Belgrád ostroma után összeszedtem még egy pár török könyvet, de minthogy ezt az ostromot a törökök már régóta várták, előzőleg a Dunán elmenekítették a könyveket.” *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel centenario della morte*. A c. del Comitato Marsiliano. Bologna, 1930, 179–180, 182.

7 Szilády Áron jelentése bolognai útjáról: *MTA Értesítője* 1868, 138.

8 Michael Talman, *Elencus librorum orientalium manuscriptum*. Viennae, 1702; Victor Rosen, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne*. Rome, 1885.

9 M. Talman, *i. m.* pers. VI, XIV, XIX, ar. XIX, LIX.

10 Lodovico Frati, *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsigli conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna: La Bibliofilia* XXVII, 1925–26, 165, No. 51.

11 L. Frati, *i. m.*: *La Bibliofilia* XXVIII, 1926–27, 405, No. 81. Gianbattista Donado ugyanebben az évben, 1688-ban jelentetett meg Velencében egy kis könyvecskét *Della letteratura de'Turchi* címen.

12 OSzK Kézirtattár, Levelestár, Jankovich Miklós Gévy Antalnak, 1832. márc. 3.

- 13 Jankovich Miklós, *a gyűjtő és mecénás (1772–1846). Tanulmányok*. Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. Budapest, 1985. (Művészettörténeti füzetek 17.)
- 14 OSzK Kézirattár, Quart Turc. 1, Oct. Turc. 1, Oct. Turc. 8, Oct. Turc. 11; Quart. Pers. 1, Duod. Pers. 1; Quart. Arab. 8.
- 15 Leírását lásd Eugen Mittwoch – J. H. Mordtmann, *i. m.* 76–87.
- 16 Eugen Mittwoch, *Die deutschen, magyarischen, kroatischen und lateinischen Texte der Wiener Sammelhandschrift*. In: *Literaturdenkmäler...* 88–130; *Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. 3. köt. Sajtó alá rend. Stoll Béla*. Budapest, 1961, No. 1, 2.
- 17 Arab eredetűek: *hicran, elem, terk, sanam, daima, hasret, leyl u nehar, seyr, cinan, agyar, âşik*. Perzsa eredetűek: *can, dil, derd, gam, mah, gülşen-i hüsn, şaha, put-i simini, ruh-i revan, serv*.
- 18 Horváth Iván, *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratok versgyűjtemények: ItK*, 1983, 1–3, 75–88.
- 19 Horváth Iván, *i. m.* 86. Uő, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982, 187–188.
- 20 Különböző típusait részletesen mutatja be Hikmet Dizdaroğlu, *Halk şiirinde türler*. Ankara, 1969. (Türk Dil Kurumu Yayınları)
- 21 Palatics-kódex f. 88 r.
- 22 Emlékeztetve Kőszeghy Péternek néhány évvel ezelőtt az Irodalomtudományi Intézetben tartott előadására, amelyben a 16. századi magyar szexuális szimbolikáról beszélt, s vita alakult ki a *gyűlés* szó jelentését illetően Balassi „*Gyűlésben indulván jó ruhás legényekkel*” verssora kapcsán (*Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől*), megjegyzem, hogy a *medzslisz* ‘gyűlés’ jelentésű szó misztikus értelemben itt is egyesülést jelent.
- 23 Szörényi László, „*Valahány török bejt*”: *ItK*, 1976, 5–6, 706–713.
- 24 Balassi Bálint, *Egy török ének: Ben seyrane gider iken. A nótája is az; Hogy Júliára talál, így köszöne neki. Az török Gerekméz bu dünya sensüz nótájára*. Három vers viseli a *Török nóta* címet a Teleki énekeskönyvben: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. 3. köt. Sajtó alá rend. Stoll Béla*. Budapest, 1961, No. 63, 74, 81.

Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai

Zrínyi Miklós fennmaradt leveleinek többségében szóba kerülnek valamilyen formában a törökökkel kapcsolatos legfrissebb értesülések. A közvetlen közelből fenyegető szomszédos végharak állandó kénlelése életbevágóan fontos feladat volt az országrész biztonságáért felelős horvát bán számára. Ezen túl Zrínyi éberén figyelt a távoli hadszíntereken és diplomáciai fórumokon zajló eseményekre is. Egy 1645. augusztus 22-én kelt levelében a török armada krétai partraszállásának megghiúsulásáról ír Batthyány Ádámnak;¹ egy másik, 1657-ből származó leveléből pedig arra következtethetünk, hogy Konstantinápolyban állandó rezidense, rendszeres jelentéseket küldő fizetett ügynöke volt.² Egy Ruchich Jánoshoz 1658-ban írt levelében a török történelemről és vallásuk előírásairól ír.³

Az ősi ellenséggel való küzdelemre elméletben is kiválóan felkészült főúr olvasmányaira elsősorban csáktornyai könyvtárának 1662. október 10-én felvett, 424 tételt tartalmazó katalógusa alapján következtethetünk.⁴ A könyvtár megmaradt kötetei jelenleg a zágrábi Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica Biblioteka Zrinyiana gyűjteményében találhatók. A könyveket Csáktornján 11 szakba osztályozva őrizték — a minket jelenleg érdeklő köteteket főleg a III. *Historici Pannoniae et Orientalium*, és a VI. *Geographi et Cosmographi* elnevezésű szakokban találjuk.

A könyvjegyzékben a legkorábbi turkológiai szakirodalmat Cuspinianusnak az 1510-es években írott *De Turcarum origine ac immanissima eorum in Christianos tyrannide...* című műve képviseli. Ez a kis értekezés jellegzetes példánya a törökellenes humanista röpiratirodalomnak. Szerkezeti felépítése és érvrendszere szinte változatlan formában köszön vissza a következő 160 év hasonló jellegű kiadványaiban. Még 1646-ban is időszerűnek tartja megjelentetését egy bécsi könyvkiadó — ezt a kései, zsebkönyv formátumú kiadást találjuk Zrínyi könyvtárában is.⁵ A bécsi tudós a későbbi röpiratirodalomban teljesen hagyományossá váló módon tagolja könyvét: a törökök eredetével kezdi, majd rövid áttekintést ad történelmükről, birodalmuk kiterjedéséről, szokásaikról, a hadseregről — végül értekezése a kereszténységhez intézett buzdító felszólítással zárul. A 16. század elején még aránylag kevés első kézből származó információ állt rendelkezésre az Európát elnyeléssel fenyegető hatalmas új ellenségről. Cuspinianus az antik szerzők tanulmányozása nyomán a törököt a szkítákkal és a szaracénokkal azonosítja. Az oszmán korszak történetéből főleg Bizánc elfoglalásának eseményeit és a balkáni hódításokat tárgyalja. A szilaj erkölcsű barbárokat Isten ostorának tartja, akik ellen csak az erkölcsi megújulás, és az egész kereszténység összefogása jelenthet oltalmat. A pápa által felújított keresztesháború eszméjének szellemében Konstantinápoly visszafoglalására buzdít, majd ehhez gyakorlati segítséget nyújtva leírja a fontosabb balkáni és földközi-tengeri útvonalakat, és az útközben fekvő nagyobb erősségeket.

A sok retorikát, de kevés konkrét adatot felvonultató Cuspinianusnál valamivel később írta a maga jóval színvonalasabb török történetét az olasz püspök-történet-író Paolo Giovio – humanista néven Paulus Jovius. Giovio a 16. század folyamán az egyik legnagyobb hatású történész volt Itáliában. *Historiarum sui temporis...* című főművében az 1494-től 1545-ig terjedő korszak eseményeit dolgozta fel. Monumentális vállalkozásában kitüntetett figyelmet szentelt az európai nagyhatalomná fejlődő oszmán birodalomnak. Levelezésben állt kora kiváló humanistáival; Magyarországról is rendszeresen kapott tudósításokat Oláh Miklós környezetéből. Munkája értékét nagyban növeli, hogy rengeteg első kézből, kereskedőktől, diplomatáktól származó adatot dolgozott bele kortörténetébe. Az oszmán dinasztiáról önálló értekezést is összeállított. Ez a reneszánsz uralkodóportrék keretébe illesztett török történelem a témakör későbbi népszerűsítő jellegű feldolgozásainak mintája és forrása lett. Giovio összegyűjtött művei Csáktornyan az 1577–1596 között Baselben megjelent, szép rézmetszetekkel ékesített reprezentatív kiadásban voltak meg.⁶ Az egészen az 1570-es évek végéig kiegészített *Historiarum sui temporis*-t Zrínyi a magyarországi háborúk történetéhez mint kézikönyvet használta, párhuzamosan Istvánffy művével. Az *Áfium*-ban hivatkozik is rá az idegen várkapitányok elleni érvelésében.⁷ Giovio figyelmes tanulmányozásáról tanúskodnak könyvbejegyzései is – bár az olasz püspök németbarát elfogultsága gyakran fölháborítja; egy lapszéli jegyzetében „falsissimus senex”-nek nevezi, amiért Giovio felrója Katzianer megölését dédapjának.

A korabeli turkológiai irodalom egy másik típusával találkozhatott Zrínyi Johannes Boemus *Mores, leges et ritus omnium gentium* című kis kötetében. A csáktornyai katalógusban két változatban is szerepel ez a rendkívül népszerű, számtalan kiadást megért gyűjtemény, melynek egyik fő érdekessége éppen a Törökországról szóló rész volt.⁸ Boemus leírásának fő forrása Magyarországi György barát *Tractatus*-a. György barát elsőként adott hiteles híradást a nyugati olvasóközönség számára az oszmán birodalom rejtett, belső életéről. Fiatalon hurcolták hadifogságba Szászsebes 1438-as ostromakor; életéből több mint 20 évet töltött el rabszolgaként.⁹ A Boemus-féle szöveg bizonyos szimpátiával beszél a törökök puritán életmódjáról, józanságukról, egyszerű öltözködésükről, hivalkodástól mentes templomaikról és épületeikről. Kiemeli az erkölcsök tisztaságát, amely a szigorú törvényeknek – és a feleségeket őrző eunuchoknak köszönhető. A mohamedán vallási rítusok közül a naponta ötször, leborulva végzett imádkozást és a gyakori, hosszas böjtölést említi.

Egy másik egykori rabszolga, a szintén magyar származású Bartolomaeus Georgievics volt a század turkológiai ismereteinek legtöbbet idézett forrása. Különböző változatokban nem kevesebb, mint 90 kiadást ért meg értekezése Zrínyi koráig. A csáktornyai jegyzék *De Turcarum moribus* címmel egy leideni vagy párizsi kiadást vesz föl.¹⁰ Az értekezés rövid fejezetekben eleveníti fel a török életmód jellegzetességeit. Színes leírását adja például egy körülmetélési szertartásnak. Az írásmagyarázó papokat nagyon műveltnek tartja, dicsérettel emlékezik meg a nagyszámú iskoláról, ahol a török gyermekek asztronómiát, filozófiát és poétikát tanulnak. Kitér a török költészetre is, és mellékel egy, a „szerelem istennőjéhez” intézett négysoros török nyelvű éneket. Dicséri a karavánszerájok intézményét, ahol a szegények ingyen szállást és ételt kapnak. Követendő példának tartja, hogy halottaikat nem temetik a

templomokba; az előkelők sírjai fölé „tulbe”-t (= türbe) emelnek. Leírja a mekkai zarándoklatok szokását. A „dervislar”-okról (= dervisek) úgy tudja, hogy egy „masch-lac” (= maszlag) nevű növény leveleit rágják, amittől nem éreznek fájdalmat és fáradtságot. Fejezetet szentel a törökök vadászszenvedélyének, a furcsa, szeszmentes italoknak, az étkezési előírásoknak, a jogszolgáltatás rendszerének, a kézműveseknek, a különleges állatoknak és növényeknek. A hadseregről szóló részben az első között tájékoztatta a nyugati közvéleményt a keresztény alattvalókat sújtó devsirme, a gyermekadó kegyetlen intézményéről és a kitűnően képzett „új sereg”, a janicsárok kiképzésének módjáról. Georgievics elsőrangúan megtanulta fogvatartóinak nyelvét; értekezésének végére függelékként nyelvtani szemelvényeket, példamondatokat és a Miatyánk török fordítását illesztette.

A Ciprus elleni invázió megindulásától a tizenöt éves háború lezárásáig tartott Európában a török tárgyú kiadványok aranykora. Sosem látott mértékben ontották a nyomdák a különféle újságlapok, Zeitung-ok, tudósítások és jóslatok özönét az emberek félelemteli érdeklődésének kielégítésére. A nagyközönségnek szánt propagandisztikus célzatú, szenzációhajhász rölapok mellett az igényes olvasó számára a kérdés tudós szakemberei megbízható és színvonalas kompendiumokban összegezték az oszmán birodalomról mind több csatornán keresztül érkező információkat. A csáktornyai könyvtár törökismereti gyűjteményének gerincét adó kötetek is ebbe a sorba illeszkednek.

Philippus Lonicerus Schwendi Lázárnak ajánlott *Chronicorum Turcicorum*-a közöttük a legrepresentatívabb kiadvány.¹¹ A háromkötetes gyűjtemény a humanista turcicairodalom legértékesebb eredményeit foglalja össze. Lonicerus hagyományos módon, a keresztes háborúk történetével indítja elbeszélését, majd – Giovio nyomán – az oszmán uralkodók életrajzainak keretében adja elő a török történelmet. Az életrajzok élére disztichonokat és metszetes medalion-portrékat illesztett. Nagy, egész oldalas metszetek illusztrálják a szöveg egzotikusabb epizódjait, mint például, II. Bajezid megalázását Tamerlán udvarában, Szelim testvérgyilkosságait, a díván ülésezését és a portai követfogadások ceremóniáit. A történeti részeket a világi és egyházi intézmények bemutatása követi. Az udvar szervezetét, a fontos tisztségeket pontokba szedve ismerteti. Külön tárgyalja az anatóliai és a rumélia terület szandzsákjait, bemutatva a helyi közigazgatás felépítését is. A despotikus birodalom sajátos, szüntelenül hódító jellegét antik példák alapján, Nagy Sándor makedón államával összehasonlítva próbálja megérteni. Az első kötet végére Georgievics értekezését illesztette a keresztény foglyok sorsáról. A II. kötetben a várnai csatáról, a rodoszi és a magyarországi háborúkról szóló humanista emlékiratokat gyűjtötte egybe; a III. kötet nagyobb részében Marino Barlezio színes Szkanderbég életrajzát találjuk. Az albán szabadsághős alakja különösen érdekeltette Zrínyit, mert Barlezio históriájának egy önállóan megjelent olasz változatát is megszerezte könyvtárába.¹²

Nicolaus Reusner forráskiadványa az *Epistolarum Turcicarum* a Magas Porta és a keresztény udvarok üzenetváltásait, a portai követek és megbízók levelezését, főleg II. Pius és X. Leó pápák törökellenes szervezőtevékenységének dokumentumait adja közre.¹³

Az oszmánok saját történeti műveit először Johannes Leunclavius jóvoltából ismerhette meg az európai olvasóközönség. Még 1551-ben Hieronymus Beck I. Ferdi-

nándnak ajándékozott egy köteg Konstantinápolyból kicsempészett török kéziratot. Ezeket idővel német nyelvre fordította egy bécsi udvari tolmács, bizonyos „Spiegel”-nek is nevezett Johannes Gaudier. A német fordítás Leunclavius kezébe jutott, aki egy perzsa, török és arab nyelvben is járatos Johannes Ungarus nevű győri deák segítségével a kéziratok eredetijét is áttanulmányozta, és azok szövegét az 1580-as években több változatban német, cseh és latin nyelven kiadta. A török históriákból Zrínyi az 1598-as frankfurti *Annales Sultanorum Othmanidarum* című editiót ismerte.¹⁴ A kötet Muhjieddin munkájának 53 lapra terjedő kivonatát adja közre. Az 1551-től 1587-ig terjedő részeket a kiadó keresztény források alapján állította össze. Leunclaviusnak az évkönyvekhez fűzött terjedelmes magyarázataiban kis értekezések világosítanak fel az olyan kifejezésekről, mint padisah, vezír, basa (= pasa), beglerbég, szpáhi, timár, szeráj. Táblázatok mutatják be az oszmán pénzürendszert, az időszámítást, a holdhónapok és a vallási ünnepek neveit, a fontos geográfiai adatokat, a fő útvonalak állomásait, stb. A kiadó a jegyzetekben több mint negyven szerző munkáira hivatkozik. Az *Annales* különösen jól értesült a perzsa-török háborúkkal kapcsolatosan; a helyszínről származó friss információkat Busbecquius és Giovanni Tomaso Minadoi leírásai szolgáltatták. Minadoi az 1580-as évek első felében hat esztendő telt el egyhuzamban a Közel-Keleten, éppen az akkor dúló perzsa háborúk idején. *Historia della guerra fra Turchi et Persiani* című Zrínyi által eredetiben, olaszul is ismert művében bemutatja a két birodalom ősi ellentéteinek gyökereit.¹⁵ Zrínyit nagyon foglalkoztatta a törökök elleni potenciális szövetségesek kérdése, a Minadoi által javasolt keresztény-perzsa egységes fellépés tervét maga is komolyan fontolgatta a *Vitéz hadnagy* ötödik discursusában.¹⁶ Busbecquius *De acie contra Turcarum* röpiratával – mint Ferenczi Zoltán tanulmánya óta jól tudjuk¹⁷ – az *Áfium* első számú irodalmi mintája volt. A németalföldi humanista és diplomata nevét a csáktornyai katalógus nem említi, röpirata valószínűleg csak 1663-ban jutott el Zrínyihez, mindenesetre, Leunclavius *Annales*-ében találkozhatott Busbecquius törökországi leveleinek sok megfigyelésével, így például a törökök hatékony nevelési szokásairól adott leírásával is.

Az imént ismertetett munkák sorába illeszkedik a francia Boysardus díszes kiviteli kiadványa, az 1596-ban, Frankfurtban megjelent *Vitae et icones Sultanorum Turcicorum*...¹⁸ Boysardus főleg Leunclavius különböző munkáinak kivonatolásával a török és perzsa uralkodók, valamint egyéb jeles históriai személyek rövid életrajzát állította össze. Hősgalériájában a nagyközönség érdeklődésére való tekintettel néhány híres török asszony is szerepel, elsősorban I. Szulejmán Rossa vagy Roxolána néven ismert nagyravágyó felesége. A gyűjteménynek nincs különösebb forrásértéke, a korabeli vásárló számára a reprezentatív kiviteli, a de Bry fivérek gyönyörű, állítólag eredeti érmék után metszett „hiteles” hősportréi jelentették a fő vonzerőt. Érdekes módon, mégis ez a kötet volt az egyik legfontosabb kézikönyv Zrínyi számára a *Szigeti veszedelem* megírásakor. Az eposz zágrábi kéziratában több margójegyzet hivatkozik Boysardusra; például a VIII. ének 15. versszakában megjegyeztelte az *Uluduveidar* nevet: „nomen arabicum, id est magnus militiae praefectus. Vide Boysardum, Tommabei vita”.¹⁹ A hősköltemény megalkotásához szükséges hatalmas szereplőgárdának innen „puskázott” jól hangzó keleti neveket: Aigász bassa,

Cumilla, Izmael sah, Amirasszen vagy a széltől fogant csodaló, Karabul neve — még többekkel együtt — mind innen származik.

Zrínyi Miklós olasz nyelvű posztmacchiavellista államelméleti olvasmányait a szakirodalom már részletesen elemezte.²⁰ Az itáliai preccetistica kiemelkedő képviselői közül néhányan elsőrendű turkológiai szaktekintélyeknek is számítottak korukban.²¹ Paolo Paruta több kisebb értekezése mellett megírta a ciprusi háború történetét, Francesco Sansovino pedig önálló kötetet írt *Gl'Annali Turcheschi* címmel. Sansovinónak ezt a munkáját tudomásunk szerint nem ismerte Zrínyi, Velence-történetét azonban — amelyben a szerző természetesen igen sok törökkel kapcsolatos kérdést is illet — igen.²² A csáktornyai katalógusban a velencei értekezésiro dalom jelentősebb szerzői közül csupán Lazzaro Soranzo szerepel kifejezetten turkológiai munkával. Három részes *L'Ottomano*-ja 1598-ban jelent meg VIII. Kelemen pápának ajánlva.²³ A mű a törökellenes agitáció és a politikai helyzetelemzés sajátos keveréke. A bevezető fejezet III. Murád és III. Mehmed uralkodásának eseményeit elemzi. Felhívja a figyelmet a török hatalom erejének megingására; az új szultánt erélytelen fiatalemberként jellemzi, akinek ideje nagy részét a szeráj intrikái kötik le. Soranzo mérlegre teszi a birodalom katonai erejét, sorra veszi a lovasság, a gyalogság, a tüzérség és a tengeri haderő számadatait. Megpróbálja felmérni a törökök lehetséges erőtartalcáit. Összegzi az egyes tartományokból származó pénzbevételeket, és összehasonlítja az udvartartás és a hadsereg fenntartásának költségeivel. Hangsúlyozza a török haderő minőségi fölényét: a janicsárok jól kiképzett, fanatikus, fegyelmezett harcosok, táplálkozásuk igénytelen, a lerészegedést szigorúan büntetik közöttük. Kiemeli, hogy a gyors előmenetel útja mindenki előtt nyitva áll; az alattvalók érdemeit és nem a születést jutalmazza. A szultán hatalmának alapját az örökölhető földtulajdon hiányában jelöli meg. A második fejezetben az oszmán birodalom etnikai és gazdaságföldrajzi áttekintését adja. A harmadik részben a Magyarországon folyó háború erőviszonyait elemzi, és felszólítja a keresztény hatalmakat egymás közötti ellentéteik feladására és az együttes fellépésre. A röpirat szerzője bizakodik, hogy lehetséges az Isten ostarát, a törököt teljesen visszaszorítani.

Soranzo *L'Ottomano*-jával egy évben jelent meg Ferrarában Achille Tarducci röpirata, az *Il Turco vincibile in Ungharia con mediocri aiuti di Germania...*, amely nyilván már a címével is annyira elnyerte Zrínyi érdeklődését, hogy két példányban is megvásárolta.²⁴ Tarducci szerint a török sikereinek titka, hogy mindig kihasználja ellenségei belső széthúzását. Ennek illusztrálására rendre Bonfinitől veszi a példákat. Felismeri, hogy a jól szervezett oszmán haderő ellátását a birodalom óriási bevételei teszik csak lehetővé. Rámutat azonban arra is, hogy a Habsburg-uralkodó országainak gazdasági potenciálja vetekszik a törökével. A törökök és a rómaiak példájára megszervezett állandó haderő felállítását javasolja Magyarországon. Leszögezi, hogy a török ellen csak támadó hadjárat vezethet sikerre, a harcokat télen sem szabad abbahagyni, és ez felemészti majd az ellenség erejét. Egy ötvenezer fős ütőképes hadsereggel lehetséges volna egy jókora számbeli fölényben lévő oszmán hadat is megsemmisíteni. A röpirat végén konkrét csapatvezetési tanácsokkal szolgál, kitér a gyalogság és a lovasság fegyverzetére, a hadtápellátás megszervezésére. Vegetiusra hivatkozva erősen javasolja a rómaiak táborverési rendjét. Tarducci értekezésének

tanácsai közül nem egy pontosan egybevág Zrínyi hadtudományi elképzeléseivel, esetleg néhány gondolatát Zrínyi egyenesen innen meríthette.

A 17. század elején Nyugat-Európában csökkent a török téma iránti érdeklődés. Ez a turkológiai kiadványok számának hanyatlásában is megmutatkozott. Ezt az időszakot Zrínyi könyvtárában az olvasmányos, színes útleírások képviselik. A műfaj egyik legszínvonalasabb darabja Pietro della Valle háromkötetes, Perzsia, Törökország és India vidékeit és lakosait bemutató útikönyve.²⁵ Turkológiai vonatkozásai vannak Martino Martini tatár és kínai témájú műveinek,²⁶ és Caspar Ensl *Indiae Orientalis historia*-jának. Az európai törökellenes harcokkal kapcsolatban csak két címet találunk, az első 1647-ben jelent meg Velencében, és a krétai háború első éveinek eseményeiről tudósít,²⁷ a másik egy ígéretes című röplap 1646-ból: *Svegliarino che monstra alla Christianita essere gionta l' hora opportuna di moversi contro la ptenza Ottomana*²⁸ – sajnos a röplapból hazai könyvtárakban nem található példány.

Az érdekesség és a teljesség kedvéért még három művet szeretnék megemlíteni. Az első Alfonso Chierici 1621-es Konstantinápolyról szóló kalauza;²⁹ a második Madeleine Scudéry, a neves francia íróő olaszra fordított *Historia d'Ibrahim bassa* című regényfolyamának egy kötete.³⁰ Végül megtalálhatjuk a csáktornyai katalógusban az egyik legkiválóbb török történetíró, III. Mehmed nagyhatalmú tanácsadója, Szádeddin *Történetek koronája* címet viselő művét Vincenzo Bratutti olasz fordításában.³¹

Az előzőkben vázlatosan ismertetett 22 tétel képviseli Zrínyi könyvtárában a szorosabban vett oszmánisztikai irodalmat. Teljes joggal ide kellene még sorolnunk a 15–17. század magyar történelmét feldolgozó művek legtöbbjét is. A magyar történelem alapvető kézikönyveit pedig Zrínyi szinte hiánytalanul beszerezte. A szigeti ostromról és családja törökellenes harcairól még a verses feldolgozásokat is összegyűjtötte. Vegyük még mindehhez az oszmán birodalmat bőven tárgyaló, nagyszámú világtörténeti kompendiumot, a zsunalisztikus kortörténetírás termékeit, a világtalaszokat és építészeti metszetgyűjteményeket. Mindezek alapján a csáktornyai könyvtárát a 17. századi Magyarország legjelentősebb turkológiai gyűjteményének kell tartanunk.³²

Végül egy érdekes adatra szeretném felhívni a figyelmet. Az 1650-es évek végén Zrínyi udvarában vendégeskedő Jacobus Tollius egy Grácból kelt úti levelében a horvát bántól kapott értékes ajándékok között három török könyvről is említést tesz.³³ Török nyelvű kéziratok feltétlenül lehettek még az elajándékozott három köteten kívül is. Hadizsákmánynak, váltságdíjnak sem lehetett utolsó egy-egy gazdagon díszített kézirat. A *Szigeti veszedelem* IX. énekében, az alvó ellenség táborában Juranics is magához vesz egy „Alkorán”-t. Hogy Zrínyi török tudása megengedte volna eredeti kéziratok tanulmányozását, az nem valószínű. Mégis, érdemes volna Tollius híradása alapján a Csáktornyai török könyvek nyomába indulni; talán föllelhetők lennének valamelyik hollandiai gyűjteményben.

JEGYZETEK

- 1 Zrínyi Miklós összes művei. II. köt. Budapest, 1958. Kiad. Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor, 48.
- 2 Uo. 250.
- 3 Uo. 283.
- 4 *Catalogus omnium librorum Bibliothecae Chaktorniensis excellentissimi atque illustrissimi Domini Comitis Nicolai a Zrinio bani. Anno Domini 1662, die 10 Octobris.* Zágrábi Egyetemi Könyvtár R 3579. Mikrofilm: MTAK 261/VI. Kiadva számos hibával: [S. Kende], *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi.* Wien, 1893, 51–84. A könyvtár történetéről: Kovács Sándor Iván, *Zrínyi tanulmányok.* Budapest, 1979, 154–171 és Orlovsky Géza, *A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa.* In: *Zrínyi dolgozatok.* Budapest, 1984. Szerk. Hausner Gábor és Kovács Sándor Iván, 8–53.
- 5 *Catalogus* III, 58. (A kötet mára elveszett.)
- 6 *Catalogus* II, 29; Paulus Jovius, *Opera quotquot extant omnia.* Basileae, 1578. (Mai zágrábi jelzete BZ 121.)
- 7 *Zrínyi Miklós prózai művei.* Budapest, 1985. Szerk. Kovács Sándor Iván, 213.
- 8 *Catalogus* VI, 23. és 24. Az egyik példány fennmaradt: Joannes Boemus, *Mores, leges et ritus omnium gentium libri III.* Lugduni, 1556. (BZ 340.)
- 9 György barát értekezése Kenéz Győző fordításában: *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról.* Budapest, 1977. Kiad. Tardy Lajos, 49–154. Uo. bevezető tanulmány és bibliográfia is.
- 10 Georgievics műveinek kiadásairól Alexander Apponyi, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften.* Bd. I, München, 1903. A *Catalogus* III, 59. tétele a 331, 470, vagy 620. sz. kiadással lehet azonos.
- 11 *Catalogus* III, 25; Philippus Lonicerus, *Chronicorum Turcicorum...* I–III. tom. Francofurti ad Moenum, 1578. (Jelenleg két példánya is megtalálható Zágrábban: BZ 18/a és BZ 18/b).
- 12 *Catalogus* III, 26; Marino Barlezio, *Historia del magnanimo et valoroso Signor G. Castrioto...* Venetia, 1568. (BZ 90.)
- 13 *Catalogus* III, 57; Nicolaus Reusner, *Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum authorum. Libri XIV.* Francoforti, 1598–1600. (BZ 23.)
- 14 *Catalogus* III, 49; Johannes Leunclavius, *Annales Sultanorum Othmanidarum, a Turcis sua lingua scripti...* Francoforti, 1596. (BZ 373.)
- 15 *Catalogus* III, 56; Giovanni Tomaso Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi e Persiani.* Turino, 1588. (BZ 199.)
- 16 *Zrínyi Miklós prózai művei*, id. kiad. 119.
- 17 Ferenczi Zoltán, *Zrínyi és Busbequius.* AkÉrt. 1917, 34–54.
- 18 *Catalogus* III, 51; Ianus Jacobus Boysardus, *Vitae et icones Sultanorum Turcicorum, Principum Persarum...* Francoforti ad Moenum, 1596. (Zrínyi példánya elveszett.)
- 19 Gróf Zrínyi Miklós művei. I. köt. *Költői művek.* Budapest, 1914. Kiad. Négyesy László, 424. Az *Adriai tengernek Syrenaia*-hoz Zrínyi eredetileg tudóskodó margójegyzeteket is tervezett. A nyomtatott kiadásból azután ezek szerencsére kimaradtak.
- 20 Legutóbb Klaniczay Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában.* In: K. T.: *Pallas magyar ivadéka.* Budapest, 1985, 153–215.
- 21 Paolo Preto, *Venezia e i turchi.* Firenze, 1975, 285–334.
- 22 *Catalogus* III, 19; Francesco Sansovino, *Venetia città nobilissima et signolare descritta in XIII libri...* Venetia, 1581. (Zrínyi példánya elveszett.)
- 23 *Catalogus* III, 38; Lazzaro Soranzo, *L'Ottomano...* Ferrara, 1598. (BZ 106.)
- 24 *Catalogus* III, 37 és 39. A ma is meglévő példány: Achille Tarducci, *Il Turco vincibile in Ungaria...* Ferrara, 1597. (BZ 424.)
- 25 *Catalogus* III, 52–54; Pietro della Valle, *Viaggi...* Vol. I. *La Turchia...*, Vol. II. *La Persia...* Roma, 1650–1658. (BZ 31 – a harmadik kötet elveszett.)
- 26 *Catalogus* III, 63; Martino Martini, *De bello Tartarico historia...* Roma, 1643. (Zrínyi

példánya elveszett.); *Catalogus* III, 64; Martino Martini, *Sinicae historiae*... Monachii, 1658. (BZ 24.)

27 *Catalogus* VI, 22; Caspar Ensl, *Indiae occidentalis historia*... Coloniae, 1612. (BZ 400.)

28 *Catalogus* III, 55; *Svegliarino*... Lucerna d'Helvetia, 1646. Utána kötve: *La guerra di Cipro*... s. l. s. a.

29 Alfonso Chierici, *Vera relatione della gran città di Constantinopoli e particolare del Serraglio del Gran Turco*. Bracciano, 1621. (Tarducci idézett műve után kötve; BZ 424.)

30 Madeleine Scudéry, *Historia d'Ibrahim bassa... tradotta da Carlo Vasalli*... Parte 4. Roma, 1660. A *Catalogus*-ban nem szerepel, de jelenleg Zrínyi könyvei között található. (BZ 416.)

31 *Catalogus* III, 50. *Chronica dell'origine e progressi della Casa Ottomana composta da Saidino turco... historico. Parte prima... tradotta da Vincenzo Bratutti*. Vienna, 1643. (Zrínyi példánya elveszett.)

32 A könyvtár feldolgozásának munkálatai Klaniczay Tibor vezetésével folynak egy, a Zrínyi Katonai Kiadónál megjelenendő kötet összeállítására.

33 „Eidem illustrissimi comitis [Zrínyi] liberitati acceptos fero Tres Libros Turcicos...” Jacobus Tollius, *Epistolae Itinerariae*... Amstelædami, 1700, 245.

Rózsa György

Hódoltságkori várostörténetünk képes forrásai:

A Dilich-krónika vedutái

A képes várostörténeti források közé tartoznak a veduták mellett a város életében kiemelkedő szerepet játszó személyek portréi és számos egyéb ábrázolásfajta is, így történeti esemény-, zsáner- vagy viseletképek, amelyek jelentkezhettek festett, rajzolt vagy sokszorosított formában. A jelen ülésszak tematikája és a rendelkezésre álló idő szűkreszabott volta indokolja, hogy most csak a 17. században keletkezett és könyvillusztrációként megjelent, tehát sokszorosított látképanyag egy kisebb csoportjával, a Dilich-krónikában publikált illusztrációkkal foglalkozzunk.

Wilhelm Dilich saját maga által írt és sajátkezű rézkarcokkal illusztrált krónikájának kiemelését magyarázza, hogy — bár már szinte közhellyé vált, hogy képei az egész 17. századi magyar látképanyagra hatással voltak, és a felszabadító háború korát megelőzően a magyarországi várakat vagy városokat ábrázoló külföldi grafikusok úgyszólván belőle éltek — kiadásainak teljességre igényt tartó bibliográfiai leírását hiába keressük a hazai és a külföldi kézikönyvekben. Másrészt a problémakör újabb felvetésének az is aktualitást kölcsönöz, hogy egy, szintén hódoltságkori kérdésekkel foglalkozó két évvel ezelőtti ülésszagon megtartott érdekes előadásában Csorba Csaba kivétel nélkül hamisnak minősítette a magyar várak sokszorosított grafikus képeit, kizárva ennél a kategóriánál a hitelességnek még a lehetőségét is.¹

Mielőtt a Dilich-kötetek vedutáinak kérdéseire rátérnénk, ajánlatos lesz néhány, általános érvényű kérdést tisztázni, amelyek nemcsak Dilich képeire, de valamennyi 17. századi vedutára érvényesek.

1. A forrásként rendkívül sokféle szempontból felhasználható veduta végső soron művészettörténeti műfaj, és ebből az következik, hogy vizsgálatának legalkalmasabb módszerét a művészettörténet kínálja. A képzőművészetre vonatkozó esztétikai szabályok még akkor is érvényesek rá, ha — mint a magyar veduták esetében általában — alkotóit inkább mesterembernek mint művésznek kell neveznünk. A veduta-műfaj meglehetősen konzervatív, a barokk hagyományok sokáig élnek benne, a kompozíció egysége, a művészi hatás fontosabb a látott valóságnál. Ezzel magyarázhatjuk a gyakori szándékos eltéréseket a valóságos állapottól, így például épületek arányainak megváltoztatását, a környezet monumentálisabbá alakítását stb. Az anakronizmus hibájába esnénk, ha a 17. századi vedutákat más korok művészete, így például a valóságot mechanikusan visszaadó fénykép törvényszerűségei alapján akarnánk megítélni.

2. A magyar veduták mesterei a 18. század végéig kevés kivétellel nem magyarok, hanem külföldiek közül kerültek ki. Más országokban, ahol az autochton festészet folytonossága megvolt, a veduta-rajzolónak módjában állott témáit a megörökítés előtt alaposan tanulmányoznia. Magyarország jelentős része a 16–17. században majdnem állandóan háborús események színtere volt, és a török hódoltsági terüle-

ten mindenképpen akadályokba ütközött a helyszín tanulmányozása. Másrészt, mivel a háborús események határainkon túl is nagy érdeklődést keltettek, megvolt az igény az események és a bennük érintett várak, városok képeinek sokszorosítására. Ez teszi érthetővé, hogy közel egy időben nagyszámú, de általában a hitelességet nélkülöző és művészileg alacsony színvonalú veduta keletkezett.

3. A majd kétszáz éves múltra visszatekintő magyar veduta-kutatás korábbi korszakaiban a feldolgozás módszere meglehetősen önkényes volt. Véletlenszerűen kiválasztott látképeket a fennálló emlékek kiragadott részleteivel hasonlítottak össze. A fentebb ismertetett helyzetben – sok a közel egykorú és nem hiteles veduta ugyanarról a témáról – ez a módszer nem lehet célravezető. Ezért a felszabadulás után, elsőként Budapest látképeinek összeállításánál új metódust alakítottunk ki, amely a korábbinál mindenképpen fejlettebb. Alapja a látképek keletkezési körülményeinek meghatározása, az egyes veduta-típusok rendszerezése és bennük az archetípus, a többiek mintájának meghatározása. Elsődleges hitelességről ezek után csak az őstípus esetében beszélhetünk, persze itt sem automatikusan, a hitelességet minden esetben egyedi vizsgálattal kell meghatározni. Az azonban bizonyos, hogy a másolatok, variánsok hitelesség szempontjából nem jöhetnek tekintetbe. Így ez a módszer alkalmas a látképanyag alapvető szelekciójára, és ezzel hivatott megkönnyíteni a helytörténészek munkáját.

4. A korábbi kutatók egy-egy város vagy vár ikonográfiájával foglalkoztak, a látképeket egyenként, környezetükből kiszakítva vizsgálták. Az együttesek összeállítása, az egy könyvből kiemelt illusztráció sorozatok rekonstrukciója megkönnyíti a feldolgozást, mivel az azonos keletkezési körülmények alapján lehetővé válik a keletkezés korának és az alkotó személyének meghatározása. Nem szükségszerű, hogy egy egész sorozat hiteles legyen, még akkor sem, ha egyes darabjairól bebizonyosodik, hogy a helyszínen készült és hitelesnek tekinthető. Sorozatok esetében is elengedhetetlen az egyes darabok vizsgálata.

5. A veduta-kutatás történetét áttekintve többször találkozunk olyan nézettel, amely a hitelesség szempontjából a rajzokat a sokszorosított metszeteknél magasabbra értékeli. Természetes, hogy a helyszínen általában rajz készül és az ott dolgozó veduta-rajzolók (pl. hadmérnökök) munkái általában a legközelebb szoktak állni a hitelességhez. Más dolog azonban a természet utáni tanulmány és más dolog a rajz általában. A technikai megoldásnak ikonográfiai (vedutológiai) vizsgálatnál nincs döntő jelentősége. Számtalan rajzot ismerünk, amely korábbi kompozíció másolata, és így hitelessége nem elsődleges. Pl. Severin Rotter bécsi kódexében a magyar vonatkozású képek Sibmacher rézkarcainak másolatai,² a Romeyn de Hooghe-tanítvány Pieter Jakob Roer Buda ostromát ábrázoló rajza, amely Doráti Antal ajándékként nemrég került a Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályára, de Hooghe rézkarcának másolata.³

Visszatérve Csorba Csaba fentebb idézett előadására, igazat kell adnunk neki annyiban, hogy kutatóink egy része a vedutákat nem hiteles forrásként, hanem pusztán korfestő illusztrációként használja. Míg az ismertetett tipológiai módszer a veduták tömegéből a felesleges darabokat kikapcsolja, e szerzők azzal az igényükkel, hogy lehetőleg ritkán vagy még soha nem publikált képeket közöljenek, tulajdonképpen a tudományosan helyesnek felismert módszer ellen dolgoznak.

Wilhelm Dilich életéről nem sokat tudunk. A hesseni Wabernben született 1571 körül, és Drezdában halt meg 1655-ben. Wittenbergben és Marburgban egyetemi tanulmányokat folytatott, majd vedutái alapján Móricz hesseni örgróf rajzolóként alkalmazta, és vállalta művészi tanulmányainak költségeit. Saját bevallása szerint rajzolóként autodidakta volt; nincs adatunk arról, hogy mémöki ismereteit hol szerezte. Magyar vonatkozású művével egy időben saját rajzaival illusztrálva publikált hesseni és brémai krónikákat, de kiadott udvari ünnepségekről szóló beszámolókat és egy illusztrált Bibliát is. 1607-ben jelent meg hadtudományi tankönyve, amely sokáig nagy népszerűségnek örvendett. Az örgróf megbízásából térképfelvételeket készített és erősítéseket épített. Ezzel kapcsolatban anyagi természetű vétségek miatt először pénz- majd börtönbüntetésre ítélték. Kalandos szökés után, barátai segítségével Drezdába jutott, és ott is sikerült udvari álláshoz jutnia. Építési tevékenységének eredménye a drezdai királyi palota nagytermének befedése és művészi dekorációjának terve, amelyet azonban csak egykorú ábrázolásokról ismerünk. Dilich az első veduta-rajzoló, akinek a városkép egésze iránt volt érzéke. Kortársa, a közsímet grafikus, Matthäus Merian bőségesen felhasználta rajzait, amelyeket építésre valló pontosság és friss rajzstílus jellemez.⁴

Három kiadásban napvilágot látott Magyar krónikáját valószínűleg a Magyarország iránt élénken érdeklődő Móricz örgróf ösztönzésére írta meg.⁵ A hosszú címben olvasható „saját tapasztalatból” kifejezést üzleti reklámfogásnak kell tekintenünk, mivel Dilich magyarországi utazásáról nincsen adatunk. A könyv szövegét a rendelkezésére álló nyomtatott források alapján állította össze. 1606-ban az 1600-as első kiadást kiegészítette a tizenöt éves török háború eseményeivel. 1609-ben az 1606-os kiadás szövegét nyomták újra, de ezt is kiegészítették. Mind az 1606-os, mind az 1609-es kiadásból két, tipográfiai szempontból eltérő verziót ismerünk. Az irodalom szerint a későbbi kiadások Dilich tudta és beleegyezése nélkül jelentek volna meg, ezt a feltevést azonban a fennmaradt előszavak és ajánlások megcáfolják.⁶

Az illusztrációk egy része magyar történeti személyeket ábrázol, mások a magyar társadalmi osztályok viseletével foglalkoznak. Mindkét csoport fametszet, és mivel tudunk Dilich fametszői tevékenységéről, ezeket is sajátkezü műveinek tartjuk. Köteteinek legértékesebb részét rézkarc technikával készült vedutái, a magyar topográfiai kutatás fontos forrásai alkotják. A hitelességet ebben az esetben is egyedi vizsgálattal kell eldönteni, de mindenestre valószínű, hogy az előképül szolgáló rajzok néhányát a helyszínről kapta. Példaképpen az 1602-es budai ostrom két ábrázolását mutatjuk be, az egyik Dilich rézkarca az 1606-os kiadásból, a másik egy, feltehetőleg a helyszínen készült tollrajz Wolf Jakob Stromer Baumeisterbuchjából.⁷ A későbbi kiadások törökországi látképei nyilván sokszorosított ábrázolások alapján készültek (Erhard Reeuwich, Melchior Lorichs). Dilich vedutáinak az első kiadásban lévő korai levonatai nemcsak városképi forrásértékük, de művészi színvonaluk miatt is megérdemlik figyelmünket.

Bár a három kiadásban a lapszámozás több helyen hibás, a kötés pedig szabálytalan, a budapesti nyilvános könyvtárak példányai alapján megkísérlem leírásukat.

I.

Vngarische Chronica, | Darinnen or- | dentliche, eigentliche vnd | kurtze beschreibung des Ober vnnnd | Nider Vngern, sampt seinen Landtafeln vnd | vieler furnehmer Festungen vnd Stedte ab- | riß, wie auch der trachten, vnd Könige con- | traufacturen, so biß dahero niemaiß in Druck | außgangen: Item von den rühmlichen tha- | ten der Vngern, insonderheit was sich von | erster ihrer Ankunfft, so wol zwischen dem | Türcken, als anderen ihren nachbauren | biß auff gegenwertige zeit, zuge- | tragen vnd verlauffen, | Auß alten vnd newen schrifftten, auch | der erfahrung selbs zusammen gezo- | gen vnnnd beschrieben | Durch | Wilhelm Dillich. | Gedruckt Cassel, durch Wilhelm | Wessel, 1600.⁸ 8°, 16 számozatlan f, benne három rézre karcolt térképpel (Pannonia, a hunok vándorlása és Magyarország), 195 (194) f, 2 számozatlan lap: utasítás a könyvkötőhöz.

Az illusztrációk jegyzéke: 5b és 6a f között: Kassa; 5b és 6a f között: Törökszentmiklós; 6b és 7a f között: Eger; 6b és 7a f között: Kálló; 7b és 8a f között: Vác; 8b és 9a f között: Szolnok; 9b és 10a f között: Komárom; 9b és 10a f között: Győr; 10b és 11a f között: Pápa; 11b és 12a f között: Tata; 12b és 13a f között: Esztergom; 12b és 13a f között: Visegrád; 13b és 14a f között: Óbuda; 14b és 15a f között: Buda („A”); 15b és 16a f között: Veszprém; 15b és 16a f között: Várpalota; 16b és 17a f között: Székesfehérvár; 17b és 18a f között: Szigetvár; 22b f: Magyar úr; 23a f: Magyar nemes; 23b f: Magyar nemes asszony; 24a f: Magyar nemes kisasszony (balra fordul); 24b f: Magyar nemes kisasszony (jobbra fordul); 25b f: Magyar nemes kisasszony (háttal); 26a f: Magyar huszár (sisakban); 26b f: Magyar huszár (tollas kalpagban); 27a f: Magyar hajdú (vállán puskával); 28a f: Magyar polgár (szekercével); 29a f: Magyar polgár; 29b f: Magyar polgármű; 30a f: Magyar lány (nem látszik a keze); 30b f: Magyar lány; 31b f: Magyar paraszt (bottal); 32a f: Magyar paraszt (szekercével); 32b f: Magyar parasztasszony; 40a f: Attila; 94b és 95a f között: Zadar (Iadra); 102b f: Luxemburgi Zsigmond; 106b f: Albert; 115b f: V. László; 119b f: Hunyadi Mátyás; 129b és 130a f között: Szabács; 140b f: II. Lajos; 141b és 142a f között: Belgrád; 144b f: I. Ferdinánd; 154a f: Miksa; 163a f: Zrínyi Miklós, a hős; 163b és 164a f között: Gyula; 163b és 164a f között: Zsáka (Sacca); 165b és 166a f között: Tokaj; 167b f: Rudolf; 168b és 169a f között: Szikszó; 174b és 175a f között: Fülek; 176b és 177a f között: Pannonhalma; 181b és 182a f között: Szarvas; 182b és 183a f között: Zsámbék; 184b és 185a f között: Hatvan; 184b és 185a f között: Mezőkeresztesi csata; 188b és 189a f között: Temesvár; 193b és 194a f között: Buda („B”).

A szöveg egyes példányokban a 194b, másokban a 195b fólión végződik.

II.

Vngarische | Chronica | Darinnen or- | dentliche, eigentliche, kurtze | beschreibungen | des Ober und Nieder Vn- | gern, beneben seinen Landtaffeln, und vieler furnemen | Festungen, Stätte und Lageren verzeichnuß, wie auch dero | trachten und Könige Contraufacturen, so zuvor nicht in ge- | mein publiciret: Item was sich denckwürdiges von anfang biß auff | gegenwertige zeit in Vngern verlauffen vnd | zugetragen: | Zusampt einer newen, eigentlichen beschrei- | bung und warhafften abriß der itzigen

*stadt Constan- | tinopel, dessen gleich bißhero niemals in | druck ausgangen: | Aus alten und neuen schriftten, auch der erfahrung selbstet [!] zusammen gezogen vnd verfertigt, auch nuhmer | auff new übersehen, corrigiret, mit mehrren contrafacturen und | Historien verbessert und biß auff gegenwertige zeit | continuiret | Durch | Wilhelm Schäfer, genandt Dilich. | Gedruckt zu Cassel durch Wilhelm Wessel, Anno 1606.*⁹ 4° 6 számozatlan lap (benne 1606. február 29-ére keltezett „Az olvasóhoz”), 373 l (tévesen 573 számmal; egyes példányokban a szöveg a 377. oldalon végződik.)

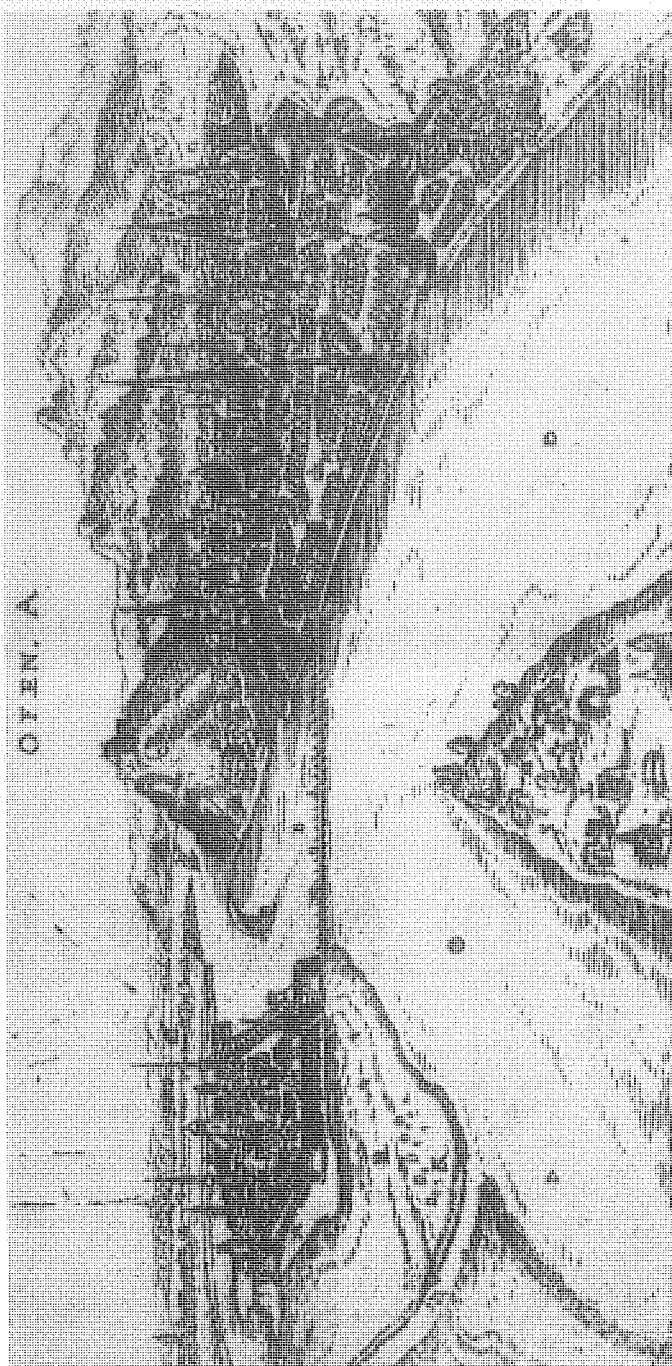
Az illusztrációk jegyzéke: 14–15. l.: Pozsony, Nógrád, Érsekújvár, Fülek; 18–19. l.: Vác, Kálló, Tokaj, Kassa; 24–25. l.: Törökszentmiklós, Szarvas, Eger; 28–29. l.: Szikszó, Zsámbék, Hatvan, Szolnok; 34–35. l.: Komárom, Győr, Pannonhalma, Pápa; 38–39. l.: Tata, Visegrád, Esztergom; 42–43. l.: Buda északról, Székesfehérvár; 46–47. l.: Kanizsa, Óbuda, Buda délről; 50–51. l.: Budai vár, Várpalota, Veszprém, Szigetvár; 52–53. l. között: Hun (rézkarc); 56. l.: Hajdú (fametszet); 57. l.: Paraszt (fametszet); 62. l.: Magyar (fametszet); 63. l.: Huszár (fametszet). A két utolsó kép helyett egyes példányokban négy rézkarc technikájú viseletkép, többnyire az 1600-as kiadás alakjainak kontaminációjából; 73. l.: Attila (fametszet); 109. l.: Magyar címer (fametszet); 162. l.: Luxemburgi Zsigmond (fametszet); 169. l.: Albert (fametszet); 182. l.: V. László (fametszet); 189. l.: Hunyadi Mátyás (fametszet); 204. l.: Szabács (rézkarc); 220. l.: II. Lajos (fametszet); 223. l.: Belgrád (rézkarc); 227. l.: I. Ferdinánd (fametszet); 242. l.: Miksa (fametszet); 253. l.: Zsáka (felírata szerint a győri tábor, rézkarc); 258. l.: Zrínyi Miklós, a hős (fametszet); 259. l.: Gyula (rézkarc); 262. l.: Győri tábor (felírata szerint Zsáka, rézkarc); 267. l.: Rudolf (fametszet); 274. l.: Petrina, Sziszek (rézkarc); 297–298. l. hátlapján: Mezőkeresztesi csata madártávlatból (rézkarc); 299–300. l. hátlapján: Csatavázat az előbbihez (rézkarc); 301–302. l. hátlapján: Csatavázat a mezőkeresztesi csataképhez (rézkarc); 307–308. l. hátlapján: Váci csata madártávlatból (rézkarc). Egyes példányokban az utolsó négy kép hiányzik és a lapszámozás hibás; 347–348. l. hátlapján: Buda ostroma 1602-ben, madártávlatból (rézkarc); 362–363. l. között: Nagyvárad, Temesvár (rézkarc). Azokban a példányokban, amelyekben a szöveg a 373. lapon végződik, 1606, azokban, amelyekben a 377-diken, 1607 az utolsó dátum.

Hozzáköteve: *Eigentliche, kurtze | beschreibung | vnd | Abriß dero | weit berühmten Key- | serlichen stadt Constantinopel, nach | itziger ihrer gelegenheit, deren gleich vor- | mahls in druck nie ausgangen, nuh- | mehr aber verfertigt | durch | Wilhelm Dilich. | Gedruckt zu Cassel durch Wilhelm Wessel, | Anno Christi MDCVI.* 2 számozatlan oldal, előszó dátuma: 1606. szeptember 1, 53. l.

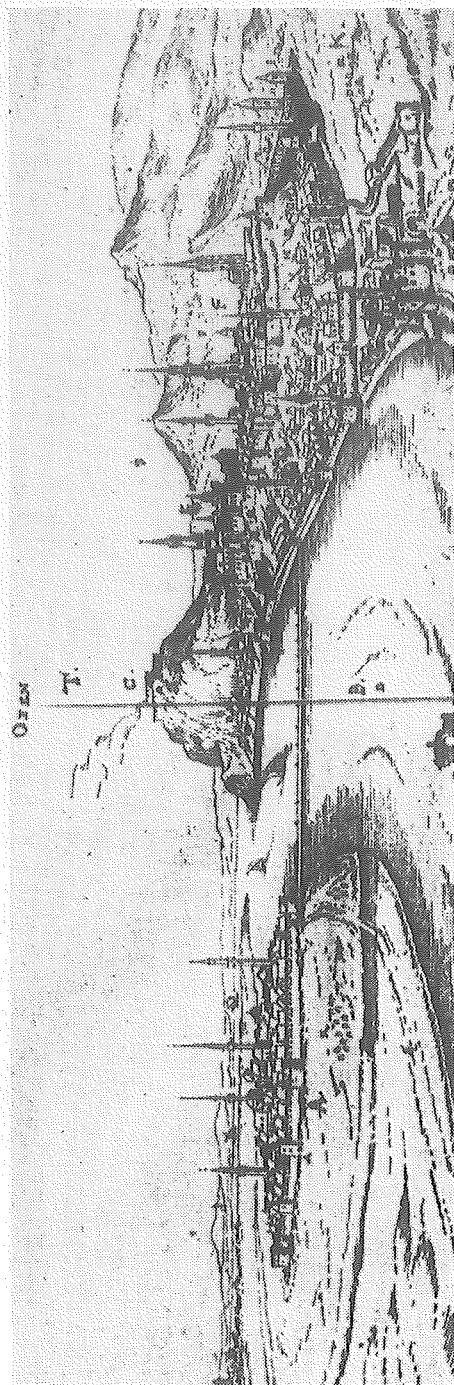
Illusztrációk: 1–2. l. hátlapján: A Fekete tenger térképe; 5–6. l. hátlapján: Konstantinápoly madártávlatból; 9–10. l. hátlapján: Konstantinápoly látképe; 11–12. l. hátlapján: négy mecset (S. Sophia...); 13–14. l. hátlapján: három részlet (Seraglio...); 17–18. l. hátlapján: öt részlet (Solimani M...); 27–28. l. hátlapján: négy részlet (Hippodromus...).

III.

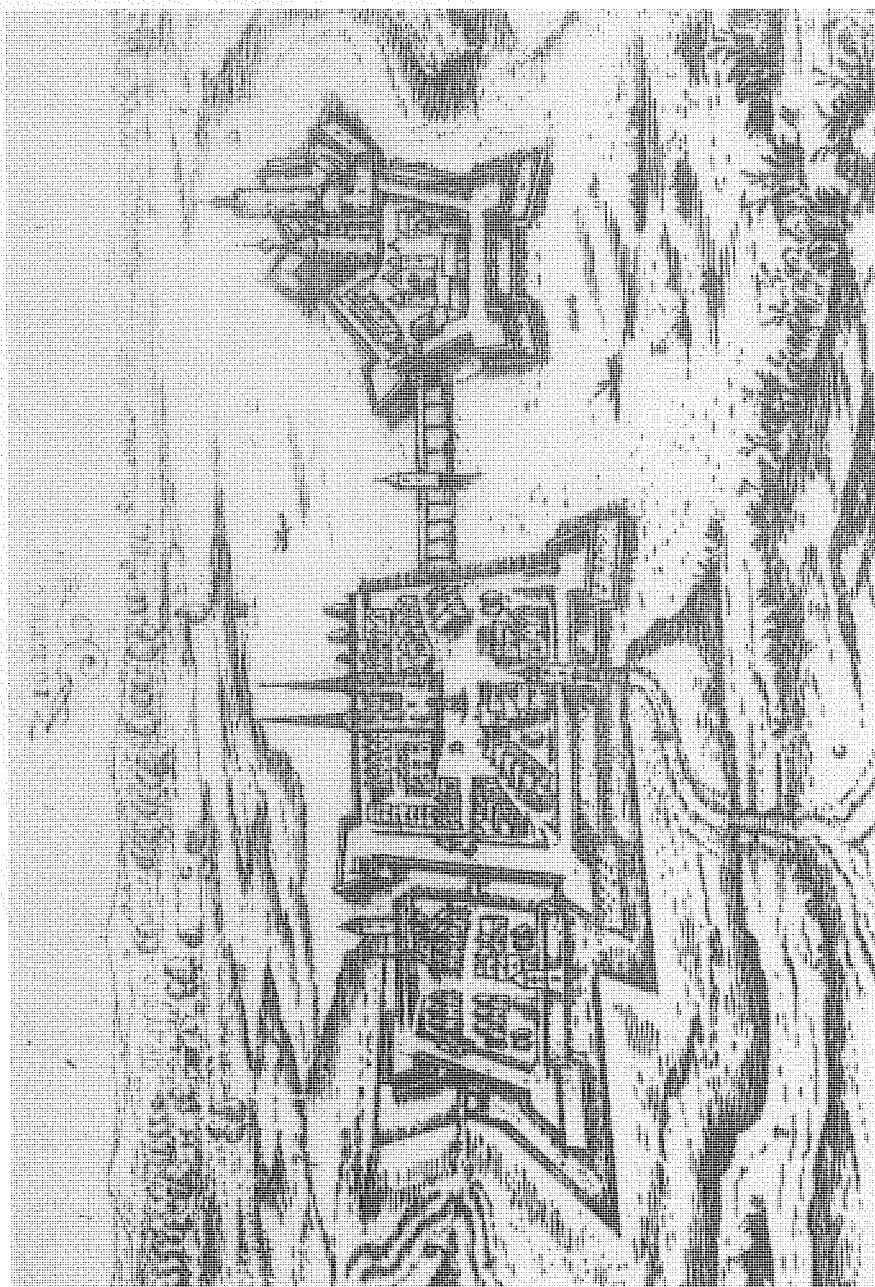
*Kurtze | Beschreibung vnd eigent- | liche Abrisse dero Länder vnd Festungen, so | der T rcke biß dahero in Europa, besonders aber in | Vngarn, Slavonia, Dacia, Dalmatia vnd Griechenlandt | zum theil mit krieg angefochten, zum theil aber gantz | vnder sein Joch bracht, sampt der Vnga- | rischen Chronica | Wilhelmi Dilichii. | Cum Gratia et Privilegio | Gedruckt zu Cassel durch Wilhelm Wessel, | Anno MDCIX.*¹⁰
 4 számozatlan oldal, „Olvasóhoz” 1609. szeptember 1- r l dat lva, *Erster | Theil | von den Ländern | Pannoniae vnd Slavo- | niae*, ut na rézkarc Linz, B cs  s Gr c l tk p vel. 1–377. l. az 1606-os „Magyar kr nika”  jryom sa, azonos helyen megjelent illusztr ci kkal  s vari nsaikkal. Ezut n  t oldal kiegész t s, benne k t, balk ni v rosok csoportk p t tartalmazó rézkarc (Zephalonia,  sszesen 11 várossal és Osero 10 várossal). Ezt követően két számozatlan oldal, illetve néhol 383–385. l.: *Ander | Theil, von | RUMELIA | oder Griechenlandt*. Ezután Konstant n poly leírása következik, az 53. oldaltól a 67. oldalig (tévesen 76. számmal) kiegészítéssel. Ebben a részben az 54–55. l. között két újabb város-csoportkép rézkarc technikában (Lesina, 7 v rosk ppel és Gallipolis 10 v rosk ppel). A 68. lapon utasítás található a könyv-k t h z.

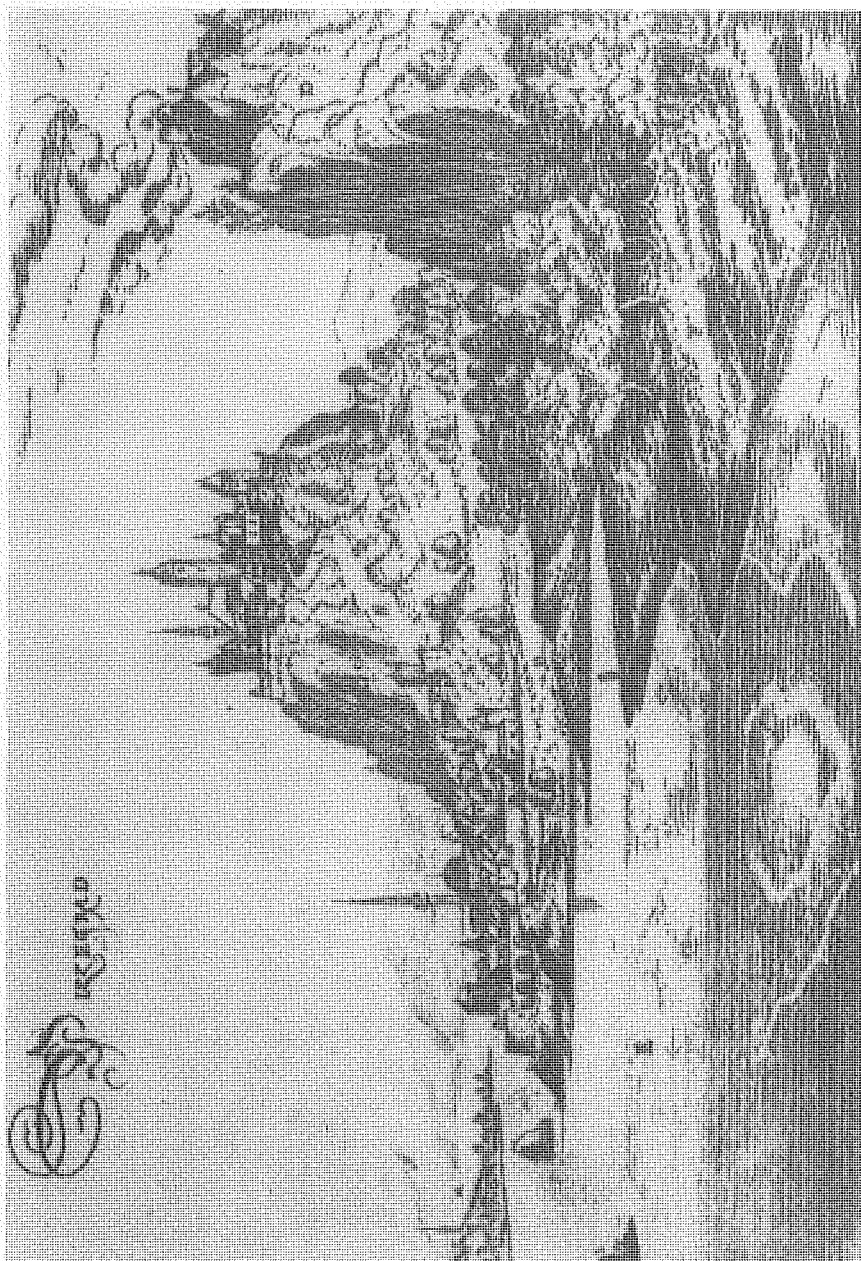
1. Buda látképe az 1600-as kiadásból

2. Buda látképe az 1606-os kiadásból

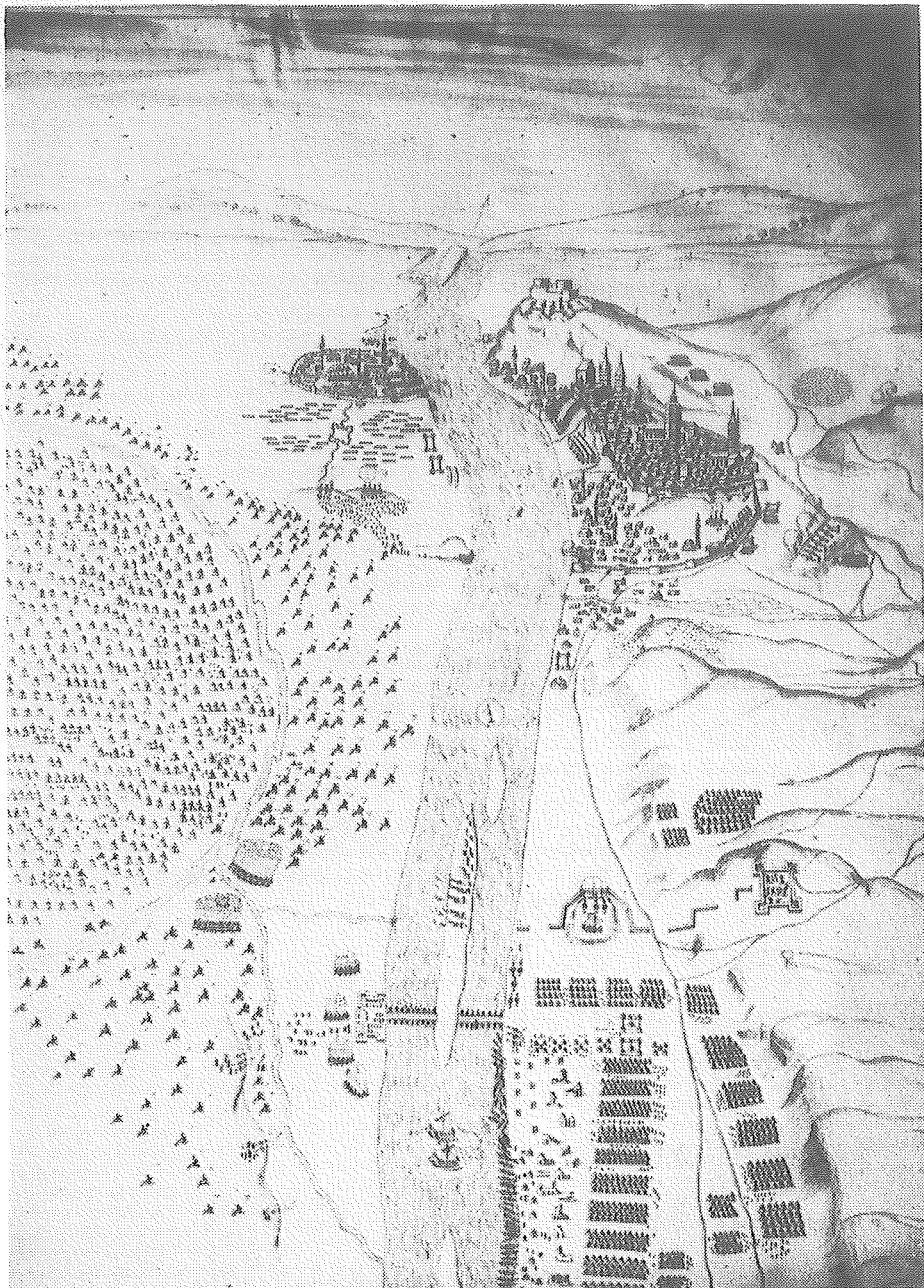
3. Szigetvár látképe az 1600-as kiadásból

4. Visegrád látképe az 1600-as kiadásból

5. Buda 1602-dik évi ostroma az 1606-os kiadásból

6. Buda ostroma 1602-ben. Tollrajz Wolf Jakob Stromer Baumeisterbuchjából, Burg Günsberg, Stromer családi levéltár

JEGYZETEK

- 1 Csorba Csaba, *17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében: Studia Agriensia* 5, Eger, 1985, 131–151.
- 2 Österreichische Nationalbibliothek Cod. 9238. Kiállítva Schallaburgban: *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn*. Ausstellungskatalog. Wien, 1983, 171/b. sz.
- 3 Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztálya, K. 85. 9. lt. sz. Kiállítva a Budapesti Történeti Múzeum *Buda visszavévése 1686* című emlékkiállításán.
- 4 Dilichre vonatkozólag lásd: Ulrich Thieme – Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. 9. kötet. Leipzig, 1913, 288–290 és a *Neue Deutsche Bibliographie* (Berlin, 1953-tól) megfelelő kötetét, a Hessische Chronica Kasselben, 1961-ben megjelent faksimile kiadásának utószavát W. Niemeyertől, valamint Rózsa György, *Budapest régi látképei*. Budapest, 1963, 21–22. és 115. sz., ahol a rézkarc megjelenési ideje tévesen szerepel.
- 5 Móric őgróf magyar kapcsolataira – Szenci Molnár Alberttel kapcsolatban – Keserű Bálint hívta fel a figyelmemet.
- 6 1606. február 29: „Nach dem aber dies Chronicon erstlich in octavo ausgangen, und ich numehr berichtet werde, daß solches auffgerafft und man in willens an orte es nachzudrucken, und noch zu dem man sich mit meinen Abrissen und Contrafacturen, so doch mich nicht ein geringes stehen, und billich gewesen, daß solche imitatio mit meinem willen und vorwissen beschehen, zimblicher massen beholffen, hab ich diese erste edition widerumb auff new vor die hand genommen, mit fleiß revidiret, corrigiret, – an so viel mihr möglich gewesen, mit etlichen newlichern geschichten auch neuen abrissen verbessert und vermehret.” 1609. szeptember 1.: „En habetis tandem, amici, Chronicon Ungaricum idiomate nostro tertio editum, opinione vestra et promiss. meo tardius quidem, sed auctius alio nomine, sagove indutum, quia res noviter additae id desiderabant.”
- 7 A fényképet W. von Stromer szívességének köszönhetem.
- 8 Országos Széchényi Könyvtár: Ant. 5297, Ant. 6740, App. H. 654; Ballagi 1080; MTA Könyvtára: M Ir IV. 608; Ráth 1938; Szabó Ervin Könyvtár: B 911/16; MNM Történelmi Képcsarnok kézikönyvtára: VIII. 616; Alexander Apponyi, *Hungarica*. I. kötet. München, 1903, 654. sz.; Alois Fauser, *Repertorium alterer Topographie*. Wiesbaden, 1978, I. kötet XLI.
- 9 Országos Széchényi Könyvtár: 236.502; MTA Könyvtára: M Ir IV. 613; Szabó Ervin Könyvtár: B 943/228; Alois Fauser i. h.; Ingo Nebehay-Robert Wagner, *Bibliographie altösterreichischer Ansichtenwerke aus fünf Jahrhunderten*. III. kötet, 618. sz.
- 10 Országos Széchényi Könyvtár: 197.331; App. H. 704; Szabó Ervin Könyvtár: B. 911/25; Alexander Apponyi, i. m. II. kötet, 704. sz.

Hóvári János

Adalékok a magyarországi török hódoltság történetének historiográfiájához

I.

Kevés olyan korszaka van a magyar történelemnek, amelyről több egymással szöges ellentétben álló vélemény született volna, mint a magyarországi török hódoltság. Az eltérő nézetek értékelése elképzelhetetlen historiográfiai kitekintés nélkül. A vizsgálódás horizontját nem lehet azonban kizárólag a magyar történetírára s a magyar turkológiára korlátozni. Az oszmán birodalom történetének kutatása nemzetközi stúdium, s a magyar történészek által alkotott kép rendszerint magán viseli az adott kor valamelyik világnyelven íródott, standard oszmán történetének jegyeit. Emellett a török kor kutatásában Magyarországon jól kimutatható több olyan politikai motívumváltozás véleménynyilvánítás és értékítélet, amely az elmúlt századokban a magyar történetírás egészét jellemezte.

A magyar politikai körök véleménye az oszmánokról már a mohácsi csatát követő években megoszlott. A magyar trónra került Habsburgok a török ellenes háborúknak – még a hosszú fegyverszünetek ellenére is – következetes hívei maradtak százötven évig.¹ Szapolyai János viszont nemzeti királysága megvédésének érdekében 1529-ben Szulejmán szultán szövetségese lett.² Ettől kezdve a török orientációjú Habsburg-ellenes magyar politika gondolata végigvonul a magyar történelmen egészen az ország végleges felszabadulásáig.³ Az erdélyi fejedelmek külpolitikai céljainak megvalósítása érdekében gyakran vettek igénybe szultáni segítséget. Thököly Imre felvidéki fejedelemsége pedig majdnemhogy török bábállamnak nevezhető. Így a királyi vagy Habsburg Magyarország, amely sokáig elvetette a törökökkel való bármilyen szövetkezés gondolatát, mondhatja csak magáénak a török ellenes harcok hagyományát. Az 1660-as év végén azonban a bécsi udvar abszolutista és ellenreformációs törekvései miatt a királyi Magyarország nemességének egy része is a törökökhöz fordult.⁴ A magyarság immár több mint egy évszázados megosztottsága Bécs 1683. évi ostroma idején érte el tetőfokát. A magyar haderő tekintélyes hányada török szövetségben állt, s csak kisebb része vonult vissza a császári csapatokkal – Esterházy Pál nádor vezetésével – Alsó-Ausztriába vagy Morvaországba.⁵ A törökökkel együttműködő Thököly Imre Morvaországban, majd Korponán,⁶ Apafi Mihály erdélyi fejedelem pedig Győrnél⁷ éppenúgy megtalálta önigazolásának indítékait, mint a velük szemben harcoló Esterházy.⁸ A történelem az utóbbi választását igazolta. Az oszmánok kahlenbergi és párkányi veresége következtében teljes egészében átrendeződtek a dunai erőviszonyok. XI. Ince pápa a török ellenes háború folytatására nemzetközi koalíciót hozott létre. Velence Moreában, Lengyelország pedig Podóliában támadta meg az oszmán birodalmat. Megmozdult az egész Habsburg birodalom, az új tizenhat évig tartó háború fő hadszínterévé Magyarország vált.⁹ A szétzilált magyarság a

Habsburg sikerek következtében lassan szembefordult a törökökkel,¹⁰ habár Thököly s egyre apadó számú hívei továbbra is a szultántól várták sorsuk jobbra fordulását.¹¹ Lipót császár fővezéreinek – akik között magyarok is akadtak – győzelmei révén a magyarországi török orientáció is leértékelődött. A történekleben való tisztánlátást azonban megzavarta az, hogy a magyar lakosság tekintélyes hányada nem érezte felszabadulásnak a felszabadulást. Évekig szenvedett a beszállásolt katonaság terheitől. Sok esetben a háború előtti korra, a török hódoltságra, mint valami „boldog békeidő”-re gondolhatott vissza. Az ország lakossága sokáig nem is érzékelte, hogy a török kiűzésével egy új – sebeket gyógyító – korszak köszöntött be a magyar történelemben.¹²

II.

A magyarországi török hódoltság és a magyar–török háborúk történetének modern értelemben vett tudományos feldolgozásának kezdetei a 18. század harmincas-egyvenes éveire nyúlnak vissza. A nagyszombati jezsuita történész Schmitth Miklós 1747–1752-ben két vaskos kötetben jelentette meg az oszmán szultánok történetéről szóló munkáját.¹³ Bizánc elfoglalásától (1453) a pozsareváci békéig (1719) írta meg az oszmán birodalom történetét. A 14–15. század történetének azért nem szentelt külön kötetet, mivel abban könnyen eligazodhatott a hazai literátus olvasó az ugyancsak nagyszombati Kéri Borgia Ferenc munkájából, aki a bizánci történetírók műveiből adott közre kivonatot, amelyben a korai oszmán történelem legfontosabb eseményei is megtalálhatók.¹⁴ Schmitth Miklós munkája fontos korszakhatárt jelöl a magyar oszmanisztikában. A megelőző korok *turcica*-i útleírások vagy politikai pamflettek voltak. Távol állott tőlük bármilyen forráskritika. Éles szemre valló megfigyeléseik azonban értékes források lettek a tudományos igényű történetírásnak.

Az első magyar *turcica*, amely egész Európában is az elsők közé számít, az „Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról”, az 1438-ban Szászsebesen török fogságba került Magyarországi György baráttól származik.¹⁵ Kiszabadulása után Rómában vetette papírra mindazt, amit a törökök „furcsa” világából megismert. Könyve 1480-ban jelent meg Rómában, akkor, amikor egész Itália a török partraszállástól rettegett.¹⁶ Magyarországi György barát munkájával műfajt teremtett. A könyvnyomtatás fejlődésével már a 16. században tömkelegével jelentek meg az itáliai, spanyol, francia, német, angol kiszabadult rabok, utazók és diplomaták memoárjai az oszmán birodalomban eltöltött évekről.¹⁷ A 16. század végére szinte könyvtárnnyit tesz ki a különféle nyelveken megjelent *turcica*-irodalom. Magyarországon Auer János Ferdinánd, Wathay Ferenc és a horvát Georgevits Bertalan vetették papírra raboskodásuk történetét.¹⁸ A Konstantinápolyban járt követeknek pedig kötelességük volt, hogy jelentést írjanak vagy írassanak útjukról. Jó néhány ezek közül a Habsburg birodalom nyomdáiban is megjelent.¹⁹ (Ám még nagyobb számot tesznek ki azok, amelyek ma is a bécsi Staatsarchiv *Turcica* fondjaiban porosodnak.)

Az erdélyi fejedelmek portai követeinek jórészt magyar nyelvű jelentései csak töredékesen maradtak fenn. Liptay Imre, Toldalaghi Mihály, Rédei László, Rozsnyai Dávid, Baló Mátyás, Pál Sándor beszámolóit már a múlt században kiadták.²⁰ Pápai János és Borsos Tamás itineráriumi pedig az 1960-as években jelentek meg Bukarest-

ben.²¹ Ezek a naplók sok esetben nemcsak egy-egy követjárásnak hiteles forrásai, hanem nagyon sok olyan adalékot is tartalmaznak, melyek az oszmán birodalom közigazgatására, a muszlim hitre vagy magára a török szokásokra vonatkoznak. Ezek a török nyelvet jól ismerő diákok, akiknek a kiképzésére az erdélyi fejedelmek gondosan ügyeltek,²² voltak a magyar oszmanisztika megteremtői. Közülük többen a múltbeli események forrásait is igyekeztek megismerni. Rozsnyai Dávidról, az utolsó erdélyi török tolmácsról például tudjuk, hogy több kéziratos török történeti munkát is felhasznált a „Történt dolgok” megírásakor, amelyeket a „Bethlen Gábor idejébeli portai főtölmácsnak, pécsi magyarból lett Zölfikar agának fiától és egyebünnen ...” szerzett, ahogy egy 1714-ben kelt sajátkezű bejegyzésében is olvashatjuk.²³

A 16–17. századi magyar elbeszélő kútfők ugyancsak fontos forrásai az oszmán történelemnek. Természetesen elsődlegesen a magyarországi török harcok részleteit tárják fel.²⁴ Sok esetben sokkal aprólelkesebben, mint a török források.

A magyar történetírók jól ismerték a török berendezkedés sajátosságait is. A 16–17. századi magyar historikusok igyekeztek az oszmán birodalom egészére kiterjeszteni érdeklődésüket.²⁵ A magyarországi törököktől kapott híreiket éppenúgy beillesztették műveikbe, mint az egyes turcicában olvasott történeteket. Különösen kitűnik közöttük Forgách Ferenc, kinek „Emlékiratában” rendkívüli részletességgel olvashatunk a földközi-tengeri török terjeszkedésről éppúgy, mint Szulejmán szultán és fiai közötti viszályokról.²⁶

A magyar–török háborúkról alkotott kép a 19. század közepéig Szerémi, Istvánffy, a két Forgách, Baranyai Decsy, Szamosközy, Szalárdi, Cserei és mások históriáira épült. Az ő leírásaik szolgáltak alapul a 18. században Schmitth Miklósnak és nem utolsósorban Pray György *Annales regum*-ának és *Historia regum Hungariae*-jének.²⁷ Pray forrásbázisa és forráskezelése sokáig meghatározó erejű volt a magyar történetírásban. Hatása jól kimutatható J. Ch. Engel²⁸ és I. A. Fessler²⁹ magyar történeteiben is, akik a török korra vonatkozóan alig tudtak újat hozzátenni Pray adataihoz.

Az oszmánok iránt a 18. században egész Európában – a felvilágosodás keletkultuszának köszönhetően – megnőtt az érdeklődés.³⁰ A Kelet – köztük a törökök – megismerésének indítékaiban a politikai szempontok némileg háttérbe szorultak. A bölcsellettörténeti, államelméleti, etnográfiai kérdések részletes leírása jellemzi az újabb keletű – főként francia – turcicákat.³¹ A kor egyik legalaposabb oszmán birodalom leírása a Franciaországban élt magyar, Tóth Ferenc nevéhez fűződik, aki éveket töltött Isztambulban, mint katonai szakértő.³² 1785-ben megjelent munkáját hamarosan angolra, németre és hollandra is lefordították. Francia és német memoárok szolgáltak például a 18. század végén keletkezett magyar leírásoknak is.

Nyugati leírások s a magyar történeti irodalom felhasználásával készült Decsy Sámuel *Osmanografia*-ja, amely 1788–89-ben jelent meg Bécsben.³³ 1790-ben Nagyszébenben is megjelent egy szerző nélküli rövid magyar nyelvű török birodalom leírás, amely egy német vagy egy francia munka fordítása.³⁴ Erre az időszakra esik Mikes Kelemen törökországi leveleinek megjelentetése is.³⁵ A korszak magyar íróit azonban nemcsak az oszmánok megismerésének vágya vezérli, hanem a magyar múlt

felidézéséé is. Felelevenítik az egykori – már majdnem elfelejtett – múltat. Ebben közrejátszik II. József török háborúja is. Gvadányi József 1790-ben megjelent írásának – amelyben a magyar múltról is számvetést ad – még a címe is ezt idézi: *A mostan folyó török háborúra célzó gondolatok (1790)*.³⁶

Egy részletes oszmán birodalom történet megírásának gondolata a napóleoni háborúk idején született meg. Joseph Hammer a Habsburg monarchia török főtollmáca és konstantinápolyi követe vállalkozott erre. Aprólékos adatgyűjtése után – melynek során először vetette össze a török és európai forrásokat – 1827–1835 között jelentette meg tíz kötetben a *Geschichte des osmanischen Reiches* című munkáját Pesten, amely ma is az oszmanisztika egyik legfontosabb kézikönyve. Hammer mint diplomata jogi felkészültséggel is rendelkezett. Ennek köszönhetően az oszmán államszerkezet változásai is helyet kaptak a főleg had- és diplomáciatörténeti szempontokat maga előtt tartó munkájában.³⁷ Hammer kutatásai rávilágítottak az oszmán források fontosságára. A magyar tudósok közül elsőként a Bécsben élő Gévay Antal tanult meg törökül, s tett közzé többek közt török forrásokat is.³⁸ Hammer hatása azonban az egész magyar történetírásban kimutatható. Horváth Mihály és Szalay László az ő munkáját használták a 16–17. századi magyar–török háborúk és a hódoltsági török berendezkedés megírásakor.³⁹

A török ellenes harc – gondoljunk csak a Himnusz egyes soraira – fontos talpkövévé vált a reformkori magyar nemzettudatnak.⁴⁰ Ezt az 1820-as, 30-as évek európai közvéleménye is erősítette. A görög szabadságharc iránti európai szimpátia – amely mögött tulajdonképp az európai kultúra antikvítás tisztelete rejtett – megváltoztatta az oszmán birodalomról alkotott eddigi képet. Magyarországon azonban az angol, francia és német tudományos körök turkofóbiája alig hatott.⁴¹ A reformkori magyar nemzettudat török ellenes szála nem ebből, hanem 15–17. századi kút főinkből táplálkozott. Élét azonban két dolog is tompította. A korabeli magyar tudományos élet teljes egészében elvetette a finnugor rokonság gondolatát s a török népeket tartotta legközelebbi rokonainknak. Decsy Sámuel ezt így fogalmazta meg: „Mi pedig, kik a 'Törökökkel egy töröknek tsemetéi vagyunk, velek sokáig egy söt és egy kenyeret ettünk, kik tsak nem másfél száz esztendeig adófizető szolgálai völtünk...”⁴² A törökök iránti szimpátiában közrejátszott az is, hogy a magyar politikusok a pánszlávizmus elleni küzdelem szövetségesét látták az oszmán birodalomban.⁴³

A 19. század második felében az oszmán birodalom kedvező vagy kedvezőtlen megítélését Magyarországon egyaránt érték kioltó és megerősítő hatások. Ezek azonban korántsem az oszmán birodalom belső életét feltáró tudományos kutatásokból kaptak indíttatást, hanem a magyar történelem értelmezésének valamilyen vetületei voltak. A magyar történetírásban évszázadok óta megoszlanak a vélemények arról, miként is ítéljük meg a Habsburg dinasztia magyarországi szerepét. Ez különösen akkor került előtérbe, amikor a történetírás szakított az értékítéletmentes eseménytörténettel, ill. akkor, ha a közgondolkodás formálásában a történetírást a nemzeti emóciók felélesztésére vagy aktivizálására használták fel. A politizáló hajlamoktól ritkán mentes magyar történetírásban a Habsburgok megítélése kimondott politikai pártállást is jelentett; a dualizmus kori Magyarország történészei ritkán tudtak ettől elvonatkoztatni.⁴⁴ Kossuth hívei és a Deák Ferenc vezette liberálisok is másként

ítélték meg a Habsburg-ház múltbeli szerepét éppúgy, mint a jövőbelit. A török barát ill. török szövetséges 16–17. századi magyar külpolitikáról is másként vélekedtek. A 48-asok a lehetséges múltbeli „másik magyar út” európai támogatói közé emelték az oszmánokat. Érveiket az is alátámasztani látszott, hogy az oszmán birodalom adott menedéket Rákóczinak, 1849-ben pedig Kossuth Lajosnak.⁴⁵ Szemben a másik irányzat képviselőivel, akik a Habsburgokat tekintették a magyarság megsejtítőinek a török ellenes harcokban.⁴⁶

A magyar szabadságharcot követő évtizedekben azonban nemcsak Kossuth híveit kötötték baráti szálak az oszmán birodalomhoz. A krími háború után a Habsburg monarchia is mind jobb kapcsolatokat alakított ki a Fényes Portával. A két ország közötti politikai barátság alakulásában nagy szerepe volt a cári Oroszország elleni közös összefogás gondolatának. A napilapok ennek szellemében formálták a korabeli Magyarország közvéleményét. Így a törökséghez fűződő baráti szálaink széles körben ismertté váltak. Az 1877–78. évi orosz–török háború ideje alatt Magyarország-szerre török szimpátia tüntetések voltak.⁴⁷ Még Bosznia-Hercegovina okkupációja is csak alig zavarta meg az oszmán birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti jó viszonyt.⁴⁸ A kapcsolatok további épülésében fontos állomás volt az, amikor 1877-ben Abdülhamit szultán a budapesti Egyetemi Könyvtárnak ajándékozta az 1526-ban Budáról elhurcolt Corvinákat.⁴⁹

Ebben a politikai légkörben jelent meg Vámbéry Ármin *A magyarok eredete* (1882) című tanulmánya, amelyben azt állította tudományos kutatásai alapján, hogy a magyarság török eredetű nép.⁵⁰ Nézetét Isztambulban nagy tetszéssel fogadták, s a turáni (azaz török) népek összefogását hirdető oszmánli értelmiségi körök a magyarságra mint a törökség legnyugatibb ágára tekintettek.⁵¹ Magyarországon is sokan szimpatizáltak a pánturanista mozgalmakkal. A magyar történetírás azonban egyes, „nem szakmabeli” munkákat leszámítva nem idealizálta a magyarországi oszmán uralmat. De azt nem tagadhatjuk, hogy az előbbieknél szerepe van az egyes eltérő értékelések kialakításában. Vélemény-különbségek nem is annyira a hódoltság, mint inkább a török politikai orientáció megítélésében vannak. A színskála megválasztását azonban – mint említettük – nagyban befolyásolta a szerzőknek a Habsburg birodalomról alkotott képe is, s így az oszmánokról vallott elmarasztaló vagy apologetikus fejtegetések sokszor érthetetlenek ezek ismerete nélkül.

III.

A magyar–török háborúkról és a magyarországi török hódoltságról az első olyan feldolgozás, amely a modern tudományos elvárásoknak is megfelel, 1864-ben jelent meg Salamon Ferenc tollából, aki a háborúkon túl a hódoltság gazdasági jellemzőit is számba vette. Könyvének különös érdeme, hogy Joseph Hammer „*Staatsverfassung und Staatsverwaltung des osmanischen Reiches*” című munkájának megállapításait a korabeli magyar források segítségével pontosította. Ezáltal a magyarországi török berendezkedés sajátosságai is nyilvánvalóvá váltak. Salamon Ferenc állapította meg először azt is, hogy a királyi Magyarország a hódoltságban mindvégig fenntartotta az adóztatást és a jogszolgáltatást, s ezáltal nagy szerepe volt a Magyarország-eszme

megőrzésében. Salamon megállapításait az elmúlt száz év kutatásai csak megerősíteni és kiegészíteni tudták.⁵²

Vámbéry Ármin Salamon Ferenc nézeteinek szöges ellenkezőjét vallja. Vámbéry a magyar néplélek alakulásának elemzésekor a 16–17. századról is véleményt nyilvánít. A magyar nemzeti érzés – véleménye szerint – a török hódoltságban alakult ki legkorábban. „Ígaz ugyan, hogy a török hódoltság idején nemzetünk testének nagy kárt okozott, mert kivált a magyar népességet szörnyen megdézsmálta, *de a nemzet szellemének hasznára volt* (Kiemelés tőlem H. J.), mert a nyugattól cserben hagyott magyarság azon időtől kezdve ébredezett nemzeti érzéketlenségének álmából, arra szorult, hogy maga segítsen önmagán, és a vármegyéknek meg a kerületeknek, melyek 1848-ig országgyűléseinken nagyon jelentősek, önkormányzatát a török uralom keltette életre.”⁵³ Így aztán azon sem csodálkozhatunk, hogy Vámbéry szerint a törököknek köszönhetően született meg a magyar „szabadságeszmény”: „... a török uralom hazánknak Austriától való elszakadását és olyan pártnak föllendülését mozditotta elő, amely Magyarország önállóságáért és nemzeti kormányért küzdött. Thököli, Bocskay és Rákóczy törekvéseiben kiválóan magyar hazafias jellem nyilvánult meg, az ő lobogóik alatt a magyarság *souverain* hatalomként lépett fel a külfölddel való alkudozásaiban, és e kiválóan nemzeti bélyeg a magyar faj tekintélyét is emelte kifelé és egyúttal a magyarság erkölcsi megerősítéséhez is járult...”⁵⁴

Vámbérynek, annak ellenére, hogy sajátos képet alkotott a magyar történelemről, kiemelkedő érdemei vannak a Magyarországra vonatkozó török források feltárásában. Gévy Antal, Repiczky János és Budenz József mellett ő is több török forrást tett közzé magyar nyelven.⁵⁵ A budapesti egyetem török tanszékének felállítása is (1870-ben) az ő nevéhez fűződik. A tanszék munkáját haláláig, 1905-ig irányította.⁵⁶ A török nyelv magyar ismerőinek figyelmét azonban ekkor a magyar őstörténet körüli vita,⁵⁷ s nem a 16–17. századi magyar kapcsolatok története kötötte le. Ez alól talán csak Szilády Áron kivétel, aki ugyan a régi magyar irodalom egyik legjobb szakértője is volt, életének több évét a hódoltság történetére vonatkozó források kiadásának szentelte.⁵⁸ Szilágyi Sándorral ők adták ki a korszak egyik legfontosabb forráskiadványát, a hét kötetet kitevő *Török-Magyarkori Állam-okmánytár-t*.⁵⁹ Szilády Áron hívta fel a figyelmet egy értekezésével a török defterek fontosságára is.⁶⁰ Velics Antal és Kammerer Ernő az 1890-es években egy két kötetes válogatást adott ki a bécsi levéltárak török deftereiből.⁶¹

A magyar történelemre vonatkozó legfontosabb török krónikákból a szintén nyelvész indíttatású Thúry József adott közre 1893–96-ban egy két kötetes kresztomátiát.⁶² A magyar turkológia a millennium időszakáig korábban teljesen ismeretlen forrásokat tárt fel, és bocsátott a magyar történetírás rendelkezésére. Ezek azonban a korszak nagy magyar történeti szintézisébe, a „millenniumi” Magyar Nemzet Történetébe csak részben épültek bele. Acsády Ignác, aki a hódoltság történetét írta, szinte alig használta pl. Salamon Ferenc munkáját. Az általa írt fejezetben azt hangsúlyozza, hogy a magyar államiság és a földesúri hatalom teljesen megszűnt a hódoltságban. A meghódított területek parasztjai megszabadultak régi uraiktól. Az új helyzetben azonban nem lettek a törökök hűséges alattvalói. Acsády ennek okait a magyarok és a hódítók eltérő vallási és erkölcsi világában látja. A magyarok számára nemcsak az oszmánok hite volt szokatlan, hanem intézményeik is idegenek

maradtak. A hódítók és meghódítottak alig hatottak egymásra bármiben is. A hódoltsági mindennapokról többek közt a következőt írta: „... a hódítás korában is gyakran megesett, hogy a jobbágy enyhébbnek találta a török uralmat s urai, valamint az idegen zsoldosok önkénykedése elől török területre menekült.”⁶³ A forrásokban kétségtelenül találhatunk erre példát, ám még többet az ellenkezőjére. Acsády előbbi kijelentésével olyan nézetet vall, amelyet aligha oszt napjaink történetírása. Mindezek ellenére a 17. századi nagy hódoltsági lakosság-fogyás okait a törökök rabszolgaszedésében és pusztításaiban látja.⁶⁴

A múlt század utolsó harmadában nagy erőfeszítéssel folyt a bécsi levéltárak magyar anyagának feltárása. Thallóczy Lajos szervező munkája következtében az átvizsgált anyagok fondjaiból több forráskiadvány is napvilágot látott.⁶⁵ Több évtizedig dolgozott Bécsben Takáts Sándor, a korszak egyik legjobb ismerője. Nehéz lenne őt akár a liberálisok, akár a 48-asok közé besorolni. Empirikus történész volt, aki a feltárt anyagból kihámozható történeteket írta meg. Amilyen volt a forrás, olyan lett a végső következtetés. Így eklektikus életműve nem mentes a szélsőségektől sem. Munkásságának fontos fejezete a mindennapi magyar–török érintkezés, a magyar nemesség s a helyi török hatalmasságok közötti baráti kapcsolatok bemutatása. Takáts Sándor ezzel foglalkozó tanulmányaiban gyakran megtörténik, hogy a szórvány források adataiból von le általános következtetéseket. Ennek eredménye az lett, hogy a hódoltságot, a magyar–török viszonyt a valóságosnál kedvezőbb színben tüntette fel.⁶⁶

A szellemtörténeti indíttatású magyar történetírás is megalkotta a maga 16–17. századi képét. Szekfű Gyula a *Magyar állam életrajzában*, majd a *Magyar történetben* rendkívül sötét képet festett e korról: a török uralom végére a magyar lakosság tekintélyes hányada elpusztult, a gazdasági élet frusztrálódott, a magyar táj elvadult.⁶⁷ Bizonyos tekintetben Salamon Ferenc gondolatmenetét követi, azonban a királyi Magyarország hódoltsági jelenléte kissé a háttérben maradt elemzésében. Szekfű diagnosztizálását – melyben sokszor felsejlenek a 17–18. század fordulójáról vett drámai képek – aligha vitathatjuk. Csakhogy nem mindenért a törökök okolhatók. A pusztításból a végvári katonák és a felszabadító seregek is kivették részüket.⁶⁸ Az egyes vidékek elmocsarasodásában az ott élő lakosság védekező reflexeit kell látnunk.⁶⁹ Az ország gazdasági hanyatlása pedig a világpiac 17. századi átrendeződésének következménye.⁷⁰ Szekfű Gyula nézeteinek újragondolásából és kritikájából az 1960–70-es évek magyar történetírásában egy új konszenzus született. Ebben nagy szerep jutott a magyar turkológiának is.

IV.

A századforduló magyar turkológusai elsődlegesen mind nyelvész indíttatásúak voltak, annak ellenére, hogy több kiváló történeti cikket is írtak. Kivétel közülük csak Karácson Imre volt, aki egy-két kisebb cikkét nem számítva, nem foglalkozott nyelvészettel. A török nyelvet jól ismerő Karácson Imre, Thallóczy Lajos gondos tudományszervező munkájának köszönhetően, 1907-ben Isztambulba utazhatott, hogy ott összegyűjtse a Rákóczi emigrációra vonatkozó iratokat.⁷¹ Karácson azonban jól tudta, hogy a török levéltárak milyen sok magyar vonatkozású egyéb forrást

is őriznek. Előtte egyetlen külföldi tudósak sem engedték meg, hogy a központi levéltárakba bejusson. Különösen nem, hogy idegen kutathasson a szultáni szeráj iratai között.⁷² Karácson 1911-ben vérmérgezés következtében meghalt. Török krónika- és oklevél-fordításai csak halála után jelentek meg. Munkájának egy évtizedig nem volt folytatója Magyarországon. A magyar turkológia továbbra is megőrizte nyelvész, őstörténész jellegét. A török tanszék 1915-ben kinevezett új vezetője, Németh Gyula⁷³ munkásságában helyet kapott az oszmanisztika is, de kizárólag nyelvészeti – időnként művelődéstörténeti és irodalomtörténeti – vonatkozásokban. Karácson örökének Fekete Lajos lett a folytatója.

Fekete Lajos figyelme az első világháború forgatagában terelődött a török nyelv és történelem felé. Hadifogságba esett, és évekig élt együtt török hadifoglyokkal. Tőlük sajátította el a nyelvet. Hazatérte után a fiatal levéltáros oszmán paleográfiát tanult Friedrich Krärlitznél a bécsi egyetemen.⁷⁴ A harmincas években már az egyik legnevesebb oszmanistának tartották Európa-szerte. Évekig dolgozott isztambuli levéltárakban, s következetesen gyűjtötte a magyarországi török uralomra vonatkozó iratokat. Különösen gazdag anyagot sikerült a 16–17. századi Buda és Pest történetére összeállítania, amelyekből egy teljesen újszerű várostörténet kerekedett ki.⁷⁵

Fekete Lajos munkássága különösen rámutatott arra, mennyire fontos az oszmán források feltárása. Még a harmincas-negyvenes évek magyar történetírásának legfontosabb kérdéseire is új adatokkal tudott hozzájárulni. Az etnikumtörténet és a történeti demográfia a két világháború közötti magyar történetírás előterébe került. A 16. századra, a hódoltságra vonatkozó legösszefüggőbb forráscsoportot a török defterek alkotják. Nyilvánvalóvá vált magyar történész körökben, hogy az ország területének egyharmada csak turkológusok segítségével kutatható. 1944-ben Fekete Lajos közzétette az első defter-feldolgozást, az esztergomi szandzsák 1570-ben készült összeírását.⁷⁶ Ezzel hosszú időre ki is jelölte a magyar oszmanisták egyik fontos feladatát. Ehhez elkészítette az oszmán gazdaságtörténeti iratok olvasásához nélkülözhetetlen kézikönyvét, a *Siyaqat-Schrift*-et is,⁷⁷ amely ma minden oszmanisztikai kézikönyvtárban megtalálható.

A magyarországi török hódoltság demográfiai viszonyainak feltárása és a török defterek forrásértékének meghatározása Fekete Lajos tanítványa, Káldy-Nagy Gyula nevéhez fűződik.⁷⁸ Defter-kiadásai nélkülözhetetlen források a 16. századi Magyarország történetének kutatásában. Munkásságának köszönhetően tudjuk, hogy a magyarság 16. századi pusztulásáról vallott nézetek tévesek, mivel a török forrásokban a 15 éves háborúig nem jelentkezik a magyar lakosság számottevő fogyása.⁷⁹ Káldy-Nagy Gyula azonban nemcsak a „Fekete-iskola” paleográfiai örökségét őrzi, hanem az oszmán birodalom történetének kutatását is megújította Magyarországon.⁸⁰ Neki köszönhetően az oszmán történelem – s vele együtt a magyarországi török hódoltság kutatása – igazi historikus stúdiummá vált a budapesti egyetemen.

JEGYZETEK

1 Szakály Ferenc, *Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718*. Bp., 1986, 7–24.

2 Szapolyai János török orientációjának okairól: Barta Gábor, *A Sztambulba vezető út. (1526–1528)*. Bp., 1983.

3 Ld. erről az 1978. évi vajai tanácskozás előadásait: *Török orientáció a magyar külpolitikában*. Szerkeszti Molnár Mátyás. Vaja, 1979.

4 Benczédi László, *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). Ertekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 91*. Szerkeszti Szücs Jenő és Vörös Antal. Bp., 1980. 9–40, 140–149.

5 Thaly Kálmán, *A 1683-iki táborozás történetéhez. A kétévszázados évfordulat alkalmából hg. Esterházy Pál nádor kiadatlan kéziratai s levelezése nyomán. Ertekezések a történeti tudományok köréből XIV*. Szerkeszti Pesty Frigyes. Bp., 1883, 1–45.

6 Angyal Dávid, *Késmárki Thököly Imre. 1657–1705. Magyar Történelmi Életrajzok*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bp., 1888, II, 5–69.

7 R. Várkonyi Ágnes, *Erdélyi változások. (Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában)*. Bp., 1984, 167–168, 463.

8 Bubics Zsigmond–Merényi Lajos, *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. Magyar Történelmi Életrajzok*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bp., 1895, 209–214.

9 Az 1683–1699. közötti évek háborúiról: Szakály Ferenc, *Hungaria eliberata, i. m.*

10 Benczédi László, *A Thököly-felkelés (1678–1685)*. In: *Magyarország története 1526–1686*. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. Szerkesztő R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1985, 1255–58, 1270–72.

11 Iványi Emma, *Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között*. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Szerkesztette Benczédi László. Bp., 1983, 155–162.

12 A felszabadító seregek pusztításairól igen szemléletes képet festett Gyimóti István vörösmarti lelkész 1686-ból; ld. Szakály F., *A menekülők. Gyimóti István vörösmarti lelkész viszontagságai*. *História* 8, 3–4, 1986, 60–61.

13 Schmitth, Nicolai, *Imperatores ottomanici a capta Constantinopoli cum epitome principum turcarum*. Tomus I–II, Tynaviae, 1747–1752. A könyv második kiadása 1760–1761.

14 Kéri Borgia, Franciscus, *Epitomae historiae Byzantinae*. Tomus I–II. Tynaviae, 1738–1739.

15 Georgius de Hungaria, *Tractatus de moribus conditionibus et nequicia Turcorum*. Roma, 1480. Magyar nyelvű kiadása: *Kimondhatatlan nyomorúság: Két emlékirat a 15–16. századi oszmán fogságról*. Fordította és szerkesztette Fügedy Erik. Bp., 1976, 5–148., valamint *Rabok, követek kalmárok az oszmán birodalomról*. Fordította és szerkesztette Tardy Lajos. Bp., 1977.

16 Babinger, Franz, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*. München, 1953, 430–435.

17 Erről alapos tájékoztatást nyújt Göllner, Carl, *Die europäische Türkenrücken*. I. București–Berlin, 1961; II. București–Baden-Baden, 1968.

18 A magyarországi turcica irodalomról ld. Bayerle Gustav, *Hungarian Narrative Sources of Ottoman History: Archivum Ottomanicum* (9) 1984, 5–26.

19 Nehring, Karl, *Iter Constantinopolitanum. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München*. Serie C: Miscellanea. Band 17. München, 1984, 453–55.

20 Lásd Bayerle Gustáv, *i. m.* 17–19.

21 *uo.*

22 Biró Vencel, *Erdély követei a Portán*. Cluj–Kolozsvár, 1921.

23 Rozsnyai Dávid, *az utolsó török dedk, történeti maradványai*. Kiadta Szilágyi Sándor, *Monumenta Hungariae Historica. C Scriptores VIII*. Bp., 1867, 26.

24 Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp., 1975.

25 Gyakran olvashatunk Istvánffyánál – és másoknál – a perzsiai harcokról is.

26 Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt*. Fordította Borzsák István. Bp., 1982.

27 Pray Georgii, *Annales regum Hungariae*. Pars II–V. Vindobonae, 1766–1770.

28 Engel, Johann Christian von, *Geschichte des Ungarischen Reichs*. II–IV (1309–1780), Wien, 1813–1814.

- 29 Fessler, Ignaz Aurelius, *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. IV–IX. (1308–1711) Leipzig, 1816–1825.
- 30 Robel, Gert, *Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungenforschung*. Herausgegeben von B. I. Krasnobaev, Gert Robel und Herbert Zemon. Berlin, 1980, 9–37.
- 31 Várnai András, *A francia felvilágosodás történetiszemléletéről*. (Adalékok a marxi formációelmélet előzményeihez). In: *A filozófia időszerű kérdései* 57. Bp., 1983, 5–98.
- 32 *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*. I–IV. Amsterdam, 1785.
- 33 Decsy Sámuel: *Osmanografia, az az: A' Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapotjának, és a 'Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása*. Bétsben, I–II. 1788; III. 1789.
- 34 *A török birodalomról való leg-újabb Tudósítások etc.* Nagy-Szebenben 1790.
- 35 Kultsár István, *Törökországi Levelek ... Szombathelyen, 1794*. Mikes kéziratának hazakerüléséről: Mikes Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Bp., 1966, 355–361.
- 36 Mezei Márta, *Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. Irodalomtörténeti Füzetek* 19. Szerkeszti Szauder József. Bp., 1958, 64–66.
- 37 Hammer munkájának historiográfiai értékeléséről: Kreiser, Klaus, *Clio's Poor Relation: Betrachtungen zur osmanischen Historiographie von Hammer-Purgstall bis Stanford Shaw. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*. Herausgegeben von Gernot Heiss und Grete Klingenstein. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band. 10, Wien, 1983, 24–43.
- 38 Gévay, Anton, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*. Wien, 1838–1842; Uő., *Az 1627-dik évi September' 13-dikán költ szőnyi békekötés czikkelyei, deákul, magyarul és törökül*. Bécsben, 1837.
- 39 Horváth Mihály, *A magyarok története*. I–IV. Pápa, 1842–1846, valamint további kiadásai; Szalay László, *Magyarország története*. III–V. Pest, 1864–66.
- 40 Deme, László, *Magyar Nationalism in the 1820s and 1830s: Slavic Review* 43, 1984, 4, 627.
- 41 An angol és német philhellenizmus-ról: Quack-Eustathides, Regine, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes, 1821–1827*. München – Oldenburg, 1984, 1–285; Turner, M. Frank, *The Greek Heritage in Victorian Britain*. London, 1981, 1–461.
- 42 Decsy Sámuel, *i. m.* 1, 2–3.
- 43 Varga János, *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Bp., 1982, 93–115.
- 44 Glatz Ferenc, *Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolcзы nemzetről és államról*. Bp., 1980, 170–171.
- 45 Itt főként Thaly Kálmán munkásságára gondolunk, ld. R. Várkonyi Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*. Bp., 1961.
- 46 Ennek az irányzatnak a véleményét Szekfü Gyula fogalmazta meg legmarkánsabban. Ld. a 67. számú jegyzetet.
- 47 Diószegi István, *Ausztria–Magyarország és Bulgária a San Stefano-i béke után (1878–1879). Értekezések a történeti tudományok köréből*. Szerkeszti Barta István. Bp., 1961, 13–14.
- 48 *i. m.*
- 49 *Magyar Könyvszemle*, 1877, 157–218.
- 50 Vámbéry Ármin tudományos értékeléséhez ld. *Vámbéry Ármin emlékezete*. Keleti Értekezések 2. Szerkeszti Fodor Pál. Bp., 1986, 7–25.
- 51 Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*. London – New York, 1961, 340.
- 52 Salamon Ferenc könyvének historiográfiai értékelése: Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Bp., 1981, 10–19.
- 53 Vámbéry Ármin, *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Bp., 1895, 345–346.
- 54 *i. m.* 347.

- 55 Török fordításairól: Coco, Carla. *Vámbéry Ármin műveinek bibliográfiája*. In: *Keleti Értekezések* 2. Bp., 1986, 26–44.
- 56 Kakuk, Suzanne, *Cent ans d'enseignement de philologie turque à l'Université de Budapest*. In: *Studia Turcica*. Edidit L. Ligeti. Bp., 1971, 7–27.
- 57 Az őstörténeti vita jellegéről: Vásáry István: *Vámbéry és a magyar őstörténet*. In: *Keleti Értekezések* 2. Bp., 1986. 19–25., valamint Pusztay János, *Az „ugor-török háború” után*. Bp., 1977.
- 58 Horváth János, *Szilády Áron emlékezete. Tanulmányok*. Bp., 1956, 505–515.
- 59 Az első két kötet *Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon*. Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, *Halas levéltáraiból* címmel jelent meg.
- 60 Szilády Áron, *A defterekről. Értekezések a nyelv és széptudományok köréből* II, 11. Bp., 1872.
- 61 Velics Antal – Kammerer Ernő, *Magyarországi kincstári defterek*. 1–II. Bp., 1886, 1890.
- 62 *Török történetírók*. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thúry József. I. (1389–1521) Bp., 1893; II. (1521–1566) Bp., 1896.
- 63 Acsády Ignác, *Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608*. In: *A magyar nemzet története*. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Bp., 1897, 284–285. Acsády „török kor” összegzéséről: Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás* 14–15.
- 64 Acsády Ignác, *i. m.*
- 65 Thallóczy Lajos tudományszervező munkásságáról ld. Glatz Ferenc *i. m.*
- 66 Takáts Sándor historiográfiai értékeléséről: Vardy, Steven Bela, *The Ottoman Empire in Historiography: A Re-Evaluation by Sándor Takáts*. *Duquesne University Studies in History* 1977, 7–16.
- 67 Szekfü Gyula, *A magyar állam életrajza*. Bp., 1918, 52–56. Uő., *Magyar Történet*. V. kötet. *A tizenhetedik század*. Bp., é.n., 14–79.
- 68 Szakály Ferenc, *Hungaria eliberata* 146–147.
- 69 Andrásfalvy Bertalan, *A Délkelet-Dunántúl török időkét átvészelt lakosságának sorsáról*. *Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Bizottságának Értesítője* II. 1976, 38–40.
- 70 Pach Zsigmond Pál, *Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 16–17. században*. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1970, 269–271.
- 71 Bene István, *Karácson Imre élete és művei*. Győr, 1936, 9.
- 72 Bene István, *i. m.* 15.
- 73 Káldy-Nagy Gyula, *Julius Németh*. In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Edited by Gy. Káldy-Nagy. Bp., 1976. 11–15.
- 74 Káldy-Nagy Gyula, *Lajos Fekete: Acta Linguistica Acad. Scien. Hung.* 20, 1970, 407–480; Hegyi Klára, *Fekete Lajos: Levéltári Közlemények* 41, 1970, 387–388.
- 75 Fekete Lajos, *Budapest a török korban*. Bp., 1944.
- 76 Fekete Lajos, *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Bp., 1943.
- 77 Fekete, Lajos, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. Bp., 1955.
- 78 Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat 52. Szerkeszti Varga János. Bp., 1970.
- 79 Káldy-Nagy Gyula, *i. m.* 98–102.
- 80 Munkásságának historiográfiai értékelése: Vardy, Steven Béla, *Clio's Art in Hungarian and American Hungarian Historiography. East-European Monographs*. New York 1985, 154–160.

SZEMLE

Könyvek

KÁLDY-NAGY GYULA, A BUDAI SZANDZSÁK 1546–1590. ÉVI ÖSSZEÍRÁSAI. DEMOGRÁFIAI ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI ADATOK

Budapest, 1985. 746 oldal + térkép

Történetírásunk sokat — és sokat vitázva — foglalkozott a hódolt területek gazdasági és demográfiai viszonyaival. Ebből az országrészből igen kevés magyar, illetve latin nyelvű forrás (urbárium, dicális összeírás vagy dézsmajegyzék) maradt fenn; de még a múlt század végén, e század elején napvilágot látott, török nyelvű forrásokat közlő kiadványok szórványos és sokszor hibás adatai sem nyújtanak elegendő támpontot Magyarország hódoltságkori történetének reális megítéléséhez.

Ezért is oly fontosak az arab betűkkel írt, számos földrajzi- és személynevet, gazdaságtörténeti adatot tartalmazó török adóösszeírások, melyeknek a mai tudományos igényeket is kielégítő közlését Fekete Lajos kezdte meg. E munka folytatója Káldy-Nagy Gyula, aki a hosszas törökországi levéltári kutatások eredményeként hazahozott mikrofilmek és fénymásolatok alapján a „Magyarországi török hódoltság történeti földrajza”-nak megírását tervezi. E vállalkozás bemutatkozó kötetének szánta a budai szandzsák 16. századi adóösszeírásai (tahrir-defterei) alapján elkészített művét, mellyel a kiadó, a Pest megyei Levéltár, 200 éves fennállását ünnepelte.

Az oszmán birodalom gazdasági életének szinte minden területét átfogó, fejlett adminisztráció értékes dokumentumai az egyes szandzsákokról (hozzávetőleg a megyének megfelelő közigazgatási egység) készített összeírások. Az újonnan meghódított területeken — így Magyarországon is — a török összeírók sorra vették a városokat, falvakat, a hozzájuk tartozó pusztákkal együtt (így ezek az összeírások a végvidékeken későbbi határviták hivatkozási alapjául is szolgáltak). Helységenként vették lajstromba a családfőket, velük együttélő fiaik, nőtlen férfirokoniaik és szolgálók, valamint az övegyasszonyok és az egyedül élő férfiak nevét, lejegyezve néha foglalkozásukat is. Az összeírók az előző három év terméseredményének és állatállományának átlaga alapján állapították meg, hogy a település lakosai együttesen mennyi adót kötelesek leróni pénzben, illetőleg terményben. Az összeírást egyes török források szerint harminc évenként kellett megismételni, de ez a valóságban gyakrabban megtörtént, hogy a rájuk gazdasági erejének változásait nyomon követhessék.

Mostani munkájában Káldy-Nagy Gyula a budai szandzsák 1546-ban, 1559-ben, 1562-ben, 1580-ban és 1590-ben készített összeírásainak adatait tette közkinccsé. A közreadott anyagról részletes tájékoztatást kap az olvasó a bevezetőben, melyet a külföldi érdeklődőkre való tekintettel német, angol és orosz nyelvre is lefordítottak. Az anyag közlésekor a szerző a települések, illetve puszták alfabetikus rendjét követte, a kötet végén ezek mai nevét, fekvését is megtalálhatjuk.

Az egyes települések neve után gyorsan áttekinthető csoportosításban következnek a demográfiai adatok. A szerző rövid elemzésében nemcsak a népesség alakulását mutatja be, hanem kitér az itt nem közölt névjegyzék értékelésére is. Érdekes például Buda lakosai felekezeti megoszlásának ismertetése; nyomon követhető a keresztény családok számának fokozatos csökkenése. A török uralom kezdeti zűrzavarát jól jellemzi, hogy az 1547-ben vendégként följegyzett, huszonöt Balkánról érkezett zsidó család 1559-re már kivétel nélkül mind elmenekült. Később azonban a főként kereskedelemmel foglalkozó zsidó családok száma mégis gyarapodott. A mohamedán hitre tömegesen áttérő „koptok” (dészláv nevű, ortodox-kopt hitű cigányok) száma törés nélkül növekedett. A népességi adatok bőséges anyaggal szolgálnak a migráció, a pusztasodás vizsgálatához is. Ellentmondanak annak a korábbi álláspontnak, melyet legmarkánsabban Szekfü Gyula fogalmazott meg: „A falvak elpusztultak, ember és háziállat elhagyta a tájékat, futva menekülve, vagy török rabságban. Látni fogjuk, hogy huszonöt-harminc falu helyén egyetlen emberi település, közepes lakosságú város maradt, melynek néhány ezer lakója 200–300.000 holdat, azaz lakatlan pusztát mondhatott immár magáénak.” Csak összehasonlításképpen: míg Kecskeméten 1580-ban 1086 család élt, vagyis kb. 5400 lakosa volt, addig a 16. század végi Hannover is 5000 lelket számlált.

Az egyes települések itt közölt gazdaságtörténeti adatai ugyancsak könnyen áttekinthetőek. A terményfajták (búza, kevert, must, len, kender, gyümölcs, kerti vetemények stb.) és az állatállomány (sertés, bárány, méhkas) után beszolgáltatandó tizedek, egyéb illetékek (tűzifa- és szénaadó, szalma ára, menyasszonyadó, hordóadó, hagyaték és bitang jószág ára stb.) és bírságpénzek összegének alapján a szerző felvázolja a település gazdasági helyzetét, annak alakulását. De már a bevezetőben felhívja a figyelmet az adatok kellő forráskritikával való kezelésére. Tekintetbe véve az összeírás körülményeit, meg is adja azokat a kritériumokat, melyek alapján mérlegelni kell az összeíró esetleges tévedéseit, részrehajlását vagy éppen túlzott szigorúságát. Utal arra is, hogy már a 16. század végén a központi adminisztráció hanyatlásának következtében egyre kevesebb gondot fordítottak az összeírások pontosságára; gyakran előfordult, hogy egyszerűen lemásolták az előző összeírások adatait.

Mindazonáltal a budai szandzsák most kiadott összeírásai sok értékes és használható gazdasági adatot tárnak fel. Példaként csak egyet említünk: az 1580–1590-es években a váci vámon át évenként 75 000 szarvasmarhát hajtottak Bécs felé, legnagyobb részüket a hódoltsági területekről. Más városok és átkelőhelyek összeírásaiban szereplő vámbevételek alapján is élénk kereskedelmi forgalomra következtethetünk, így egy megújulásra képes gazdaság képe bontakozik ki előttünk.

A fent említett öt tahrir-defter adatainak kiegészítésül megtaláljuk a települések haszonélvezőinek nevét is (timár-defterek, vagyis a birtokosokat nyilvántartó jegyzékek alapján).

A török adóösszeírások feldolgozása megköveteli mind az igen nehezen olvasható szíjakat-írást, mind az illető szandzsák egykori személyneveinek, helyneveinek, gazdasági és társadalmi viszonyainak alapos ismeretét. Ez a könyv évekig tartó kutatómunka eredményeit teszi hozzáférhetővé, értékes tanulságokkal szolgál a település- és népesedéstörténet, a gazdaságtörténet és a történeti földrajz művelői számára.

Zsiga-Kiss Andrea

Konferenciák

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAKOK BUDA VISSZAVÍVÁSÁNAK 300. ÉVFORDULÓJÁN

1686-ban emlékeztünk meg a kora-újkori magyar történelem egyik legjelentősebb fordulópontjáról, Buda visszavételéről a törököktől. Bár csak a vár sikeres ostromának volt kerek, 300 éves évfordulója, az emlékév kiadványai és rendezvényei – kiállítások, előadások, emlékműsorok és tudományos ülésszakok – megragadták az alkalmat összegezni mindazt, amit az elmúlt évtizedek kutatásai a török uralomról és hatásairól, a felszabadító háborúkról és a korabeli magyar és oszmán-török kultúráról feltártak.

A kisebb-nagyobb történész konferenciák közül kettőt az emlékév rendezvényeinek nagyobb részét koordináló Budavári Emlékbizottság rendezett. Az első, amelyik 1986. április 1–2-án zajlott le Esztergomban és *A magyarországi felszabadító háborúk és Európa* címet viselte, hazai előadók vizsgálták Európa és az Oszmán Birodalom 17. század végi helyzetét, a felszabadító háborúk 1683–1686 közötti országos és Esztergom körüli eseményeit és a háború európai visszhangját.

A *Buda, 1686* nemzetközi történetész konferencia 1986. szeptember 1–4-én ülésezett Budapesten. Főreferátumait 16 magyar előadó tartotta, akikhez 28 külföldi történész csatlakozott hozzászólással. Az ülésszakon 18 országból mintegy félszáz külföldi vendég vett részt, részben a történettudomány és az oszmanisztika, részben a Szent Liga háborújában érintett országok képviseletében (Albánia, Románia és Törökország nem fogadták el a meghívást).

A konferencia programja négy nagy témakörre épült. Az első a nemzetközi helyzetet és erőviszonyokat vizsgálta a felszabadító háborúk előestéjén. *Pach Zsigmond Pál* az egész konferenciát megnyitó előadásában a világ gazdaságnak azokat a változásait tekintette át, amelyek a Szent Ligát megalkotó államok érdekeit kelet felé fordították, míg *Köpeczi Béla* az európai hatalmi érdekek és erőviszonyok politikai kérdéseit összegezte. Az Oszmán Birodalom 17. század végi helyzetét *Káldy-Nagy Gyula* elemezte, *Hazai György* a törökök és az európaiak egymásról alkotott képével foglalkozott. A témakör két francia hozzászólója a török kor kezdetét és végét érintette: *Gilles Veinstein* Nagy Szulejmán magyarországi politikájának, *Jean Bérenger* az 1680-as évek török–francia viszonyának szentelte korreferátumát.

A második nagy tematikus egységet Magyarország 17. század végi belső helyzete adta. *Hegyi Klára* a török hódoltság viszonyait, a törökök itteni berendezkedését vetette össze a Balkán félsziget helyzetével, *Benda Kálmán* a Habsburg birodalom és Magyarország ellentmondásos viszonyát tekintette át a török korban. *Benczédi László* Thököly Imrének és felső-magyarországi fejedelemségének kényszerpályáját

vizsgálta a felszabadító háborútól megváltozott katonai és politikai helyzetben, *Péter Katalin* az erdélyi fejedelemség passzivitásának, a hadi eseményektől való távolmaradásának politikai és eszmei okait elemezte. A témakör külföldi hozzászólói közül *Vojtech Kopčan* (Csehszlovákia) a magyar királyságba északon benyúló török hódoltsági sáv helyzetével, *Jaroslav Macek* (Csehszlovákia) a Habsburg–cseh–magyar kapcsolatokkal, *Vajay Szabolcs* (Svájc) a Habsburgoknak a magyar nemességgel szemben követett török kori birtokpolitikájával foglalkozott.

A legnagyobb érdeklődést a konferencia harmadik nagy témaköre váltotta ki: Buda visszavívása majd a felszabadító háborúk hadi eseményei és az európai szövetséges hadak részvétele a magyarországi harcokban. A témakör első felének főreferátumait magyar történészek tartották: *Wellmann Imre* újabb levéltári feltárásokra támaszkodva, aprólékos részletességgel rekonstruálta a budai ostrom lefolyását, *Perjés Géza* a felszabadító háborúban követett stratégia, taktika és hadseregellátás összefüggéseiről beszélt az európai és az oszmán seregeknél. *Czigány István* – önálló magyar hadsereg nemlétében – a különböző magyar seregtestek részvételét tárta fel a szövetséges európai hadakban, végül *R. Várkonyi Ágnes* a 17. század második fele török ellenes harcainak és Buda visszavívásának megjelenési formáit vizsgálta a magyar politikai gondolkodásban és a közvéleményben.

A hadtörténeti téma második kérdéskörének referátumait külföldiek tartották. *Peter Broucek* (Ausztria) Ausztria és a Habsburgok szerepét, *Karl O. von Aretin* (NSZK) a Német-Római birodalom részvételét, *Zygmunt Abrahamowicz* (Lengyelország) a korszak lengyel–török, *Szvetlana Oreskova* (SZU) pedig orosz–török háborúit ismertette.

A témakör külföldi korreferensei egy sor részkérdésben gazdagították tudásunkat, főleg saját levéltári forrásaik ismertetésével. *Pavel Balcarek* (Csehszlovákia) a brnoi levéltár anyagaival, *Helmuth Schnitter*, *Herbert Langer* (NDK) és *Manfred Kehrig* (NSZK) német, *Markus Köhbach* (Ausztria) török forrásokkal jelentkeztek, *P.F. Piacentini* olasz történész Michele d'Aste báró ostromnaplóját ismertette. A hadiesemények helyi részleteivel foglalkozott *Jean Nouzille* (Franciaország), *Walter Hummelberger* és *Othmar Pickl* (Ausztria), *Matti Lappalainen* (Finnország), *Mihail Klimecki* (Lengyelország), *Olga Zirojević* (Jugoszlávia), *Cvetana Pavlovszka* és *Veszelin Trajkov* (Bulgária). *S.Erba Odescalchi* (Svédország) XI. Ince pápa, *Matuz József* (NSZK) az utolsó budai pasa, Abdurrahman portréját rajzolta meg. Buda ostromának európai visszhangjával három spanyol történész, *Pere Molas*, *Maria Elena Sanchez Ortega* és *Miguel de Bunes* foglalkoztak.

A konferencia harmadik nagy tematikus egysége a magyarországi török uralom mérlegét vonta meg. *Szakály Ferenc* a településhálózat és a népesség pusztulásában, a gazdasági lehetőségek összeszűkülésében, a városfejlődés megrekedésében és az etnikai határok végzetes átrendeződésében jelölte meg a török hódítás legfőbb következményeit. *Dávid Géza* magyar és török összeírások alapján, forrásértékük elemzésével próbálta meghatározni az ország és az egyes országrészek 16. és 17. század végi népességét, *Hofer Tamás* a török jelenlét, az oszmán kultúra hatását vizsgálta a hódoltság magyar paraszti műveltségére.

Az előadások tanulságait, a török kor két évszázadáról és a felszabadító háború másfél évtizedéről kialakult képet *Kosáry Domokos* összegezte a konferencia záró

referátumában. Külön szólt a török kor demográfiai és politikai következményeiről, s röviden kitekintett Magyarország további, 18. századi útjára.

A két konferencia anyaga külön kötetekben megjelenik.

Hegyi Klára

EMLEKKIÁLLÍTÁSOK BUDA TÖRÖK URALOM ALÓLI FELSZABADULÁSÁNAK 300. ÉVFORDULÓJA TISZTELETÉRE

*Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum**

„A török elleni hadjáratok és Buda visszafoglalásának érmei” címmel nyílt kiállítás feleleveníti a mohácsi csatától Buda visszafoglalásáig eltelt időszak fontosabb hadi eseményeit, és bemutatja a sikeres ostromok, hadjáratok, csaták emlékére vert érmeket. Az emlékérmek e korszakban gyakran éppoly hírközlő szerepet tölthettek be, mint az újságok vagy rölapok. A legtöbbször metszetek után megmintázott, uralkodókat, hadvezéreket, illetve várakat-városokat ábrázoló, magas művészi színvonalon készített arany és ezüst érmek igen rövid időn – sokszor egy-két hónapon – belül elkészültek, hírt adván egy-egy fontosabb eseményről.

A magyar vonatkozású érmeket német földön, főleg Augsburgban és Nürnbergben, illetve Bécsben és Salzburgban élő művészek mintázták. A legkiválóbbak közülük név szerint is ismertek. Így: Martin Brunner, Georg Hautsch, Johann Kittel, Lazarus Gottlieb Lauffer, Philipp Heinrich Müller és Johann Jakob Wolrab. A Buda török alóli felszabadulását hírül adó több mint 200 fajta emlékérem közül egyetlen típus készült csak magyar területen: Christian Herman Roth von Rothenfels körömcbányai mester műve.

A kiállítás időrendi sorrendben mutatja be a török ellenes sikeres csaták, illetve hadjáratok emlékérmeket, így az 1529-es bécsi török ostrom, az 1532-es kőszegi ostrom, Esztergom és Tergovistye 1595-ös, Győr 1598-as, Székesfehérvár 1601-es visszafoglalása, az 1664-es szentgotthárdi győzelem, az 1683-as bécsi ostrom, a Szent Liga megalakulása, Esztergom 1683-as, Érsekújvár 1685-ös, Buda 1686-os visszafoglalása megünneplésére kibocsájtott érmeket.

Az érem kiállítást a Nemzeti Múzeum Kandalló-termében kisebb kamara-kiállítás egészíti ki – „Oszmán-török ötvösség a XVI–XVIII. században” –, mely főként olyan török, illetve török hatásra erdélyi területen készült ötvöstárgyakat mutat be, melyek többségükben az utóbbi 10 évben kerültek a múzeum gyűjteményébe. Művészi színvonalát tekintve kiemelkedik közülük két szultáni tugrás és mesterjegyes ezüst írókészlet, egy aranyozott ezüst ékkő berakásos talizmántok, valamint egy feltehetően magyar területen, ámde török feliratos türközék felhasználásával készült, övből, tollforgóból és díszgombokból álló ékszer-együttes.

*Két jelentős kiállításról – „Buda visszavétele 1686”: Budapesti Történeti Múzeum és „Budavár, 1868”: Hadtörténeti Múzeum – előző számunkban közöltünk ismertetést.

A budapesti tárlatok mellett több vidéki városunkban is rendeztek az évforduló alkalmából emlékkiállítást.

Visegrád

A középkori Magyarország egyik büszkesége, a magyar korona hajdani őrzőhelye mintegy 140 éven át szolgált török erősségként. A zsoldösszeírások tanúsága szerint a környékbeli várak sorában Visegrád a kisebb jelentőségűek közé tartozott. A korszakban játszott sajátos szerepére utal viszont az a tény, hogy keresztény lakosságát – éppen úgy, mint Esztergom és Nógrád esetében – a hódítók tervezetten kicserélték. Egy 1570-ben kelt török forrás tanúsága szerint Visegrádon 103 háztulajdonost írtak össze, kik mindannyian török, illetve délszláv származásúak voltak. Okleveles adataink és a régészeti kutatások egyaránt azt igazolják, hogy az Alsóvár a 16–17. században fallal körülvett, kissé falusias jellegű török településsé alakult át, amelynek már 1549-től saját dzsámija is volt. Az itt élő törökség különösen szép használati tárgyait, elsősorban fazekas és rézműves mestereinek alkotásait őrizték meg számunkra a feltárt gödörök és vermek. Az innen előkerülő leletanyag jellegét és minőségét tekintve semmiben sem marad el a korszakban kiemelkedő szerepet játszó Buda vagy Esztergom török tárgyaitól. A Magyar Nemzeti Múzeum és a visegrádi Mátyás Király Múzeum közös rendezésében megnyílt kiállítás elsősorban e leletanyagot mutatja be – most első ízben – a nagyközönségnek.

Esztergom

A török témájú tárlatok sorában feltétlenül meg kell említenünk a Balassa Bálint Múzeum rendezésében megnyílt, az esztergomi vár történetét bemutató állandó kiállítás török kori részletét, amelyet az évforduló tiszteletére idén kissé felújítottak. A kiállítás kiemelkedően magas színvonalon mutatja be a török kori Esztergom történetét és tárgyi emlékanyagát. A főbb események időrendi felelevenítése mellett a látogató képet kap egy törökké, illetve mohamedánná vált magyar városról. A várba nagylétszámú, csaknem 2000 fős őrseget telepítettek, s a Bakócz kápolnát török dzsámivá alakították át. A vár alatti Vízivárosban két dzsámit (Mekheme és Hadzsi Ibrahim dzsámi) és egy fürdőt (Rusztem pasa fürdője) építettek, valamint a városhalon kívül még egy kis fürdőt és egy türbét. A várral szemben, a Szent Tamás hegy erődjének területén török fazekasok dolgoztak. Az itt feltárt fazekaskemencéhez hasonló nem került elő sehol másutt az országban. A volt királyi városba, az ún. Nagyvárosba a törökökkel együtt délszláv népesség telepedett már a 16. század folyamán. Egy 1595-ben készült térképen már Rácvárosként jelölik ezt a területet. E környékről török kori gőzfürdő maradványait ismerjük. A várban, illetve a város területén előkerült török kori leletanyag segít képet alkotni az itt élő törökség mindennapjairól, tárgyi kultúrájáról.

Szécsény

Ugyancsak a korszak mindennapi életének felidézésére törekszik a Kubinyi Ferenc Múzeum kis kamara-kiállítása, mely két elkülönülő részre oszlik, érzékeltetni

kívánván a 16–17. századi török, illetve magyar életmód közötti különbségeket. A látogatók egy korabeli mintára felépített sátorba lépnek, amelynek belsejét török szőnyegek, fegyverek és edények díszítik. Kis összekötő folyosón keresztül – mely a nógrádi várakat, várkapitányokat ábrázoló metszeteket s korabeli török, illetve magyar nyelvű, Szécsényre vonatkozó okleveleket mutat be – egy korhűen berendezett, 17. század végi magyar paraszti konyhába jutunk. Az illúziókeltő kiállítás a rendezők és kivitelezők ötletességét dicséri.

Gerelyes Ibolya

Rendhagyóan kezdődött 1986. évi programunk: francia kutató, Bernard Le Calloc'h beszélt magyar nyelven, „Kőrösi Csoma Sándor a kanami kolostorban” címen január 14-én, nagyszámú hallgatóság előtt. Mondanivalójának lényege az volt, hogy Kőrösi Csoma Sándorról, különösen kanami tartózkodásáról az egyik legértékesebb és alig ismert beszámolót Victor Jacquemont hagyta ránk naplójában. Ez a sajnálatosan fiatalon elhunyt francia természetbúvár és utazó 1830-ban kétszer is találkozott a magyar tudóssal. Pontosságra törekvő ember lévén leírta külsejét, ruházatát, szólt nyelvtudásáról, szokásairól. Adatai alapján precizírozni lehet Csoma útjának egyes állomáshelyeit, illetve kanami ténykedésének — amikor tibeti szótárát és nyelvtanát írta — időtartamát. Tudománytörténeti érdekesség, hogy Csoma a finnugor-magyar rokonságról is beszélt neki. Ilyen és hasonló részletek miatt érdemelhet az eddiginél nagyobb figyelmet Jacquemont tanúsága.

Erdély másik nagy szülőtte, Misztótfalusi Kiss Miklós munkásságának egyik fontos állomására, az örmény betűkészlet elkészítésének 300. évfordulójára emlékezett Schütz Ödön „Az örmény betűmetszés magyar mestere” című előadásában, február 11-én. A bámulatosan sokoldalú nyomdász latinon kívül görög, héber és kopt betűket is előállított, de legbüszkébb „exotikus” betűire, az örmény és a grúz ábécére volt. Kis Miklós betűvel dolgozott az amszterdami nyomda 1685-től 1717-ig, azaz működésének végéig. Utána 1729-ben a velencei mechitarista szerzetesek vették meg a készletet. Az előzetes, hozzávetőleges felmérés szerint a Kis Miklós által metszett betűk mintegy 6 sorozatot tettek ki. Ám a későbbi kiadványokból 9 széria elemezhető ki, az 1729-es vételi leltárban pedig 12 sorozatról esik szó. Az eltérésekre az a magyarázat, hogy az amszterdami nyomda végig Kis Miklós betűt használta, a plusz 3-3 széria pedig vagy a selejtes, illetve nem tökéletes betűket foglalhatta magában, vagy az egymás mellett álló, alul nyelves betűk rövidített változatait. De valószínű, hogy a készletbe bekerült a megelőző, Mattheosz Careci-féle vállalkozás nagyméretű vasbetűje (erkatagir) is.

Érdekes témát választott Vargyas Péter március 11-i felolvasó ülésünkre: „A szellemi és a fizikai munka anyagi megbecsülése az ókori Mezopotámiában”. Az egyiptomi és mezopotámiai, írnoki hivatást dicsőítő szövegekből kiindulva először azt vizsgálta, hogy a szellemi munka megbecsülése megfelelt-e állítólagos presztízsének. Az. i. e. 1. évezredi írnoki genealógiák áttekintése megmutatta, hogy e pálya társadalmilag elég nyitott volt, s már ez arra mutat, hogy a foglalkozás ázsiója sem erkölcsileg, sem anyagilag nem volt akkora, mint azt az irodalmi szövegek alapján gondolhatnánk. Ezt megerősíti, hogy az ismert írnoki fizetések nem múlják felül a kétkezi dolgozók bérét, sőt esetenként alatta is maradnak. — A fejadagrendszer társadalmi jelentőségéről az bizonyosodott be, hogy Mezopotámia mintegy háromezer éves története alatt

végig megvolt. Ezért nem lehet az i. e. 3. évezredet a fejadagrendszer alapján szembeállítani a későbbi időszakokkal, és a központi intézmények (palota, templomgazdaságok) által kiutalt élelmiszerellátás alapján helotákról vagy függő helyzetű lakosságról beszélni. A Lipit-Istár törvénykönyv és a gazdasági okmányok összevetéséből pedig az derül ki, hogy a közmunkakötelezettség (robot) legfőljebb évi 3 hónap volt, mikor is a munkások fejadagokat kaptak, egyébként pedig saját földjüket művelték.

1986. évi közgyűlésünket április 15-én tartottuk. Julianus barát keleti útja 750. évfordulójának szenteltük az előadást, amelyet egyik alelnökünk, Róna-Tas András tartott. „Hol járt Julianus?” címen egy újonnan előkerült sírkő alapján próbálta az eddiginél pontosabban meghatározni azt a Volga-menti várost, ahová a magyarok elődeit keresve a dominikánus szerzetes csakugyan eljutott. A sírkövön szereplő *m.dzs.r* betűkből álló szóról több irányú bizonyító eljárás után állította, hogy jogosan olvashatók *madzsar*-nak és tekinthetők a magyar népnév megfelelőjének. Így a szövegben előforduló város őseink egyik nagyobb központja kellett legyen a 13. század első felében.

A főtitkári beszámoló egy teljes év munkáját tekinthette át. Megállapította, hogy főbb elképzeléseink megvalósultak. A rendszeres felolvasó ülések mellett, melyek közül több is 100 főn felüli hallgatóságot vonzott, a szűkebb érdeklődésre számot tartó, külföldi tudósokat megszólaltató rendkívüli ülések alkották működésünk gerincét. A Keletkutatás és a Keleti Értekezések megjelenése mind tudományos, mind közművelődési szempontból igen lényeges. A Keleti Nyelvek Kollégiuma továbbra is hézagpótló szerepet tölt be a hazai ismeretterjesztésben. Elkészült módosításra váró alapszabályunk, melynek javasolt szövegét elfogadára terjesztette a tagság elé. A jelenlévők nemcsak a főtitkári beszámolót fogadták el egyhangúlag, hanem az új alapszabályt is, mely így rögtön hatályba lépett.

A közgyűlés ezután kiemelkedő munkássága és a magyar orientalisztikával való gyümölcsöző együttműködése alapján a kínai Csingeltej, a nyugatnémet Gerhard Doerfer, a franciaországi James Hamilton és az olasz Luciano Petech professzor személyében 4 új tiszteleti tagot választott (a jeles tudósokat előző számunkban mutattuk be).

Végül a számvizsgáló bizottság jelentését hallgattuk meg, amely a Társaság pénzügeit minden tekintetben rendben lévőnek találta.

Az örömdetesesen megelégnékült magyar–kínai kapcsolatok gyümölcseként kerülhetett sor Ferenczy Mária május 13-i előadására, „A tangut birodalom emlékei Északnyugat-Kínában” címen. A sokunk számára csaknem ismeretlen Hszi Hszia állam és birodalom a magyar Árpád-korral majdnem egy időben alakult ki, az akkori Szung-Kína végvidékén. Szervező törzsei a tibeto-birmán nyelvcsaládba tartozó nyelvet beszéltek, tudósai az állami adminisztráció számára kínai mintára saját írást szerkesztettek. Hadserege a 11–12. századi Kína félelmetes ellenfele volt; hatalmát, önállóságát Dzsingisz kán hódító hadjáratai azonban megtörték. Népe beolvadt a mai Ninghszia, Senhszi és Kanszu lakosságába, írása fokozatosan elfelejtődött, nyelve kihalt. Századunk elején Kozlov expedíciójának Hara-hotói (ma Kínai Népköztársaság, Belső-Mongol AT) leletei tudományos szenzációt keltettek. Ferenczy Máriának európai kutatók közül elsőként volt alkalmá végigjárni a tangut-kutatás kínai tudományos műhelyeit. Előadásában az ezekben szerzett tapasztalatairól számolt

be, felvázolva a kutatás során következő feladatait. Vetített képeivel pedig bemutatta a tangut birodalom szívében feltárt régészeti leleteket, köztük az impozáns királysír-maradványokat.

Június 10-én Raj Tamás számolt be vizsgálódásairól „A hagyományos (Biblia utáni) zsidó irodalom kialakulása” címen. A „babiloni fogság” után, Esdrás idején a Tóra államtörvénnyé lett, a belső autonómia biztosítékává. Ekkor – az i.e. 5. században – a perzsa uralom alatti tartományok politikai önállósága három területen érvényesült: a vallás, az oktatás és a belső bíraskodás szférájában. A Tóra mindezen szükségleteket kielégítette, így maradt – szinte mindmáig – a zsidóság „alkotmánya”. A következő időszak (i.e. 444 – i.e. 331) a zsidó történelem ún. „csendes évszázada”. Ám ebben az eseménytelen korban komoly változások mentek végbe, nagy kulturális fellendülés játszódott le. A Tórát az ország minden zsinagógájában felolvasták, de a nép nyelve ekkor már arámi volt. Ezért a héber Szentírást hivatásos fordítók, meturgemanok tolmácsolták a népnek. A szöveget azonban értelmezni is kellett. Így jöttek létre az arámi targumok, magyarázatos fordítások. A későbbi zsidó irodalmi műfajok (midrás, aggáda, másál, máásze és haláha) mind e fordítási gyakorlat termékei.

Szeptember 23-án Renner Zsuzsanna „A mai indiai történetírás néhány vitatott kérdése” címen hosszabb indiai tartózkodásának tanulságait osztotta meg a hallgatósággal. Eszerint az alapvető probléma az indiai történelem periodizációjának tisztázatlansága: mi is tekintendő középkornak? Ennek kezdetét az egyes kutatók igen változatosan a 4–13. század közé teszik, végét viszonylag egyöntetűen a 18. századra. A hagyományos hindu-muszlim korszakolást (középkor nyitánya = iszlám hódítás) az újabb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások nem támasztják alá. A partikuláris szemléletű (hindu vagy muszlim, illetve árja vagy dravida érdekelt-ségű) iskolákból hiányzik az egész Indiára érvényes áttekintés, a folyamatosságok, párhuzamok feltárása. Szorosan összefügg ezzel a formációk kérdése. A vita, hogy létezett-e feudális rendszer, illetve hogy a 4–13. század között milyen társadalmi vagy gazdasági rendszerekkel jellemezhető India, mintegy 3 évtizede tart. Legutóbbi, de kevés újat hozó fellángolását H. Mukhia elmélete váltotta ki, amely e korszakban szabad parasztságot feltételez. Másfelől jellemző az ázsiai termelési mód elméletének egyöntetű elutasítása. A Mughal-korszak kutatásainak legérdekesebb része a zamin-dári osztályra és a faluközösségek felépítésére, rétegzettségére vonatkozik.

A magyar köztörténet nagy fordulópontjáról, Budavár felszabadulásának 300. évfordulójáról is meg kívántunk emlékezni. Ebből az alkalomból R. Várkonyi Ágnes tárta elénk új kutatási eredményeit „Búcsú és emlékezet. A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben” címen, október 21-én. A korábbi szakirodalom értetlenül állt azon tény előtt, hogy a külföldi idegen nyelvű emlékiratok garmadájával szemben magyar területen alig született ilyen. R. Várkonyi Ágnes bemutatta, hogy egy szinttel lejjebb, azaz magyar és latin nyelvű levelekben bőven volt reakció, még hozzá igen gyors. Valóságos információéhségről lehet beszélni. Ennek kielégítését szolgálták a hírlevelek, a kamarai tisztek szolgálati iratai, és a „posták”, kémek beszámolóí. Meglehet, változó pontosságú értesítéseket tartalmaznak, de legjobb darabjaik tárgyszerűek, a kínálkozó történelmi pillanat felismeréséről tanúskodnak, az ellen-

felet hűvös fejjel, megbecsüléssel értékelik. A korabeli közvéleményt tükröző híradások részben az irodalomba is bekerültek — főleg Mikes merített bőven a hírlevelekből.

November 18-án Ormos István a humorális elméletnek az iszlámban, közelebbről Avicennánál betöltött szerepéről beszélt („Avicenna és a humorális elmélet”). A négy testnedvnek: a vérnek, a nyáknak, a sárga és a fekete epének az emberi test felépítésében és működésében betöltött központi szerepét hangsúlyozó elmélet a görög kultúrából származik. A görög tudományos irodalom arabra fordítása során a Galénosz által kialakított formájában került át az iszlámba, és ott is döntő fontosságra tett szert. A teóriát Avicenna fejtette ki hatalmas jelentőségű Kánonjának elméleti részében, sok félreértéssel, tévedéssel, de mindig teljes határozottsággal döntve a bizonytalan kérdésekben. A rendkívül komplikált szövegezésű anyag értelmezése révén nemcsak az iszlám orvostudomány általános jellemzőire, hanem a görögből arabra történt fordítások módjára is lehet következtetéseket levonni.

Az 1986-os évet Miklós Pál előadása zárta december 9-én („Chan buddhizmus — fordítási problémák”). Utalt arra a különös szituációra, hogy míg az eredeti indiai buddhista klasszikusok nem olvashatók magyar nyelven, addig hamarosan megjelenik egy válogatás a kínai Chan buddhizmus középkori nagyjainak műveiből. A kötet anyagának rövid ismertetése után a fordítási nehézségekről szólt, amelyek ebben az esetben különlegesek. Egyrészt maga a kínai nyelv több olyan kérdést vet fel, amelyek európai fordításoknál föl sem merülnek: sajátos logikája megkétszerezi az átültetési gondokat. Másfelől a Chan buddhista szövegek kínai kulturális kontextusára (taoista bölcelet, legendák és hősmondák toposzai) kell külön reflektálni, egyben a buddhista szövegbe való illeszkedésüket is meg kell világítani. Ugyanakkor az eredeti indiai buddhizmusnak a környezete is magyarázatokat igényel, sajátos kínai megfelelésekkel együtt. A Chan kolostorok éttrendje és vallási gyakorlata szintén egyedi vonásokat hordoz, a szövegek pedig gyakran homályos példázatok. Mindezek hí visszaadásához szükség lenne egy másutt bevált eszközre, az archaizálásra. Ennek azonban határt szab a hazai archaikus terminológia keresztény asszociációs kötődése.

1986. szeptember 16-án két indiai tudós tartott zártkörű tudományos tanácskozás keretében előadást, akik társaságunknak a Bengáli Ázsiai Társasággal kötött egyezménye alapján tartózkodtak Budapesten. Először Suniti Kumar Pathak professzor, a Tagore által alapított santiniketani Visvabharati Egyetem tibeti tanszékének tanára adott képet az Indiában folyó tibetisztikai kutatásokról és azok történetéről „Development of Tibetan Studies in India” című angol nyelvű előadásában. A fő központok a függetlenség elnyerése előtt Bengáliában voltak, először az Ázsiai Társaság és a Calcuttai Egyetem — majd Santiniketan játszott kiemelkedő szerepet. A kutatások megindulását nagymértékben meghatározta Kőrösi Csoma életműve. 1947-ben új központok alakultak: Delhiben, Patnában, Poonában és Gangtokban, ahol kizárólag tibetisztikai kutatásokra specializált intézet létesült. 1959 után pedig Dharamsala, Sarnath, legújabbán pedig Leh (Ladakh fővárosa) kapott kutatási és tanulmányi központokat. — Alaka Chattopadhyaya professzornő Calcuttában él, és az Ázsia Társaság, valamint a santiniketani egyetem keretében végez kiemelkedő jelentőségű kutatásokat, főként szanszkrit szövegek tibeti fordításaival és indiai mesetek Tibetben végzett munkásságával kapcsolatban. A „Bon Religion and Himalayan Buddhism” című előadásában azonban ezúttal egy belső tibeti kérdést feszegetett na-

gyon újszerű megközelítésben. A népi kultusz és a „magas” vallás összefüggéseit és egymásrahatását társadalomtörténeti háttérbe helyezte, és külön figyelmet fordított a Bon vallás indiai szájlaira is.

Igen tartalmas volt Soproni Baráti Körünk 1986-os ténykedése. Az éves programot egyeztető ülésükön kívül 7 előadást szerveztek. Hegyi Imre, a Baráti Kör elnökének beszámolója szerint február 20-án Badiny Gyula: A Kaukázus rejtelsei, március 20-án Bakay Kornél: Középkori történetünk első századai a régészet oldaláról, április 17-én Gömöri János: Sopron és környékének régészeti emlékei — különös tekintettel a honfoglalás korára, szeptember 18-án Perjés Géza: A török alóli felszabadító háborúk 1686—1699, október 16-án Hegyi Imre: Keleti magyarok nyomában, november 20-án Bollók János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban, december 18-án pedig Kiszely István: Látogatóban őseinknél (Kína, Ujguria) címen foglalta össze kutatási eredményeit.

A Keleti Nyelvek Kollégiumában a nappali tagozat további erősödése mellett jelentősen bővült a levelező oktatásba bekapcsolt nyelvek és területek köre. A „Líbiai kalauz” megjelenése után, amely szűkebb témára összpontosított és megrendelésre készült, a Kollégium újabb kiadványa szélesebb érdeklődésre tarthat számot. „Az arab írás — I.” című könyv, amelyet Dévényi Kinga és Iványi Tamás készített, hiánypótló, nemcsak magyar, de nemzetközi vonatkozásban is. Ezt igazolja a külföldi megkeresés, amelynek hatására folyik az angol változat összeállítása. A remekül kalligrafált, a didaktikai szempontokat is messzemenően figyelembe vevő, a betűk hangértékét az egész arab világban bemutató munka jól jellemzi, mennyi gyakorlati tudás halmozódott fel e munkaközösségünkben. Meggyőződésünk, hogy a nyelv-könyvek között is lesz olyan, amely világviszonylatban is állja majd a versenyt. Ezekből egyébként várható a japán és tibeti közeli publikálása.

Itt szeretnénk rögzíteni, hogy a Keletkutatás második és jelen száma mellett a Keleti Értekezések 2. száma 1986 utolsó harmadában elhagyta a nyomdát: „Vámbéry Ármin emlékezete” címen. A Fodor Pál szerkesztette kötet a 150 éves születési évforduló kapcsán elhangzott megemlékezéseket tartalmazza, Hazai György, Kakuk Zsuzsa és Vásáry István tollából. Ezekhez csatlakozik a Carla Coco (Velence) által összeállított, a korábbiaknál mintegy 100 tétellel gazdagabb Vámbéry bibliográfiája.

Dávid Géza

A Kőrösi Csoma Társaság Szegedi Tagozatának 1986. évi programja

Január 22. Komoróczy Géza: „Babilóni csillagtudomány.” Az előadó történelmi alakulásában mutatta be a babilóni csillagtudomány fejlődését, időrendbe állította a felfedezéseket. Kifejtette, hogyan váltak ezen ismeretek a csillagjósolás államilag értékelt tudományává. Végül szemléltette az égbolt babilóni elképzelés szerinti felosztását — ami a jóslás alapja volt —, kitekintve e tudománynak káldeus sarlatánság-gá szegényedésére.

Február 27. Miklós Pál: „Sinológia művelődéstörténet nélkül?” Az előadó diáképes bemutatójával olyan kínai tárgyakat, jeleneteket, szokásokat illusztrált, ame-

lyek ismerete nélkül a régi kínai élet, a mindennapok és a társadalmi szervezet, az irodalmi művek légkörének és a költészetben használt szimbólumoknak a megértése elképzelhetetlen Európában. Néhány példával pedig a művelődéstörténeti ismeretek hiányából adódó félreértéseket szemléltette.

Március 20. Hegyi Klára: „Hatalmasságok az Oszmán Birodalomban” (Emlékülés Budavár visszafoglalásának 300 éves évfordulója alkalmából). A hallgatóság szemléletes előadásban kapott képet az Oszmán Birodalomban uralkodó hatalmi viszonyokról, a vezető rétegek egymáshoz való kapcsolatáról, a hatalom birtokosainak társadalmi mobilitásáról, az eleinte rugalmas rendszer fokozatos megszilárdulásáról, végül megmerevedéséről.

Május 8. Kákossy László: „Magyar ásatások Egyiptomban.” Az előadó áttekintést adott a jelenlegit megelőző egyiptomi magyar ásatásokról, majd diaképekkel gazdagon szemléltette a Dzsehutimesz nevű egyiptomi előkelőség sírjának feltárása során eddig végzett munkákat. Bemutatta a helyszínt, a környék történetét és mai képét, a sírban talált festményeket és tárgyakat. Az ásatások szervezésére, valamint az óegyiptomi mitológiára vonatkozó számos kérdésre válaszolt.

Szeptember 25. Vekerdy József: „Buddha prédikációi.” Érdekesítő előadásában Vekerdy József a legősibb szövegváltozatokhoz nyúlt vissza, nem a fejedelmi, hanem a népi „származású” Buddha kinyilatkoztatásait vette alapul. Az elmondottakat számos, saját műfordításában közreadott szövegrészlettel illusztrálta.

Október 16. Szalmási Pál: „Romantikus örmény—magyar rokonságkeresés a múlt században.” A rokonságkeresés vágya a múlt század második felében az asszimilálódásra kész örmény értelmiség köréből indult ki, főleg az Armenia folyóiratban, Szongoth Kristóf és követői munkássága kapcsán. Miután az előadó kritikusan ismertette e szerzők etimológiai kísérleteit, sorra vett néhány elfogadhatónak tartott, de kellőképpen még nem bizonyított etimológiát is, amelyeknél — mint azt a vita során elmondta — az alán közvetítést tételezi föl.

Torma József

Brief Summaries of the Papers

GÁBOR BARTA, THE BEGINNINGS OF PRO-TURKISH IDEOLOGY IN HUNGARY

How did the concept of a Turkish alliance appear in the Christian yet anti-German, Scythian-oriented Hungarian political thought? This question is answered in this comprehensive study on János Szapolyai's reign up to 1529. It disproves the previously assumed influence of South Slavic councillors, as it can be demonstrated that King John was surrounded by Hungarian nobles at the time of the 1528 settlement. The king rejected the idea of any contact with the Ottomans at the time of his ascension, but was later forced to adopt it by the circumstances. During the discussions of Hieronym Laski in Istanbul, the practical arguments rather than the ideological ones were stressed. The main reasons adduced in the diplomatic papers justifying the settlement are also political, without any reference to a covert anti-German stance or the possible strengthening of a "Scythian consciousness". The military campaigns offered the possibility to compare the soldiers of the two big powers, to the detriment of the Germans. No specifically ideological motives compounded the hard-won decision powered by the theory of choosing the lesser evil in emergencies, while keeping the interests of the nation in view. The people did not accept either of the two alien powers, their ideology being a simple reflex of self-defence. Thus the categories 'christian' and 'national' were not separated in the early 16th century political ideology, but represented two constituents of one and the same communal identity. That is why hatred towards the Germans could not be changed into friendship with the Turks, and that is why the notion of the 'patria' could be placed before that of the Christian community whenever the need arose, without questioning its Christian character. This peculiar ambivalence characterizes the Turkish-oriented political concepts of later periods as well (György Fráter, and István Bocskai), eventually thwarted by Imre Thököli.

PÁL FODOR, HUNGARY AND VIENNA IN THE OTTOMAN IDEOLOGY OF CONQUEST AS REFLECTED BY A 17TH CENTURY TURKISH NARRATIVE SOURCE

The study is based on the short manuscript entitled "Tarih-i Beğ Qrali ve feth-i Sultan Süleyman han gazi" written, as the author defines, in the second half of the 17th century. In order to explain its main motives and conceptual structure, the author first discusses the general features of the Ottoman ideology of conquest and the actual functions of its two main lines, the Jihad and the Kizil Elma doctrines,

pointing out the differences of the ideology in various periods of the Empire's history. This is followed by an examination of the Ottoman expansionist ideas concerning Hungary and Vienna, stressing their dependence on current political developments.

The picture that unfolds from these analyses of the Ottomans' idea of conquest and the conquerors themselves, considerably resembles the conceptual framework of the manuscript. Externally, the latter was also characterized (in the second half of the 17th century) by an ever increasing aggressiveness (mainly manifest in their behaviour towards their Hungarian allies) and by an overriding desire to conquer Vienna, while their internal policy was determined by a search for a hard-handed ruler and by admonishments to adopt a way of living in harmony with religious morals.

On the basis of this source and other data, the author presumes that most probably the Janissary corps embodied the Ottoman ideals of conquest to the fullest degree, merging the religious principles of the elite with popular beliefs and transmitting them to different layers of society. Finally, he warns that even though the Ottoman state did conclude alliances with the Christian powers, its ideology – at least towards Hungary – forbade it.

MARKUS KÖHBACH, THE HEROES OF GÖRÖSGÁL

In his account of the 1555 campaign against Szigetvár led by Toygun Pasha, the beglerbeg of Buda, Ibrahim Peçevi refers to an epic poem written by the kadi of Görösgál about the Christians' siege of the settlement then under Turkish occupation. Peçevi discloses the entire text of the *destan* (heroic poem) written in *hezek* metre in 95 couplets.

The central motif of the *destan* is the cephalophory, or the carrying of the head. The hero of the *destan*, Deli Mehmed falls in battle, a Hungarian soldier cuts his head off and takes it along as a trophy. The headless hero, however, regains his head. After the battle, Deli Mehmed is also buried holding his head under his arm, and a celestial light descends upon his grave. His holy grave becomes a place of pilgrimage, where the prayers of true believers are answered.

A hundred years later, in 1664, Evliya Çelebi also visits his grave and tells his story. The same legend can be traced in the 18th century history of Ibrahim Naimeddin Efendi, while one of Ömer Seyfettin's lovely short stories (*Başını vermeyen şehit*, 1917) is its modern version. Ottoman cephalophoric saints can also be found in other sources, but mainly in places where Christian influence is demonstrable. Thus, cephalophory is an alien element in Islam borrowed from hagiography.

The *destan* of the anonymous kadi of Görösgál is one of the most outstanding relics of Ottoman poetry in Hungary.

GÁBOR ÁGOSTON, MUSLIM EDUCATION IN HUNGARY UNDER TURKISH DOMINATION

The paper is the first in Hungarian relevant literature to describe the schools available to the children of Muslims living in Hungary in the 16th–17th centuries, as well as their teachers and curricula.

In the first part, the author discusses the religious institutions that played a role in education (*cami*, *tekke*). He draws attention to the so-far unknown mevlvihane in Pécs, which was the most significant mevlvi monastery in Hungary under the Turks and whose last şeyh later became the şeyh of the Yenikapi Mevlvihanesi in Istanbul.

The subsequent parts highlight the elementary schools (*mekteb*) and secondary schools (*medrese*) mostly on the basis of information by Evliya Çelebi tested for its authenticity against the account books.

The most outstanding medrese in Hungary was erected by Sokollu Mustafa Paşa in the summer of 1575. The first müderris of the school, CÖmer Efendi was himself a man of letters. Among the müderrises, Cİsa Efendi had the brightest career: the former magistrate and mufti of Buda, later became kadi in Istanbul (1637), then kadiasker of Anatolia (1638) and Rumelia (1639).

Apart from theology, the library of the medrese also had books on geography, astronomy, architecture and medicine. The Muslim students interested in medicine could satisfy their scientific curiosity with the help of Dandani, the prominent 17th-century Ottoman scholar of medicine, who lectured in Buda in 1672–73, and was asked by his patron Canbuladzade Hüseyin, the pasha of Buda, to translate Ibn Baytar's famous book on medical botany into Turkish.

The conclusions of the paper reveal that the intellectual climate and education in the studied period closely resembled the Balkan situation, involving such types of lower-level schools that were to teach the children of Ottoman military and civil officials settled in Hungary for a relatively long time. It is noteworthy that several teachers of the outstanding Buda medrese of Mustafa Paşa succeeded in rising above the level of provincialism in local scholarship and later attained significant posts throughout the Empire.

GYÖRGY HARASZTI, A NICE NEW SONG OF BUDA

The first part of the article surveys the history of the Jews of Buda between 1526 and 1686, with a brief historiographic review on the basis of special literature and archeological finds. The author gives a relatively detailed account of the events of the 1686 siege that determined the fate of the local Jews and endeavours to classify the Jewish remains by type forthcoming from the last years of Turkish Buda.

The second part presents a Yiddish narrative poem "A nice new song of Buda", an epic source so far untapped by research, on the basis of its Hungarian translation and annotation.

The poem of 55 stanzas relates the rescue action of (Alek) Sender Tausk of Prague upon the order of Shmuel Oppenheimer of Vienna, and as a result Tausk managed to save some 350 Jews in Buda as well as 35 Torah scrolls. Sparing no energy or time, Tausk even used his own wealth to free the prisoners, but as it took very long to collect the ransom, he had offered from the Jewish religious communities, he also had to suffer long imprisonment.

This poem of little poetic value, recalling the process of ransoming (*pidjon sevujim*), ends with a personal note of Aharon ben reb Josef, the otherwise unknown author of the poem, who describes his tribulations and praises his rescuer, Sender Tausk.

The last part of the study discloses the relationship between "A nice new song of Buda" and the Buda Chronicle of Isaak Schulhof (*Megillat Ofen*) as well as the virtually unknown "Pamphlet" written by Tausk for his own justification, stressing the need to publish and analyze the latter.

IBOLYA GERELYES, SOME CONCLUSIONS DRAWN BY CULTURAL HISTORY FROM TURKISH INVENTORIES OF ESTATES

It was common practice throughout the Ottoman Empire, including the occupied area of Hungary, that the movable and immovable property of a decedent without legal heirs was inventoried for the treasury. These lists provide an invaluable source for the history of economy and culture.

Analyzing the 16th century Turkish and Hungarian inventories of estates, the author probes into the influence of the Ottoman material culture on the Hungarian one. She opines that both the inventories of estates and the 16th–17th century archeological finds conclusively confirm that Turkish artifacts were not commonly used by the Hungarian population under Turkish rule, so there was rather a kind of parallelism, a duality of cultures in the studied period.

Undoubtedly Turkish objects and artifacts with imitation Turkish motifs were popular in 16th–17th century Hungary – though not in the occupied area, but in the Hungarian kingdom and primarily in Transylvania. The estates of aristocrats in that period frequently included Turkish luxury articles: cloths, various fabrics, carpets, ornate weapons, and harness.

The paper is supplemented by the inventories of two estates. One is that of an affluent and learned Turkish official, Mehmed Celebi, who died in 1568, and the other was registered after the death of a Hungarian peasant, Gergely Nagy of Tolna county in 1553.

ZSUZSA KAKUK, TURKISH CULTURAL INFLUENCE AS REFLECTED IN HUNGARIAN LOANWORDS

The paper subjects linguistic research findings, dating from the period of Turkish dominion, to a more objective and thorough exploration. On the basis of an abun-

dance of collected material, it demonstrates various areas of stronger or weaker Turkish influence confirmed by words borrowed from Ottoman Turkish, some of which have survived till today.

By way of introduction, the author examines the manners of borrowing (military and diplomatic contacts, trade, and the emergence of local Turkish industry), the mediating role of the Balkan Slavic languages, and the survival of Turkish loanwords after the end of Turkish rule (extinct words, obsolete words, words relegated to dialects, and commonly used words). This is followed by a survey of the assorted areas influenced by Turkish material culture.

The strongest Turkish influence can be detected in clothing: the names of different fabrics and garments were taken over, several being in use today as well. Meals are another, though a somewhat weaker area of influence: names of dishes, kitchen utensils, plants and fruit were borrowed by the Hungarian language. That was the time when the customs of smoking and drinking coffee were introduced. From among the items of furniture, Turkish carpets were in common use, especially in Transylvania.

During the period of Turkish domination, the most widely used Turkish words belonged to the domains of warfare and public administration. The majority of them dropped out of the Hungarian vocabulary after the withdrawal of the Turks from Hungary, however, a few have generally survived with a modified meaning.

ZSUZSA KOVÁCS, TURKISH POETRY IN HUNGARY

Of all the Turkish poetry composed in Hungary during the Turkish occupation, only a few scattered poems and the collected verses in the so-called Vienna manuscript — or Palatics codex as it is known in Hungarian literature — are known. In order to have a reliably complete view of this poetry, which had demonstrable links to Hungarian literature, a wider collection of materials would be needed. The paper draws attention to two collections that contain Turkish manuscripts written in Hungary.

One is the Oriental manuscript collection of Ferdinando Marsigli preserved in Bologna, most of which came into Marsigli's possession during the recapture of Buda in 1686. The literary material, unstudied so far in its entirety, appears to be one of the principal sources for a profound insight into Turkish literature in Hungary. The manuscripts bought by Miklós Jankovich to Western Europe in the last century, with the aim, as his correspondence reveals, of creating a "hungaro-turcica" collection, also contain literary texts. The surviving pieces of the collection, which have not been analyzed so far, are preserved in the National Széchenyi Library. These sources conclusively prove that during the Turkish era in Hungary, divan poetry was exercised and so was asik poetry and religious poetry, the latter linked to schools and mystical orders.

The second part of the paper reviews the Hungarian—Turkish poem and the Turkish verse collections in the Palatics codex, seeking an answer to the question how they might contribute to a better understanding of the problems of metrics and

love ideology, raised by literary scholars with reference to the history of Hungarian poetry.

GÉZA ORLOVSZKY, MIKLÓS ZRÍNYI'S READINGS ON TURKISH SUBJECTS

The paper investigates the Turkish-related volumes in the library of the great Hungarian lord Miklós Zrínyi (1620–1664), the ban of Croatia, who gained Europe-wide fame for his successful struggle against the Turks. The handwritten catalogue dated 1662 of the library at Csáktornya (today: Čakovec, Yugoslavia) contains 424 items, including a strikingly large number of 16th–17th century publications on the history, economic geography and war potential of the Ottoman Empire, as well as Turkish culture, customs and religion. The paper lists 22 volumes with close relevance to Turcology. They include the accounts of the earliest trustworthy Christian witnesses: Georgius de Hungaria and Bartholomeus Georgievic, as well as vivid travelogues, reports of journeys, Latin and Italian pamphlets, and treatises on Ottoman questions. The bulk of the collection comprised high-standard historical compendia and source materials edited in the latter half of the 16th century (the works of Philippus Lonicerus, Johannes Leunclavius, and Nicalaus Reusner).

As far as can now be judged, this turcological-orientalistic collection of several thousand pages of useful and reliable information, purposefully collected by Zrínyi, was unique in Turkish Hungary regarding its quality and size. As his marginal notes suggest, Zrínyi frequently consulted them and freely drew on them for his works, both as a writer of epic poems and treatises, and as a warlord and politician.

GYÖRGY RÓZSA, PICTORIAL SOURCES OF HUNGARY'S URBAN HISTORY DURING THE TURKISH OCCUPATION: THE VEDUTAS OF THE DILICH CHRONICLE

No bibliographically complete description has so far been made of the illustrations in the chronicle of Wilhelm Dilich, a noted historian, architect, military engineer and draughtsman, although for centuries to come, they determined the way in which the Hungarian strongholds and towns were represented.

The volume, possibly completed upon the encouragement of Mauritz, landgrave of Hessen, was published in three editions in 1500, 1606 and 1609. Dilich compiled the text from written sources and illustrated it with woodcuts of historical personages and costumes, as well as etched townscapes.

As is common practice with vedutas, the townscapes of Dilich must be checked for authenticity against the surviving materials and written records. There is no information on a possible trip by Dilich to Hungary. Undoubtedly he often used earlier, 16th century compositions. Some of his vedutas, however, reveal that they were based on sketches made on-the-spot.

JÁNOS HÓVÁRI, CONTRIBUTIONS TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE PERIOD OF TURKISH DOMINATION IN HUNGARY

Few periods of Hungarian history have elicited more diametrically opposed views than that of the Turkish occupation. The divergent opinions are impossible to evaluate without a historiographic background. Research, however, must go beyond Hungarian historiography and Hungarian Turcology. The history of the Ottoman Empire is the subject of international scholarship, and the picture drawn up by one or another Hungarian historian generally bears the stamp of a currently used standard Ottoman history written in a world language. In addition, one can demonstrate several politically-motivated positions and value judgements in Hungarian inquiries into the Turkish period, which characterized the whole of Hungarian historiography over the past centuries.

Hungarian political circles adopted different views on the Ottomans immediately after the battle of Mohács. The Habsburgs who ascended to the Hungarian throne remained faithful to the idea of the anti-Turkish war for the subsequent 150 years in spite of long truces. János Szapolyai, on the other hand, struck an alliance with Sultan Suleyman in 1529, in order to protect his national kingdom. From that moment onward, the idea of a pro-Turkish and anti-Habsburg policy firmly held its ground right up to the liberation of the country. Hungarian historians have been at variance ever since in their evaluation of the pro-Turkish or anti-Turkish orientation. These polemics, however, are impossible to understand without knowing how each historical school interpreted the Habsburgs.

By the end of the Turkish wars, the Hungarian kingdom had lost the bulk of its population and its economy was paralyzed. Formerly, historiography exclusively put the blame on the Turkish occupation. In fact, the Hungarian garrisons of the border strongholds, not to mention the liberating forces, were equally to blame for the devastation. The decline of the Hungarian economy, on the other hand, was caused by the overall changes in the world market in the 17th century. Over the past two decades, Hungarian historiography has revised its positions on the Turkish era in this light. This was made possible by the work of the scholars of Ottoman studies, primarily by Lajos Fekete and Gyula Káldy-Nagy, who made a profusion of Turkish sources available to Hungarian historiography.

AZ
AKADÉMIAI KIADÓ
török vonatkozású történelmi könyvújdonságai

FEKETE LAJOS – NAGY LAJOS
BUDAPEST TÖRTÉNETE A TÖRÖK KORBAN
(Különlenyomat a Budapest története II. kötetéből)
110 oldal – 20 x 28,5 cm – Fve 60,— Ft

Kötetünk, mely Buda visszavételének 300. évfordulójára jelent meg, a török kori Buda, Pest és Óbuda, valamint környékük helyrajzát, gazdasági, társadalmi és kulturális életét mutatja be, tág teret szentelve a 150 éves török uralom emlékeinek. A szöveget gazdag fotóillusztrációs anyag (korabeli térképek, városábrázolások stb.) teszi szemléletessé.

MOHÁCS
TANULMÁNYOK A MOHÁCSI CSATA 450. ÉVFORDULÓJA
ALKALMÁBÓL

Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc
372 oldal – 17 x 23 cm – Kve 121,— Ft

A tanulmánygyűjtemény a mohácsi csatavesztés 450. évfordulója alkalmából Mohácson megrendezett tudományos ülészak kibővített, gazdag jegyzetapparátussal ellátott előadásait tartalmazza. A tanulmányok a korszak politikai és hadtörténetétől a mohácsi csatatér régészeti feltárásáig terjednek, eddig nem publikált kutatási eredményekkel egészítve ki a magyarság Mohács-képét.

A kiadványok megvásárolhatók, ill. postai szállításra megrendelhetők:

MAGISZTER AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
1052 Budapest, V., Városház u. 1.

Utánvétellel (közületeknek átutalással is), a portóköltség felszámításával szállítunk!

AZ
AKADÉMIAI KIADÓ
turkológiai könyvújdonságai

LIGETI LAJOS:
A MAGYAR NYELV TÖRÖK KAPCSOLATAI
A HONFOGLALÁS ELŐTT ÉS AZ ÁRPÁD-KORBAN
602 oldal – 17 x 23 cm – Kve 155,— Ft

Ez a szakemberek számára nélkülözhetetlen kézikönyv az etimológus Ligeti gazdag ajándéka a nyelv- és történettudománynak, de a tudományba kiránduló laikus érdeklődőnek is, aki – mondhatni – saját múltjának egy darabját veszi kézbe, hiszen szerzőnk szófejtéseiben az ősi magyar népelet elevenedik meg.

GYÖRGY HAZAI – BARBARA KELLNER-HEINKELE:
BIBLIOGRAPHISCHES HANDBUCH DER TURKOLOGIE
*Eine Bibliographie der Bibliographien vom 18. Jahrhundert bis
1979. Band 1. (Bibliotheca Orientalis Hungarica Vol. XXX.)*
582 oldal – 17 x 25 cm – Kve 580,— Ft

Bibliográfiai kézikönyvünk felöleli a turkológia egészét: kiterjed valamennyi török ajkú népre és valamennyi társadalomtudományi diszciplinára. A szinte parttalannak tűnő tudományos irodalomba való bevezetés első ízben történik olyan formában, hogy a rendelkezésre álló bibliográfiák – mintegy 3.000 mű – kerülnek részletes, kritikai bemutatásra (német nyelven).

A kiadványok megvásárolhatók, ill. postai szállításra megrendelhetők:

MAGISZTER AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
1052 Budapest, V., Városház u. 1.

Utánvétellel (közületek számára átutalással is), a portókötség felszámításával szállítunk!